ЗАПИСКИ

ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ВИДАВНИЦТВО, ПРИСЬВЯЧЕНЕ НАУЦЇ І ПИСЬМЕНЬСТВУ УКРАЇНЬСКО-РУСКОГО НАРОДУ

ВПОРЯДКУВАВ

ДР. ЮЛЇЯН ЦЕЛЕВИЧ.

ЧАСТИНА І.

У ЛЬВОВІ

Накладом Товариства імени Шевченка.

З друкарні Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского

1892

ЗАПИСКИ

ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ВИДАВНИЦТВО, ПРИСЬВЯЧЕНЕ НАУЦІ І ПИСЬМЕНЬСТВУ УКРАЇНЬСКО-РУСКОГО НАРОДУ

впорядкував

ДР. ЮЛЇЯН ЦЕЛЕВИЧ.

ЧАСТИНА I.

У ЛЬВОВІ

Накладом Товариства імени Шевченка.

З друкарнї Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского

1892.

ГРОМАДСЬКИЙ РУХ НА ВКРАЇНІ-РУСИ В XIII. ВІЦІ.

I.

Українсько-руські землї, від коли застає їх история, бачимо ми, що до полїтичного устрою, в становищу двоїстости. Устрій сей складаєть ся властиве з трох переважно елєментів: перший елємент — се земські обивателї, „людіє“, „земля“, се-б то концентрация міст, з геґемонією головного міста („город“, „город старійший“), і громада сего міста — віче, яко її заступник; другий елємент — се князь; третій — єго „дружина“, або інакше — „бояре“, „мужі“, „отроки;“ але сї два останнї елєменти, в нормальних відносинах, бувають тїсно звязані межи себе й солїдарні, так що взагалї у відносинах громадсько-полїтичних маємо дві основні ґрупи: землю — й князя з дружиною єго. Сї-ж ґрупи, хоч відносини їх міняють ся часами, хоч пробувають вони іноді в згоді, не злучають ся в одне тїло, не перестають почувати себе за щось окреме, відрубне одна від одної: „земство“ було само по собі, а князь (з дружиною) сам по собі, як каже один історик. У відносинах сїх двох основних ґруп, сїх підвалин й лежить уся вага тогочасної громадсько-полїтичної историї українсько-руських земель.

Родовід сего полїтичного устрою ми можемо висьлїдити по усїх українсько-руських землях, опріч початкової Руси — се-б то старої землї Полян. Ми знаємо, що усї сї землї й племена, одне за одним, підгорнули під себе київські князї; починав ся сей процес з „примучування“, екзекутивного вибирання дани, а кінчив ся на тім, що по усїх землях замісць тубильної старшини, чи над нею, посаджено було князїв з київського князївського дому, а сї князї забирали в свої руки земське кермо й розсаджували своїх дружинників по всїх значних посїлостях землї. Та-

ким робом по всіх сїх землях князї й їх дружина (з початку) були чужі, прихожі. Такий родовід тутейшого полїтичного устрою може й впливав на вироблене єго двоїстости, але тільки частиною. Бо згодом прихожа княжа династия осідала, зживала ся з землею, мала її за свою питому, і земля уважала сю династию за свою природженну; в дружину все більше входили елементи місцеві, й вона ставала з часом в значній частинї тубильною. Одначе двоїстість зоставалась: зоставалась через те, що се залежало переважно від інчої причини, від ознак тогочасної власти.

Що до Київщини, властиве до східної її частини, землї Полян, то всїм відоме оповідання, заведене у найдавнїйшу лїтопись, про те, як опанували її прихожі князї з роду варягів-Руси й осївши утворили велику державу. Багато було писано проти сієї лїтописної традициї й навпаки — в оборону її, багато ще має писатись, але нам здаєть ся, що приняти її жадним побитом не можна й треба уважати за недотепну гіпотезу тогочасних київських книжників, або й самого автора „Повѣсти временныхъ лѣтъ", вигадану за-для виясненния родоводу київської держави, бо родовід її й тодї, очевидячки, був уже незнаний. Скільки можна гадати з сучасних жерел, Русь не була народом прихожим, а тубильцями, й держава київська виробила ся поволї натуральним процесом, на самому ґрунтї, з племени Полян-Руси, а не привезена звіткись. Отже, значить, тут і династия князївська, і дружина (частиною) були тубильцями з самого початку, не сторонними узурпаторами, а все таки й по Київщинї бачимо ми таку саму двоїстість в устрої державному — очевидячки, се вже безпосередне залежало від внутрішних причин самого устрою, від ознак власти, як сказано.

Власть в ті часи мала характер більше приватний; адмінїстрация й суд вважали ся за такі-ж пожиткові речи як і мито або доходи з княжих сіл. Князь мав землю, громаду земську за обєкт, за жерело до вибирання своїх пожитків. Поки не було в князя доволї засобів, що-б мати свою власну дружину, доти тільки він і залежав від громади, був тільки її урядником. Скоро він заводив дружину від себе, то вже він почував себе незалежним, у єго були не тільки свої власні, окремі від громади, інтереси, але був уже й окремий, незалежний привід до їх запроваджування. Дружину завше ховав князь від себе, від єго відбирала вона своє удержання, через се від його тільки вона залежала, з ним була й солїдарна, а не з громадою; до громади не знала вона ніяких обовязків, ба навіть до того в якійсь мірі була чужою для неї, бо поміж дружиною завше чимало було люду сторонного, прихожого. З князем, окрім заплати, вязали дружину й однакові інтереси: князь піклував ся за те, що-б

простати свої волости, набувати нові землї, підбивати нові племена, бо ширша волость давала більш богацтва й сили, спроможности до державання velелюдної дружини; і дружинї се було на користь, бо разом з тим ширило ся поле для її дїяльности, намножали ся уряди, й „княжий муж“ міг осягти собі більш користну посаду, поважнїще становище, тай взагалї у богатого князя й дружинї було лучче, бо на тогочасну думку добрий князь своїм багацтвом мусив дїлити ся з своєю дружиною, як із спільниками, а не ховати для себе. Громадї про се простаннє волостий було байдуже, бо земля взагалї мало або й зовсїм з того не користувалась. Князю на користь було — з погляду фінансового — ширити свої компетенциї в землї, множити своїх урядників та вводити різні „новини“ податкові. Сприяла сему й дружина — з тих же причин; але громадї се вже було прикро, й вона противила ся часом, скільки могла, а нїяк не сприяла. Таким робом князь із дружиною в своїх інтересах і відносинах до громади, до землї були солїдарні, і ставали до неї часом, задля своїх інтересів, навіть у вороже становище. Але коли й не ворогували вони проміж себе, то почували себе все таки за окремі громадсько-полїтичні ґрупи — князь з дружиною, як сказано самі по собі, а земля сама по собі.

Що до детального висьлїджування відносин сїх двох основ громадсько-полїтичного устрою, то ми знаємо тут взагалї дуже мало. Лїтописцї наші дуже рідко виходять з кругу околишних справ полїтики й церкви, поставлень епископів та камяних церков, княжих війн, родин та весіль — і здебільшого тільки припадково розказують нам щось про відносини внутрішні. Де що знаємо ми тільки про Київську землю за XII. в. та за Галичину XIII. в., про інчі землї, про інчі часи — майже нїчого, а часом таки — й просто нїчого. Тим то, що-б ближче вирозуміти тогочасні полїтичні відносини, треба нам спинити ся на час коло Київщини й Галичини.

II.

По Київщинї земська основа мала, як порівняти з інчими землями, значну вагу в громадсько-полїтичних відносинах. Силу й вплив свій вона — й її орґан віче — набувають головнїще за часи боротьби князів за київський стіл; тим часом як тягало ся кілька князів — претендентів, віче могло по змозї підперати своїми силами милого собі князя й вимагати в якійсь мірі од єго, або й взагалї від претендентів, що-б вони задовольняли єго бажання. Апоґей впливу й розвитку київського віча — се се-

редина XII. в.; далї, під кінець сего віку ми знову не маємо за него звісток, громада мов би вдаєть ся в апатию, не здолавши виконати своїх замірів, пригнїчена тяжкими полїтичними обставинами.

Всяку ординарну справу веде в Київщинї князь; вся виконавча власть залежить від єго. Він сам, на власну руку, провадить околичну полїтику, веде війни й годить ся, заводить союзи[1];) князь сам або через своїх мужів править суд, поставляє урядників — „тисяцьких“, „тіунів“, „посадників“, для функций воєнних, фінансових та судово-адмінїстрацийних, він видає закони, бере велику участь в церковних справах. Віче тільки держить загальну контролю над діяльностю князя й єго аґентів і бере участь в діяльности їх тодї тільки, як вона чимсь дуже не задоволяє єго. Так ми маємо, наприклад, такі случаї, де віче мішаєть ся у полїтику й вимагає боротьби з Половцями (1068), задержує Сьвятополка й примушує єго покорити ся князям заднїпрянським; віче скаржить ся князю Ігорю на своєвольство єго урядників і добиваєть ся, що-б того не було далї; в договорах з новими князями, т. зв. „рядах“, воно теж ставить їм свої desiderata.[2]) Окрім того князї часом дають свої внески на волю віча, що-б дізнати про погляди громади на ту чи інчу справу й здобути її допомочи.[3]) Треба одначе зауважити, що таку участь у справах віче могло брати тодї тільки, як мало силу над князем, або той з власних своїх плянів та интересів мав за краще уважати на волю віча чи землї; інакше приходилось терпіти та коритись мовчки до кращих обставин, коли трапить ся милїщий кандидат і спроможність до запровадження єго на стіл, намісць немилого князя.

Контролюючи княжу діяльність, мішаючись іноді в полїтику чи адмінїстрацию, віче нїколи не виявляє за весь вище показаний час змагань до того, що-б побільшити свої функциї, скоротити княжі, взагалї реформувати свій полїтично-громадський устрій. Народні повстання того часу не мають нїколи на метї того, що-б знижити або обмежити княжу власть, а тільки перемінити непопулярного князя на більше милого; вони прямують завше проти особи того чи інчого князя, а не проти князївського институту. Так скинувши Ізяслава 1068. р., садовлять за князя Всеслава; кличуть 1113. г. Мономаха, що-б не сїв у Київі Ярослав Сьвятополкович; кличуть 1146. р. Ізяслава, що-б вигнав з Київа Ігоря, й таке

---

[1]) Тільки як би князь хотїв, що-б у війнї помагала єму земля своїми „воями“, земським військом, то на се здаєть ся de jure треба було згоди й дозволу віча.

[2]) Лѣтопись по Ипатскому списку, вид. 1871 р. С.-Петербург, с 120, 172-3. 229, 324.

[3]) Зразки тому дивись наприклад там-же с. 169—170, 243, 265.

інче.[1]) Ми не бачимо навіть майже ніколи (противні випадки рідкі й маловажні), що-б віче заходилось заховати собі якісь певні ґарантиї, поставити князю кондициї й застерегти себе від дальших кривд. Згадаємо на зразок дещо більш характерне. Так 1097 р. Сьвятополк, князь у громаді непопулярний, хотів утїкти з Київа перед находом заднїпрянських князів; Кияне з причин полїтичних не пустили єго й уступили ся за него перед тими заднїпрянськими князями, але вони в сїм разї нїчого не вчинили, що-б у так здатному часї узяти від Сьвятополка які небудь ґарантиї на дальше. Коли 1146 р. Кияне заскаржили ся Ігорю на єго тіунів і те-ж були в такому становищу, що могли вимагати від князя, чого хотїли, віче допевняєть ся тільки, щоб князь сам правив суд, як що будуть які незадоволення через єго тіунів, — тай по всему, а князю самому воно не ставить нїяких обмежень, кондиций („Ратша ны погуби Киевъ, а Тудоръ Вышегородъ[2]); а нынѣ, княже Святославе (брат Ігоря), цѣлуй намъ хрестъ, и зъ (за) братомъ своимъ: аще кому насъ будеть обида, то ты прави".[3])

Взагалї князя уважали за елємент в громадському устрої конечне потрібний; земля піклувалась завше, щоб мати собі князя, й без него почувала себе дуже нїяково; — тому ми маємо в жерелах кілька зразків, досить ясних.[4])

Що до відносин князя й дружини, то ми взагалї бачимо їх по Київщинї завше солїдарними; як виходять коли непорозуміння — то з особистих яких небудь причин, але дружина завше звязана безпосередне з князем і яко інститут нїколи окремо не виступає.[5])

Зовсїм інакше як по Київщинї склали ся відносини громадсько-

---

[1]) Ипат. с. 120—1, 198, 230, дивись також с. 284; Лѣтопись по Лаврентіевскому списку вид. 1872. р. С.-Петербург, с. 296-297.

[2]) Місто над Днїпром, трохи вище Київа.

[3]) Ипат. с. 229.

[4]) Так 1069 р., коли Всеслав, що Кияне наставили були собі за князя замісць Із'яслава, втїк з Київщини, Кияне не відважили ся бороти ся з Із'яславом, закликали до себе Сьвятослава, а як той не згодив ся, покорили ся Із'яславу. Ще виразнїщий випадок маємо 1154. р., коли Мстиславичі, програвши справу, кинули були Київщину: „тогды тяжко бяше Кияномъ, не осталъ бо ся бяше у нихъ ни единъ князь у Киевѣ", й Кияне прийняли до себе непопулярного Із'яслава Давидовича, щоби мати якогось князя. (Ипат. с. 120—2, 327).

[5]) Непорозумівшись з князем, дружинник або пристає до інчого князя, або кидає зовсїм княжу службу — в першому разї він все таки зостаєть ся звязаний з князем, хоч не тим, а другим, в останньому разї він вже перестає бути дружинником і виступає яко частина земської громади.

політичні в Галичині — з причин історичних. Історня сего краю більш менч відома нам з кінця XI. в. Викинувши боротьбу Давида Ігоревича й Сьвятополка київського з Ростиславичами 1098—1099 р. й аж до Володимира Ярославича (од 1187 р.) ніхто не квапив ся забрати Галицьку землю, за весь майже XII. в. (до того-ж Володимира) ми маємо тільки два випадки боротьби за столи між князями галицькими (Володимирка з Ростиславом, а потім з сином Ростислава — Іваном Берладником.[1]) Княжий рід галицький був не велелюдний і на останку всі галицькі землї держав сам один Володимирко, а по нему — Ярослав. В таких обставинах громада не мала случаїв, щоб брати участь в справах політичних і розвинути свою діяльність. До того князї галицькі, дуже талановиті що до справ політичних, набули собі велику силу, широкі засоби, й мали спроможність зовсім віддалити громаду від політики й панувати без громадської контролї; так воно й стало ся. О половині XII. в. ми бачили ще рух у громадї: кілька раз вона захожуєть ся, що-б наставити намісць Володимирка свого популярного кандидата кн. Ростиславича Берладника, але сї бажання не справдились, за їх тяжко скарано, й Володимирко мабуть ужив усіх заходів, що-б надальше знищити такі змагання громади.[2]) Віче зовсїм занепало, перевелось по Галичині.

Але натомість постав князям інчий суперечник — боярство-дружина. В боротьбі з громадою князї сперали ся на дружину; коли громаду було зовсїм підбито й усунено від справ політичних, не стало спільного противника — не стало й стімула до солїдарности князя з дружиною. До того по Галичині бояре самі по собі набули великі засоби: через малолюдність княжого роду всї, й найважнійщі, посади, які по інчих землях звичайно віддавано князям, займали по Галичинї бояре (так вони мали в державню значні міста, як Перемишль, Звенигород). Боярство галицьке було переважно не перехоже, а осїле; займаючи різні уряди, часом за кілька поколїнь, воно прибрало значні маєтности, великі кошти, ховало власні свої дружини; а через богацтво, як і через держання урядів, мало по місцевостях значний вплив на людність. Набутком усего сего було, що тим часом як по Київщині дружина стоїть завше в непоріжняному звязку з князем, в Галичинї вона виступає самостійно, яко окремий елемент громадський.

Коли почали ся непевні часи пісьля смерти Ярослава, а потім Романа, громада відгравала дуже не значну ролю в боротьбі партій й уся-

---

[1]) Ипат. с. 226, Stryjkowski. Kronika I p. 189.
[2]) Ипат. с. 226, 342.

ких політичних завірюхах; здебільшого вона пасивно приймала набутки сієї боротьби, сумирно корилась усякому господарю часу. Жерела доволї виразно виявляють, що вона сприяла найбільше своїм природженим князям, але атрофірована попередньою княжою самовластною політикою, вона не вміє виступити за них рішуче та до того — треба признатись — і Романовичі не вміли очевидячки сперти ся на сю підвалину. Головну ролю відгравають бояре, як ляльками перекидаючись князями, шукаючи кандидатів найбільше здатних до запровадження своїх політичних плянів. Які були сї пляни, зовсїм виразно виявляє сучасний лїтописець, росказуючи, як бояре галицькі „Данила княземъ собѣ называху, а самѣ всю землю держаху“ [1]; мати князя тільки для прилїки й на власну руку, по своїй волї порядкувати землю — такі були змагання боярства. Декому з них удавалось на якийсь час і „вокняжити ся“,[2] але княженя сї були ефемерні: перешкаджала боротьба партій й особисті інтриґи, втручання сторонних державників; до того, що дуже важно, — бояре не мали, знать, за собою запомоги від громади, раз — через ту-ж таки її атрофію, друге — що вони, здаєть ся, й недбали про популярність, піклуючись тільки про власну користь й збогачення своїх клїєнтів. Принаймнї лїтописець (правда, що прихильний до князівського роду), оповідаючи про їх порядкования, каже, що бояре „грабували землю“.[3] Тим то громада, хоч пасивно доволї, але все таки більш підперала Данила, анї-ж бояр: одного князя було лекше задоволити, ніж сїх урядників-аристократів, вже попереду відірваних від громади, відбіглих усяких моральних з нею звязків.

Скільки можна гадати, Київщина й Галичина з погляду громадсько-полїтичного устрою були мов би полюсами на тогочаснїй Українї-Руси; в першій громада набула найбільшого на той час (хоч абсолютно все таки не великого) впливу на справи земські; в Галичинї вона була, здаєть ся, більш як де пригнїчена, атрофірована й княжа власть, поки не повстало боярство, набула найбільшої сили. Інчі землї українсько-руські займали посередні становища між сїх двох полюсів. Комбінуючи звістки про їх, не маємо причини думати (хоч не завше можемо те конечне зафактувати), що-б княжа власть мала тут де небудь таку абсолютну перевагу, як по Галичинї. З другого боку, дуже мале число звісток про діяльність громади, хоч залежить перш усего від загального напрямку

[1] Ипат. с 525.

[2] Ипат. с. 488, 489, 525 і т. и.

[3] Ипат. с. 525.

літописців, все таки надає думку, що віче тут не було так розвинене, як у Київщині. Се могло залежати від різних причин: або земля жила в згоді з князем і не мала припадків до протестів та боротьби (так і по Київщині ми не знаємо нічого про діяльність віча за часи декотрих популярних князів, як Мономах і син єго Мстислав); або бракувало сили і енерґії у громади; або князї не сприяли такій участи громади й нищили її по змозї. По кожній майже землї знаходимо ми свою природжену династию, котрої земля тримаєть ся, підпирає її й противить ся претенсиям сторонних претендентів. Невдоволені яким небудь князем громадяне шукають собі більш симпатичного кандидата; боротьби чи ворожнечи з княжим інститутом ми не помічаємо. Так по Переяславщині люде за часи боротьби Юрия з Ізяславом Мстиславовичом сприяють Юрию („Гюрги намъ князь і свой, того было намъ искати и далече"[1]), беруть собі князїв з єго сїмї замісць Ізяславичів і живуть у згоді з ними. У Чернигівців своєю питимою династиєю був рід Сьвятослава Ярославича, земля очевидячки тримаєть ся єго й підпирає в єго боротьбі проти претенсій рода Всеволодового; тут ми маємо властиве тільки одну звістку за діяльність віча: коли 1138. р. війско князя київського Ярополка облягло Чернигів, і князь чернигівський Всеволод хотів уже тїкати до Половців, віче затримало єго й примусило покорити ся Ярополку, що-б заховати землю від руйнования; се властиве єсть така-ж контроля віча, про яку ми казали вище.[2]) Подібно до того на Волинї щиро тримають ся роду Ізяславого (з Мономаховичів), а Турівцї підперають нащадків Сьвятополка Ізяславовича (київського).[3])

III.

Оглянувши таким робом громадсько-політичні відносини по всїх землях українсько-руських, ми нїгде — до XIII. в. — не знаходимо в жерелах наших принципіяльної боротьби громади з князем, змагань до реформовання княжої власти, обмеження або зниження її. Щось інче бачимо ми по Галичинї, але й там змагаєть ся не громада, не віче, а бо-

---

[1]) Ипат. с. 255, 267,

[2]) Ипат. с. 141, 160—1, 216; див. Исторія Сѣверской земли Д Багалія с. 277, 279.

[3]) Тільки хіба за запомогою люду й міг відбити ся Юрий Ярославович турівський від нападу кн. київського Ізяслава Давидовича й Мстиславовичів 1158. р — Ипат. с. 337—338.

ярство, і воно в сїм разї не було заступником громади. Так і дійсне воно може було скрізь по українсько-руських землях, що громада не борола ся тодї з княжою властю; але се жадним побитом не наводить, нїби громада була зовсїм задоволена своїм княжим statu quo й нїяких поліпшень не бажала — зовсїм навпаки! Не кажу вже за поодиноких непопулярних князїв — відносини громади до їх виявляли ся, наприклад, по Київщинї грабованнєм їх дворів пісьля смерти — але й взагалї, за малими винятками, як тільки були ще вони, громада була мало задоволена сучасною громадсько-полїтичною орґанїзациєю. Ми частенько знаходимо по наших і по дальших північних землях, де князї київської династиї утворили подібний же устрій громадський, — заскарження громади на неправий суд, на тяжкі „продажи", се-б то грошеві кари, на княжих урядників. Заскарження йдуть через весь час, починаючи від тих Деревлян, що надумали ся з сїх причин забити князя Ігоря („аще не убемъ его, то вси ны погубить"[1]), і до того північного книжника XII. в., що научаючи людий корити ся князю, докоряє їм, що вони не знають писанія: „идѣже законъ, ту и обидъ много" (де закон, се-б то взагалї всяка власть, порядковання, там мусять бути неправда[2]), або преславного мудреця Данила (т. зв. Заточника), що навчає: не держи собі двора коло княжого двора, не держи села коло княжого села, бо тіун (се-б то княжий), як той огонь з трута, а рядовичи (низчі урядники) — іскри.[3]) Таким способом думка про власть для сучасного чоловіка безпосередне вязала ся з думкою про кривду, утиск; власть і утиск ставали в якійсь мірі нїби синонїмами. Ще більше скаржили ся на те, що князї в своїх спірках, „которах", недбали зовсїм про добробут народний, затягали за-для власної користи свої волости до війни, грабували землї та наводили на їх усяку дич степову — се було боляче місце сучасної громади.

Звичайно більше чи менче задоволеннє чи не задоволеннє, більша чи менша популярність князя залежали від єго вдачи й талановитости, але були тут і загальні причини. Перш усего залежало тут від тієї дво-

---

[1]) Ипат. с. 34.

[2]) Лавр. с. 351.

[3]) Я подав сї вирази, як більш характерні, хоч вони відносять ся властиве до земель не українських, але як подавано вгорі, в устрою громадсько-полїтичному тих земель було багато подібного до земель українських; порівнявши наприклад оповідання лїтописця за князювання Всеволода Ярославовича київського (✝ 1093), оповідання аґіографів за Сьвятополка Ізяславича, Науку Мономаха й т. інше, переконаємось, що сї вирази можна прикласти й до українських відносин.

їстости громадсько-політичного устрою, від окремности князя й громади. Громада хотіла, що-б її можна було здати ся на князя, але як се було можливо, коли з князем заходили принципіяльні ріжниці, коли князь мав свої окремі інтереси та щей до того свої окремі, незалежні приводи до їх виконаня. Князь, як то доводили ми вже вище, хотів би зібрати як найбільше земель для себе, для дітий, і для сего збирання витягти як найбільше засобів у громади — громаді се збирання було мало цікаво й проводити єго своїм коштом, своїми силами було їй зовсім не охота. Князь хотів би пересїсти з сего стола на вищий, славнїщий, а на свому сучасному осадити сина чи кого там, і він допевняв ся, що-б завести й громаду у сю боротьбу, що-б і вона узяла в їй участь — громаду се зовсїм не обходило, і т. і.

Друга причина була ось яка: рідко де траплялось так, як от у Галичині, що князївство переходило від батька просто до сина безпосередне. По інчих землях стіл переходив або по черзї від однієї сїмї до другої в тійже династиї — от як чернигівське князївство переходило по черзї з сїмї Олега Сьвятославовича до сїмї Давида Сьвятославовича й навпаки, а пізнїще також чергували сїмї Всеволода й Сьвятослава Ольговичів, або — як по Київщині та Переяславщині, — князївство здобували князї з далеких чужосторонних династий. В Київщині, наприклад, всякий князь добре знав (се найбільше відносить ся до часів пісьля Мономаха), що сину свому стола передати єму не вдасть ся, що хіба через кілька десять літ доведеть ся тому сину долїзти київського стола, а тепер, пісьля смерти, здобуде сей стіл (як ще за життя не перехопить) князь з якої небудь чужої, ворожої династиї — пісьля Смольнянина Черниговець, пісьля Волинця — Ростовець. В таких обставинах слабішав звязок князя з землею, з громадою, пропадали, менчали стімули до того, що-б дбати єму про добробут земский, народний; князь почував себе мешканцем на час, чужим у землї. Новий чужесторонний князь часто нищив те, що робив єго попередник; не було сталости, консеквентности в громадських відносинах. Всякий князь наводив з собою своїх дружинників-земляків, чужениць, що не знали анї тутешних обставин, анї звичаїв, що не були звязані з землею жадними моральними звязками, не мали жадних моральних перешкод до самовольства й власного пожиткования.

Цікавий з погляду сїеї ріжниці, браку солїдарности у князя й віча маємо епізод з історії Київщини. Із'яслав Мстиславович був певне один з найпопулярнїйших київських князїв; коли Юрий побив єго 1149. р. під Переяславом, він з братом Ростиславом обернув ся до київського віча за новою запомогою, хоч саме перед тим обманув був громаду, бо

здобув собі попередню запомогу тільки з тим, що не доведе діла до війни, а сам навпаки викликав крик до бійки. „Господина наша князя! одказало віче“, не погубита насъ до конца. Се нынѣ отци наша и братья наша и сынови наши на полку, они изоимани, а друзии избьени и оружие снято. А нынѣ ать не возьмуть насъ на полонъ, поѣдита въ свои волости. А вы вѣдаета, оже намъ съ Гюргемъ не ужити; аже по сихъ днехъ кде узримъ стягы ваю, ту мы готовы ваю есмы.“[1]) Ізяслав з Ростиславом з тим поїхали геть.

Ся відповідь віча єсть гіркий докір і самому Із'яславу й тогочасному княжому устрою: саме перед тим князь обманив з своєї користи людий, віче мусіло сердитись на его й з ним разом воно признає, що Із'яслав для їх все таки князь найкращий — кращого нема. Слова віча: „господина наша князя, не погубита насъ до конца“ — можна-б поставити епіґрафом тогочасних відносин князя й громади.

При таких обставинах, мусимо спитатись, що-ж примушувало, нахиляло громаду годити ся з княжою властю, ба навіть тримати ся її часами дуже гаряче, як то наводять згадані вище зразки. На се можна знайти кілька причин — я виложу ті, які менї здають ся більш певними, виразними.

Перш усего деякі князї своїм тактом, чи приємним особистим характером вміли якось таки зменчити, закрити перед очима громади ті аномалії устрою й придбати популярність, так наприклад було в Київщині з Мономахом, Із'яславом і т. ін.

Усякий князь мав у громаді свою особисту клієнтелю, своє сторонництво. Дружина его як не уся то хоч частиною була з родів місцевих — вона, значить, теж мала якийсь вплив у громаді. Таким робом князївсько-дружний устрій сам по собі якусь частину громади мав за собою.

Далї, в усякому концентрованому орґанізмі громадському мабуть знайдеть ся якась частина громади, для котрої ся концентрация користна. З-єдноченнє в одну землю города з пригородами, наприклад, могло бути до смаку людности города, як не всїй, то частинї, бо підбивало під вплив города пригороди; воно могло бути користним з поглядів торговельних чи промислових; воно давало більш засобів боронитись спільними силами. Тим часом, як менї здаєть ся, з-єдноченнє міських округів в одну землю, з геґемонією „города“, формувалось, може хіба з якими винятками, князївсько-дружинним устроєм. Перед запровадженнєм сего

[1]) Ипат. с. 268.

устрою міські округи вязали ся тільки спільними ґеоґрафічними, етноґрафічними, торговельними звязками, але сї звязки були більш моральні або припадкові, не виявляли ся в реальних формах. Укладали ся сї округи в більш менш щільну, з-єдночену цїлість тільки тоді, як з-являла ся дружина з князем; князь з дружиною були властиве ферментом концентрациї. Але чи сяк, чи так воно було що до родоводу, але в тогочасних обставинах як би не стало князївсько-дружинного устрою, то се був би кінець і земської концентрациї. Віче земське, чи віче „го́рода“, що було майже однакове, не мало орґанів виконавчих, через які-б воно могло правити своїми пригородами з їх вічами, тим більше — своїми анексами. Концентрация земська держалась княжими урядниками — єго дружиною. Без них міські округи мусїли-б знову розпасти ся, розділити ся, й з е м л ї не стало-б.

Але що чи не головнїще — в тогочасних обставинах спекати ся князївсько-дружинного устрою було дуже трудно. Рід сьв. Володимира уважав мов би за свою привілеґію, чи монополїю, що-б князювати в землях руських. Земля без князя була наче-б res nullius, на яку князь, що́ перший трапив ся, міг би заявити й заявив би претенсиї. Тим то між інчою земля й піклувала ся, що-б завше мати князя, що се в я к і й с ь м і р і обороняло її від сторонних претенсий. Повстати на устрій княжий — се значило — викликати на боротьбу не тільки отсего свого князя, а — можна сказати — усю княжу силу земель руських. Се в тогочасних обставинах було тяжко.

Розпочати боротьбу з княжою інституциєю, що-б обмежити її власть, обставити певними кондициями, розпростати функциї віча й додати єму орґанів виконавчих — се був би самий кращий, самий користний напрямок в тогочаснїй ситуациї, але такий напрямок вимагав чималого полїтичного розвитку, сталости й такту й великої солїдарности в діяльности громадській — сего всего бракувало. На довгий полїтичний процес не ставало снаги. Натомісць громада марила здобути собі такого князя, що-б за їм і догляду не треба було, що-б він сам „добра хотїв усїм серцем Руській землї“;[1]) а не можна було здобути-й вона корилась, незадоволена і нездатна до поліпшень, не милому князю, ждучи кращих обставин, милїйшого кандидата.

---

[1]) Ипат. с. 368.

IV.

Така, як здаєть ся з студийовання жерел, була політично-громадська ситуация, загальні відносини до XIII. в. В XIII. в., найбільше о половині єго, помічаємо ми відміну в відносинах, таку, що по деяких місцевостях України-Руси знати дуже енерґічне змаганнє громади до скасовання устрою князівсько-дружинного.

Річ дуже важна, але на превеликий жаль ми дуже мало знаємо за сей рух. Се через те, що ми не маємо такої літописи чи інчого жерела, яке-б виходило з серед прихильників сего устрою або хоч з самих тих місцевостий, де був він. Літописи, які ми маємо, писали ся по інчих, більш або менш відлеглих місцях, писали ся прихильниками князівсько-дружинного устрою, для котрих противний рух був не симпатичний, ба навіть не зрозумілий; їм було не мило говорити про єго, й вони хіба припадково промовили за него кілька слів, з поводу боротьби своїх князів з сім устроєм. До того в життю сїх безкняжих громад було зовсїм мало такого, що могло-б звернути на їх увагу сторонного письменника; життє се йшло тихо, — мирно, без незвичайних, крикливих вияв, випадків. Отже не диво, що ми маємо за сей рух тільки всего, що кілька дрібних, поріжнених відомостий, не знаємо навіть добре єго района, анї того, як ішов, розвивав ся сей процес, як орґанізували ся в нових обставинах громади — взагалї більш маємо гадати, анї-ж на певно констатувати, хоч саму істоту сего руху, єго головне прямовання, загальний єго характер можна, нам здаєть ся, зафактувати зовсїм певне й рішуче.

Перш усего на сїй стежцї знаходимо ми преславних Болоховцїв, що задали таку добру загадку історикам Руси[1]). Виступають Болоховцї по перший раз коло 1232—3 років: королевич угорський Андрій розпочав похід на Волинь на Данила; похід сей не вдав ся; нам цікаво те, що лїтопись, оповідаючи про союзників Андрія, каже, що з ним був Олександер Всеволодович, кн. белзський, Глїб Зеремієвич, „инии (се-б то декотрі) князи Болоховьсцпи“ и Угоръ множество.[2])

---

[1]) Важнїщі розправи за їх такі: проф. Дашкевича: Болоховская земля и єя значеніе въ русской исторіи (в Трудах III археологичн. з-їзду (київського), т. II-й окремо. єгож: Новѣйшіе домыслы о Болоховѣ и Болоховцяхъ (Київські „Университетскія Извѣстія“ р. 1884кн. IV-й окремо) — тут подано й перегляд літератури що до сієї справи, й Молчановського — Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1434 г. (ті-ж Университетскія Извѣстія 1883—4 р. й окремо).

[2]) Ипат. с. 511; оповідає ся про се під 1231 р., але хронольоґія галицько-волинської лїтописи не має жадної ваги; сего року Михайло Всеволодович, що збераєть ся в сему епізоді йти на Київ, на Володимира Рюриковича, був ще з ним приятелем — див. Лавр. с. 434.

Потім виступають вже коло 1235 р.: коли Данила побито в Київщині й боярство на якийсь час виперло єго з Галича, от у сей час галицькі бояре „и вси Болоховсции князи съ ними“ напались на волинські волости Данила, повоювали береги р. Хомори (тече у Случ з лівого боку) й пішли до Каменця[1]), але потім повернули назад. Данилові бояре, відобравши запомогу, нагнали й забрали їх у полон. Михайло, кн. чернигівський й Ізяслав (роду з князів, мабуть, смоленських), що сидів тоді у Київі, вимагали у Данила, що-б він пустив сїх вязнів, але той на се не згодив ся[2].)

Пісьля того літопись якийсь час мовчить за Болоховців, аж вони з-являють ся знову вже пісьля находу Батия, в 1242-3 роках: тоді Ростислав Михайлович, борючись з Данилом, „собра князѣ болоховьскые и останокъ Галичанъ, приде ко бакотѣ,“ але єго відбито; Ростислав пішов за Дніпро. Тоді Данило напав ся на князїв болоховських: „гради ихъ огневи предасть и гребля ихъ роскопа... Данилъ же возьма плѣнъ многъ врати ся, и поима грады ихъ: Деревичъ, Губинъ и Кобудь, Городѣцъ, Божскый, Дядьковъ. Приде же Курилъ, печатникъ князя Данила, со треими тысящами пѣщець и трьими сты коньникъ, и въдасть имъ взяти Дядьковъ градъ. Оттуда же плѣнивъ землю болоховьскую и пожегъ, оставили бо ихъ Татарове, да имъ орють пшеницю и проса; Данилъ же на нѣ болшую вражьду держа, яко отъ Татаръ болшую надежду имѣаху“. При сему літописець згадує, що Данило був виручив болоховських князїв, коли вони зайшли були в волости Болеслава, князя мазовецького, й той забрав був їх; Болеслав не хотів попереду їх пустити, кажучи, що вони „суть особнии князи“, а не підданцї Данила, але за подарунки пустив їх; се тепер літописець пригадує болоховським князям, яко кару за їх. невдячність[3]).

В останнїй раз Болоховцї з-являють ся в 50 роках XIII. в.[4]) Данило розпочав похід на землї, що безпосереднє підлягали Татарам, і тоді „воевахуть людье Данилови же и Василкови Болоховъ“, та мабуть по-

---

[1]) Се, мабуть, єсть сучасна Каменка на Случі, на північ від р. Хомори, — див наприклад: Барсова Географія начальной лѣтописи с. 288—290.

[2]) Ипат. с. 516; тут оповідаєть ся про се під р. 1235, на сей раз дата правдоподібна, бо се трапилось скоро пісЛя київського погрому (Михайла й Ізяслава), а той був 1235 р. — див. літопись Новгородську першу — Полное собр. лѣтоп. III. с. 50.

[3]) Ипат. с. 526—7.

[4]) Випадок сей трапив ся як видко з Галицько-волинської літописи, пісьля коронациї Данила (1253 р.) й перед находом Бурундая (1258 р.); в літописи стоїть він під 1255 р. Див. за се Дашкевича Княженіе Даніила Галицкаго с. 85 і 99.

примусили їх корити ся, тільки пісьля похода Шварна Даниловича, на весну, — „придоша Бѣлобережцѣ и Чарнятинци и вси Болоховци къ Данилу"[1]).

Отсе й усї звістки за Болоховців у XIII. в., раніще у XII. в. — згадуєть ся тільки Болохово: Володимирко, йдучи на Київ, „перешелъ Болохово, идеть мимо Мунаревъ къ Володареву"[2]). Ті сім болоховських міст, що подано вище, більше ніде не згадують ся, окрім Божського, але Божський — се теж загадка; їх було очевидячки кілька на Вкраїнї.

Чимало сперечали ся з того, де жили Болоховці. Найбільше розповсюжений і на мою думку — правдоподібний, ба навіть певний, єсть вивід проф. Дашкевича: на його думку, Болоховцями звали ся мешканці по обох боках горішньої Случи, на південь від Хомори, й по лївому боці Бога, межи р. Десни й Межибожа. Тут справді єсть місцевости Губин, Кудинка, Деревич, з давними городищами; дуже правдоподібно, що се й єсть болоховські міста Губин, Кудин і Деревич[3]).

Про сю територию ми дуже мало знаємо взагалї; нічим вона не визначаєть ся в попереднї часи; ми не знаємо навіть, яка етноґрафічна основа була тієї людности — чи деревлянська, чи яка інча. В XII. в. ся місцевісць належала до Київщини й належала до того уділу її, котрий складали Котельниця (на р. Гуйві, допливі Тетерева), Божський. Межибоже й ще якісь два міста, на ймення нам не відомі. Незвичайна полїтика Болоховців XIII. в. надавала деяким ученим думки, що то були люде не славянського роду. Так Зубрицький і проф. Шараневич мають болоховських князів, чи й усїх Болоховців за зрущених Половців[4]), а Петрушевич, Калужняцкий — за Волохів[5]). Одначе, як справедливо доведено, ніщо в жерелах наших не натякає, що-б Болоховці не були тубильцями; побутом своїм вони ніяк не відріжняють ся від інчих обивателів України-Руси[6]). A priori можна гадати, що тут, на окраїнї залюдненних місцевостий, оселяли також турецьких, половецьких, торських, пе-

---

[1]) Ипат. с. 555.

[2]) Ипат. с. 278. Мунарев не відомий, Володарев — се Володарко на Роси. Болохов радуєть ся ще в Ипат. с. 376, але по других списках натомісць — Борохов,

[3]) Кудінка — на Богу, Губін на межі повітів Староконстантинівського й Новоград-волинського, Деревич — Новоград-волинського; див. Новѣйшіе домыслы с. 25—26 (окремого видання).

[4]) Зубрицького Исторія Галицко-Русскаго княжества III с. 138, Шараневича Исторія Галицко-Володимирской Руси с. 104.

[5]) Дивись за се Новѣйшіе домыслы Дашкевича с. 5 й далї,

[6]) Про се дрібнїще диви ся в Дашкевича — болоховская земля с. 71—3 (в Трудах)

печіжських приходців, так як і на Пороссю, хоч на се й нема ніяких доводів по жерелах. Що-ж до звичайного політичного напрямку Болоховців, то він залежав певне не від етноґрафічних причин, а від тих громадських обставин і відносин, які я силкував ся виложити в попередних словах; такий же політичний напрямок бачимо ми в той час і по таких містах, де вже жадним чином не можна гадати про якихось чужеродців — отже нема чого з сего поводу й Болоховців повертати та Татарів чи Волохів.

Чимало гадано було про родовід князїв болоховських: декотрі мали їх за князїв з дому сьв. Володимира, властиве з Ольговичів, уважаючи на те, що Михайло Всеволодович зве їх „братією" (але се єсть річ маловажною); інчі уважали їх за нащадків первістних, тубильних князїв місцевих, що заховали ся тут якось, під властю дому сьв. Володимира, аж до XIII. в. Ті мають їх за бояр галицьких, що примостили ся тут князювати, як про те піклували ся вони й по Галичинї. На останку деякі уважають їх за людей виборних, громадських, таких „лїпших людий", „старців людських", „старійшин градських", які колись порядкували по громадах в часи передкняжі.

Не будемо спиняти ся тут і дрібязково переглядати всї отсї гіпотези[1]). Для нас вагу мають ось які подання жерел: болоховські князї всї рази з-являють ся в звістках наших в гуртї, купою, й-що незвичайне — лїтописець їх ніколи не називає по йменням, по батькам, як то має звичай з інчими князями. Князї сї дуже завзято борють ся з князем Данилом — головним заступником князївсько-дружинного устрою на тогочасній Українї-Руси. Вони піддають ся добрею волею Татарам і вповають на їх в своїй боротьбі з Данилом. Вони очевидячки мають за себе громаду, суть її заступниками й провадять свою політику в згоді з її бажаннями[2]). В останній звістцї болоховських князїв вже не чути, але боолховська громада провадить ту-ж саму політику, що й попереду. Нїгде не видко дружинного елементу.

Розмірковуючи й комбінуючи сї подання, треба признати, що болоховські князї й громади, як порівняти їх з тими загальними громадсько-політичними відносинами України-Руси, які висловлено в горі, становлять

---

[1]) Перегляд їх — в тій розправі проф. Дашкевича Болохов. с. 94 і далї.

[2]) Се зовсім виразно виходить з того, що балакаючи за підданьство Болоховців Татарам, лїтописець потім переходить до князїв, яко до чогось відрізного, нового („князѣ же ихъ изъятъ руку Болеславлю") й тим дає знати, що полїтика, за яку він перед тим казав, була громадською, а не княжою тільки.

якусь нову, відмінну прояву. Хтоб не були з себе болоховські князї, вони, очевидячки, були князями не дружинними а земельними, такими, що стояли в безпосередньому звязку з громадою, залежали від неї. Громади борють ся що є сили з системою князївсько-дружинної земської концентрациї й задля сего запобігають Татар. Вони, очевидячки, порвали звязки з князївсько-дружинним устроєм. А як нове вино в старі міхи рідко доводить ся вливати, то більш, менї здаєть ся відповідним обставинам й поданням жерел буде признати князів болоховських за людий громадських, виборних, а не за князів з династиї Володимира або бояр галицьких (щоб заховали ся до тих часів старі земські князї — то не досить правдоподібно). Добре наведено анальоґію князів болоховських з „князями“ се-б то старшинами сїльских громад волоських, й пізнїщими „вотаманами“ подільських громад[1]; як і вони, болоховські князї могли бути виборною громадською, міською й сїльською, старшиною, тим паче, що на не великій териториї, яку ми обмежили в горі, їх було чимало. Що в останній звістцї про болоховських князів не чутно, то се можна так розуміти, що через малий вплив їх не було видко поза громадою, або так, що институция княжа (хоч би й князів земських) згодом пропала тут й порядкувало саме тільки віче.

Як се трапило ся Болоховцям вибити ся спід князївсько-дружинного устрою й земської концентрациї? Се можна обяснити так: Болоховська територия лежала в кінцї XII. й початку XIII. в. на межі трох князївств: київського, волинського й галицького. За часи тієї завірюхи, що розпочала ся на Вкраїнї з кінцем XII. в., а ще більше — пісьля смерти Романа, коли не стало дужих князів нї по Київщинї, анї на Волиню, нї по Галичинї, болоховській Вкраїнї, лекше, як кому, було вибити ся спід князївсько-дружинної земської концентрациї й заснувати інчий устрій. Болоховцї якось зуміли скористуватись з обставин і зробили се.

V.

Але не скрізь по Вкраїнї обставини складали ся так здатно, як у Болоховців. Через се по інчих місцях рух проти князївсько-дружинного устрою бачимо ми тільки за часи Батиєвого походу. Сей нахід татарський, скільки можна гадати, мав великий вплив на громадські відносини. Хоч вагу єго задля залюднення, економічного добробиту здебіль-

---

[1]) Див. Дашкевича Новѣйшіе домыслы с. 15, Молчановского ор. с. с. 158, 161. Записки товариства імени Шевченка том I.

шого в науці побільшувано, — він, наприклад, не обернув в нівець Київщини, як то гадають, а мабуть і Переяславщини, принаймнї на се ми не маємо певних доводів[1]) — але все таки Татари наробили превеликого шелесту. Паніка йшла поперед ордами Батия, сила народу тїкала перед ними; здавало ся, що весь попереднїй устрій громадський, всї попереднї відносини йшли на нівець, гинули на віки. Князї покидали свої волости, дружина розтїкала ся то-ж — як не вся, то в значній частинї. Таким чином людність, чи переважна більшість її (бо подекуди може й держали ся залоги княжі) вислобожена була з звичайних пут князївсько-дружинного концентрацийного устрою; руки на сей час були в неї вільні. Татарська сила здавала ся такою незмірно великою, що тільки-б запобігти її, сховатись за неї — й здавалось, що вже не то що князь, а й ніяка сила на землї тодї не страшна.

Незадоволеннє князївсько-дружинним устроєм і земською концентрацию, очевидячки, було по деяких місцях велике; впливу князя й дружини на громаду на той час не було; причини, сторонництва, які підперали той устрій, чи підупали подекуди, чи переможені були противними, чи знищились на той час. Там де складали ся так обставини, громади користувались з татарського находу, заводили з Татарами зносини, віддавали ся їм у безпосереднє підданьство, щоб тим здобути собі убезпечення від руйновань, опіку й оборону від своїх попереднїх князів й утворяли новий устрій.

Ся реформа властиве була тільки поворотом до старого, передкняжого устрою. Земля знову розпадала ся на місцеві округи, міські й сільські, незалежні, звязані тільки спільними інтересами, почуттєм спільної народности, і таке інче. Громада кожна незалежно порядкувала в себе, через своїх орґанів. Стану дружинного нема; князь де й єсть, через се підлягає зовсім впливови громади.

Для Татар ся реформа була користна — такий устрій для їх був безпечнїщий: окремі місцеві громади не мали такої спроможности до оборони, до опору, як сконцентрована земля, з князем, з дружиною. Отже з сього погляду вони мали сприяти такій реформі. Татарська-ж протекция не була тяжка для громад, бо у внутрішні справи Татари не мішались, ходило їм тільки о вибиранє дани; й ся дань була чи не лекша від княжої.[2])

---

[1]) Що до сего — дивись Монографія В. Р. Антоновича т. I. с 224 й далї.

[2]) Принаймнї лїтописець в поданому в горі епізодї (Ипат. с. 586) каже, що Болоховцї давали дань Татарам пшеницею й просом — така дань навряд що-б була тяжка; а що княжа дань була не легенька, за те сьвідчить відомо розпись дани (сріблом) кн. Ростислава Смоленського — Князівство смоленське, не так велике, виносило

Такі думки про реформу подають неботаті подання жерел, як їх скомбінувати й порівняти з відомостями за попередні й пізніщі часи. Переглянемо тепер подання жерел наших. Перше місце мусить заняти тут оповіданне Галицько-волинської літописи про похід Данила „противу Татаромъ". Про єго згадувано вже й вище, тепер подамо єго, як дуже важне, цілком усе:

„По рати же кремянецкой куремсинѣ, Данилъ воздвиже рать противу Татаромъ. Сгадавъ съ братомъ и со сыномъ, посла Деонисия Павловича, взя Межибожие, потомъ же воевахуть людье Данилови же и Василкови Болоховъ, а Львови Побожье и люди Татарьскыя. Веснѣ же бывши посла сына своего Шварна на Городокъ, и на Сѣмоць, и на вси городы, и взя Городокъ и Сѣмоць и всѣ городы сѣдящия за Татары, Городескъ и по Тетери до Жедечева. Възвягляне же сольгаша Шварномъ, поемше тивуна не вдаша ему тивунити; Шварно же приде, поимавъ городы вся, и по немъ придоша Бѣлобережцѣ и Чарнятинци и вси Болоховци къ Данилу. Присла же Миндовгъ къ Данилу: „пришлю къ тобѣ Романа и Новогородцѣ, абы пошелъ къ Возвяглю, оттуда и къ Кыеву; и сречe срокъ во Возвягля.[1])"

Пісьля сего розсказано про похід Данила й облогу Звягля. Наперед Данило послав Шварна й із ним 500 рати; „грожанѣ же видивши ратныхъ мало со князем̂ъ, смѣяху ся, стояще на градѣ". Коли-ж прийшов Данило з усім військом, Звягляне переляякались, „и не стерпѣша и здашася". Але Данило спалив зовсім місто, а людий розділив і роздав синам — Шварну й Льву. Не відібравши помочи від Мендовга, Данило далї на Київ не пішов, а вернув ся із Звягля до дому.[2]).

Лїтописець, оповідаючи про сю кампанію Данила, називає її „ратію противу Татаромъ". Тим він дає знати, що місцевости, на які розпочав рать Данило, підлегали безпосередне Татарам. Деякі з сїх міст на певне відомі, інчі — ні; Звягель єсть сучасне місто Новоград-Волинський, на середній Случі; за Білобережє уважають білі береги горішньої Случи; здаєть ся й Городок із Семоцем були десь коло Случи. Городеск єсть село на Тетереві вище Радомисля, Жедечев десь, мабуть, був на вершині Тетерева. Таким робом з сего подання лїтописи виходить, що гро-

---

однієї дани, опріч судових й інчих побічних доходів, більше 3 т. гривен (по пів фунта) грамота видана в „Дополненія къ актамъ историческимъ", т. І. Н. 4, також в Христоматії проф. Владимірського Руданова, ч. І.

[1]) Ипат. с. 555.

[2]) Инат. с. 556.

мади, які безпосередне підлягали Татарам, в той час, се-б то в 50-х роках XIII. в., займали територию по середній та горішній Случи, також Тетереву й горішньому Богу. Літописець називає тих, що жили коло Богу, „людьми татарськими“, а тих, що мешкали на північ, в районї Случи і Тетерева — „городы, сѣдящия за Татары.“ Проф. Дашкевич уважає се за полїтичні терміни й думає, що була ріжниця в відносинах до Татарів мешканців південних і північних[1]); що до термінів, то хто ще єго зна, але зовсїм може бути, що така ріжниця в відносинах була й справдї. Нїгде одначе не бачимо ми анї залог, анї урядників татарських. Підлягали сї громади Татарам, очевидячки, доброю волею: вони зовсїм не хочуть вертатись під руку Данилови. Болоховцїв кілька раз „примучено“, а вони все таки пручають ся й вибивають ся спід власти Данила. Звягляне під натиском мусїли прийняти до себе тивуна від Шварна, яко ознаку своєї підлеглости, але се була тільки викрутка: вони не дали єму порядкувати, й тільки переважна Данилова сила примусила їх здати ся на єго ласку. Всї громади борють ся з Данилом, знати, кожна на власну руку; вони окремі й самостійні, між ними не видно інчого звязку, окрім солїдарности з причини спільних інтересів. В їх нїде не виступають анї князї, анї яка інча старш, навіть у Звяглї, про котрий оповідаєть ся дрібнїще; се так само як у Болоховцїв, і взагалї можна обяснити тільки таким чином, що не було тут старшини такої, що-б стояла над громадою; чи були князї, чи старшини, чи як би вони не звали ся, але всїм порядкувала громада. Дружини теж не видко. Двоїстість устрою, очевидячки, скасовано. Болоховцї виступають однаково з інчими громадами; нїщо не перешкожає думати, що всї отсї громади взагалї мали один напрямок полїтичний, один, може з деякими вариацнями, громадсько-полїтичний устрій.

Ся звістка лїтописи, як сказано вже, дотикаєть ся безпосередне тільки території горішнього Богу, середньої й горішньої Случи й Тетерева. Що було дальше на схід, на північ, лїтопись не каже. Але що рух проти князївсько-дружинної концентрациї не обмежував ся самою тільки сією териториєю, на се єсть кілька указок в жерелах.

Оповідаючи про те, як тїкав Данило від Татарви в Угорщину й Польщу, лїтописець каже, що повертаючись з Мазовії, Данило прийшов поперед усего до Дрогичина (тепер містечко на західному Бугу), але єго туди не пустили: „И восхотѣ внити во градъ и вѣстьно бысть ему, яко „не внидеши во градъ“. Оному рекшю: „яко се былъ градъ нашь

---

[1]) Болоховская земля с. 103.

и отець нашихъ“ — „вы же не изволисте внити въ онь,“[1]) и отъиде мысля си, иже (еже) Богъ поемже отмьетье створи держателю града того и въдасть и въ руцѣ Данилу; и обънови и созда церковь прекрасну святое Богородици, и рече: „се градъ мой, преже бо прияхъ и копьемъ“[2]).

Хоч у сему оповіданню літописи головну ролю держить наче-б сей „держатель града“, але очевидячки він той вчинок вчинив не своєю тільки волею, але мав за собою громаду. Як видно з оповідання Дрогичинці поставили Данилу опір дуже твердий, так що він мусів „брати копьемъ“, се-б то приступом (штурмом) місто: се не могло-б статись, коли-б то не було рухом народним, а тільки особистою інтриґою якогось галицького боярина. Противлячись Данилу так рішуче, громада могла вповати тільки на татарську силу, безпосередне, чи посередне: що Данилову силу зовсім знищено находом татарським.

Друге дуже цікаве оповіданнє тієї-ж галицько-волиньскої літописи належить вже до інчої, південно-східної окраїни Данилової держави: взагалі. як бачимо ми, сей рух проти князівсько-дружинного устрою й земської концентрациї виявляєть ся найбільше по окраїнах, відлеглих від центрів сего устрою. Коло 1253 р., скоро пісьля коронациї Данила, „приѣхаша Татарѣ ко Бакотѣ, и приложи ся Милѣй къ нимъ“. Данило сам тоді пішов був на Литву й післав у Бакоту сина Льва: „изъѣхавше (себ то несподівано напавши) Яша Милѣя баскака, и пруведе Левъ Милѣя отцю си, и бысть Бакота королева отца его; потомъ же сдумавъ со сыномъ и отпусти и (се-б то Милія). а поручникъ бысть Левъ, яко вѣрну ему быти: и паки приѣхавшимъ Татарамъ и створи льсть и предасть ю паки Татаромъ Бакоту“ (Бакота — тепер село на Днїстрі, колись була головним містом т. зв. Понизя, се-б то Поднїстрянщини, південно-східної окраїни держави Галицької.[3])

Узявши се поданнє літописи само по собі, також можна-б думати, що тут річ іде про якусь інтриґу галицького боярина; але порівнявши сю звістку, як і Дрогичинський епізод, із звістками про громади Бога, Тетерева й Случи, далеко правдоподібніще буде прийняти, що й бакот-

---

[1]) Сї слова можна й так і інакше розуміти, що залежить від пунктуациї; я приймаю пунктуацию, яку прийняли редактори Ипат. літоп. в сему й попередньому виданнях (в Полн. собр. рус. лѣтопис т. II. с 178) — „ви же не изволисте“ тоді виходить як відповідь Дрогичинців: „а ви-ж не схотїли обороняти се місто від Татарів“, оттаке-б щось. Але можна сї слова віднести й до Данила.

[2]) Ипат. с 524.

[3]) Ипат. с. 549 — 550; дрібніще про сей епізод дивись у д. Молчановського є. 148 і далї.

ська справа була не особистою інтриґою, а громадською справою, що тут ми маємо прояв того-ж громадського руху; тим більше, що такого Милїя ми не знаємо межи Даниловиx бояpів; може то був якийсь заступник громади, чоловік місцевий. Цікаво, що з сего епізода видко, як Татари сприяли сему громадському руху й з охотою приймали до себе у безпосереднє підданство. Що ще цікаво — се поданий вгорі вариянт, з якого виходить, що Татари наче-б поставили Милїя своїм баскаком у Бакотї; але з попереднього виданя Галицько-волиньскої лїтописи знати, що в деяких кодексах її пишеть ся „Милѣя и баскака"[1]); як баскак був властиве тільки фіскальним, а не адміністрацийним урядником, то сей останнїй вариянт здаєть ся менї більш правдоподібним.[2])

Як то вже й вгорі було сказано, лїтописець подає сї звістки припадково, коли згадує про боротьбу князїв з сїм рухом. Таких проявів сего руху певне було далеко більше на великих просторах Данилової держави. Були вони, мабуть, не тільки по єго державі.

Лїтопись нїчого не каже нам за полїтично-громадський устрій та відносини земель, що на схід Тетерева — Київщини, Переяславщини. Де що можна одначе вивести з деяких інчих історичних подань.

Пісьля 1240 р. — находу Батия — Київ не належав до держави Данила; 1245 р. тут сидів воєвода Дмитро Ейкович, намісник Ярослава — мабуть Ярослава Всеволодовича, князя володимирського (північного)[3]); хоч оповідаючи про мандрівку Данила до хана, лїтописець і каже про Данила „о б л а д а в ш у Рускою землею, Киевомъ и Володимеромъ и Галичемъ"[4]), але сїх слів ми не повинні прикладати до т о г о ч а с н и х волостий Данила, бо слово „обладавшу" може відносити ся й до часів минулих; похід Данила на Київ в 50-х роках не дійшов до скутку, а потім вже було єму не до поступовання на схід. З подань лїтописи можна гадати, що границя галицько-волинська пісьля 50-х років на сході лежала десь коло Горини[5]); про те, що Київ належав до держави Данила, навіть Льва, сьвідчить, правда, Стрийковський[6]), але єго сьвідоцтво, очевидячки, єсть тільки недотепна вигадка.

---

[1]) Полн. собр. рус. лѣтоп. II. с. 191.

[2]) Єго приймає в своїй вгорі названій розправі і д. Молчановський с. 152.

[3]) Ипат. с. 535. Зубрицький й проф. Шараневич мали сего Ярослава за Інгваревича, Данилового брата в других (Ист. Гал-Рус. княж. III. с 155, Ист. Гал.-Волод. Руси с. 92), але на се трудно здати ся (див. Дашкевича Княженіе Дан. Далицк. с. 63).

[4]) Ипат. с. 536.

[5]) Тут стрічали Татарів волинські князї — див. Ипат. с. 562, 588; порівняй Дашкевича Княжен. Дан. Г. с. 72, Болохов. з. увагу 138.

[6]) Kronika I. p. 286, 291, 306 й інчі.

Так само Київ не належав і до князїв Великої Руси — володимирських та московських; остання певна згадка про їх власть над Київом належить до 1249 р., коли хан поставив Олександра, т. зв. Невського, сина Ярослава Всеволодовича, князем над Київом; нема ніяких указок на те, що-б Київ підлягав єму реально, а єго заступникам і нащадкам — навіть номінально[1]). Тимчасом не було по Київщинї й власних, окремих князїв: се зовсїм виразно виходить з тих місць лїтописи, де показано, які князї допомагали Татарам у їх походах[2]): з них знати, що між Волиню й Днїпром, очевидячки, не було ніяких князів. Юрий пороський, що згадуєть ся раз під 1289 р., був мабуть князь титулярний без волости[3]).

До того ще треба уважати на одну звістку. В мандрівцї Плано-Карпіні 1246 р. через Україну-Русь сказано, що Канів підлягав Татарам безпосередне — sub Tartaris erat immediate[4]). Зваживши усї отсї подання й порівнявши їх з поданими вгорі звістками за рух волинський, не буде, здаєть ся, дуже сьміливо гадати, що й східня Київщина, від Тетерева й до Днїпра, те-ж підлягала Татарам безпосередне, тим більше, що в поданій звістцї про плани похода Данила на „людей татарських“ експедиция на Київ з'являєть наче-б часткою усїєї сїєї кампанії.

Київщина в такім разї теж позбула ся князївсько-дружинного концентрованого устрою й розбила ся на окремі громади: Я вже висловив, що з знищеннєм князївсько-дружинного устрою знищеннє земської концентрациї було неминуче. Така гїпотеза правдоподібна й a priori: незадоволеннє княжим устроєм можна зауважити по властивій Київщинї, а Татари з свого боку мали піклувати ся й нахиляти людність до безпосередного підданьства й скасовання небезпечного для їх князївсько-дружинного устрою.

Що було за Днїпром? За се ми нїчого не знаємо. Одначе як стара Переяславщина в звістках тогочасних полїтичних зістає зовсїм порожним місцем, а повірити тому, що вона зовсїм лежала пусткою, ми ніяк не можемо, то можемо гадати, що й тутейша людність, може далеко-далеко

---

[1]) Правда, що в т. зв. Густинській лїтописи пісьля Олександра Київ належить до єго брата Ярослава Ярославовича (Полн. собр. рус. лѣт. II. с 344), але як на се не маємо жадних указок в північних жерелах, то мусимо звістку Густинської лїтописи уважати за помилку.

[2]) Дивись найпаче Ипат. с. 575 и 588.

[3]) Ипат. с. 612; за титулярного єго мають декотрі письменники, як проф. Дашкевич, Сергієвич, Лїнниченко.

[4]) Мандрівка Плано-Карпіні в виданню Язикова (Собраніе путешествій къ Татарамъ) р. 10.

поменчавши з находу татарського, теж складала невеличкі громади, безкнязівсько-дружинного устрою й концентрациї, в безпосередному пiддань-стві у Татар.

VI.

Про загальний устрій громад, про їх відносини до Татарів маємо дуже цікаве поданнє, хоч воно належить до часів пізнїщих, до XIV. в., й дає нам основу властиве для анальоґій в давній литовсько-руській лїтописи (інакше називаєть ся 1 л.-рус. лїтопись, лїтопись Даниловича, Попова, лїтописець литовський). Оповідаючи про порядкуваннє князів Коріятовичів на Поділлю, лїтописець каже, що Поділлє належало до трох братів, татарських князів-дідичів сеї землї, „а отъ нихъ заведали атамани, и бойскаки (баскаки) прїѣздяючи отъ тыхъ атамановъ имовали (брали) съ Подольскои земли данъ.“ В цілій землї не було жадного „города“, се-б то фортеці, анї камяного, анї деревяного.[1])

З сієї звістки знати, що Татари не мішали ся в громадське життя руської людности, задоволялись відбираннєм дани. Дань сю збирали татарські баскаки тільки приїздячи на час, а з людом не мешкали. Земля складала ся з окремих, певне — дрібних, міських і сільских громад. Заступниками їх були отамани (ватаманами на Поділлю називали ся й пізнїще, аж до XVIII. в., сільскі голови); отамани сї, знать, були з тубильців, або виборні, або наставляли їх Татари в порозумінню з громадою: очевидячки, отамани бували з людий громадї милих, бо й мали вплив на неї, бо Коріятовичі, осївши Поділлє, як оповідає та-ж лїтопись, увійшли в порозуміннє з отаманами й на їх спираючись, повстали на Татар: „войшли у пріязнь со отаманы, почали боронити Подольскую землю отъ Татаръ, а босакомъ выхода (дани) не почали давати“[2]). Татари дбали тільки ще про те, що-б не давати руській людності приводів до опору: не дозволяли їм будувати фортець (як і на Волині Бурундай примусив князів знищити фортеці. Само собою, що при такому устрої не можливе було й істнуваннє дружини.

Сї ознаки устрою взагалі згожують ся з тими поданнями лїтописи про громади волинські й київські, що ми подали вгорі. Можна гадати,

---

[1]) Лїтопись у виданню Попова с. 44. (Ученыя записки Академіи Наукъ (петербурської) т. 2). — У виданню Даниловича (Latopisiec Litwy) p. 49—50. Pomniki do dziejów litewskich p. 19. Зведений текст у д. Молчановського op. c. c. 171—2.

[2]) Вид. Попова в с.

що по усїх тутейших місцях взагалї устрій був більш менч однаковий, бо взагалї спільні були громадські й полїтичні обставини.[1])

Богато кому може здатись неймовірним, що-б тогочасні Українцї охоче, своєю волею нищили свій національний державний устрій та віддавали ся в безпосередне підданьство Татарві. Ми так призвичаєні до традицийних (тай не зовсїм і несправедливих) нарікань на татарську зверхність, до всяких страхів татарских находів, мордовання, нищення, що нам якось неможливим здаєть ся, що-б істнував якийсь modus vivendi з сїєю жорстокою, варварською масою. Тим часом ми маємо кілька звісток, досить виразних, що засьвідчують нам противне. Я попереду нагадаю кілька фактів, що належать до попереднїх часів. З лїтописий ми знаємо, що серед степів половецьких, серед тієї варварської маси були міста з людностю осілою, наче-б християнською, очевидячки — не дикою половецькою.[2]) Ми знаємо, що на тих степах пробували якісь „бродники“, мабуть роду славянського, що з своїм воєводою Плоскинею брали участь і в першому находї Татарів на українські степи 1223 р[3]). Ми знаємо, що серед воєн Половцїв з Русею через степи половецькі ходили одначе купецькі каравани на Русь.[4])

Що до Татарів, то я нагадаю тут цїкавий епізод, заведений в кілька збірників північних — про Олега князя рильского й Сьвятослава князя липецького (в Курщинї): баскак татарський Ахмет осадив дві слободи на землях Олега; у баскака з князями вийшли спірки зза сїх слобод, слободяне докучали княжим підданцям, князї нападали на слободян; Татари за се винищили все їх князївство, а на останку князї розігнали сї слободи. Увесь сей епізод написаний з погляду князївського, дуже вороже для Татар, але нам дуже цїкава звістка про слободи: „и умножишася людей во свободахъ тѣхъ, со всѣхъ сторонъ сошедшеся, насиліе творяху христіаномъ, сущимъ Курскія области“ (а пізнїщий збірник, Ніконовський, додає: „и быша тамо торгы и мастеры всякія, и быша тѣ велики двѣ свободы, якоже грады великіа)[5]): очевидячки під

[1]) Дрібнїще про сей устрій див. у д. Молчановського с. 156 і далї.

[2]) Ипат. с. 192; Барсова Географія Начальной лѣтописи с. 151 й у Голубовського — Печенѣги, Торки, Половцы, гл. IV.

[3]) 1. Новгор. с. 40.

[4]) Ипат. с. 429.

[5]) Полное собраніе русскихъ лѣтописей т. VII. с. 176, т. IX. с. 162. Никоновський збірник часто тільки риторично ампліфікує давнїщі подання жерел, але поданий варіянт єго в кожнім разї цїкавий, бо редагував ся збірник в той час, коли відносини Татар до людности славянської (московської) були добре відомі.

захистом татарським, під рукою баскака жило ся не зовсім погано. А що то не були якісь розбійницькі банди, се видко з того, що як князь Сьвятослав напав раз на перехожих, що йшли з слободи в слободу й побив їх, то з переляку обидві слободи розбігли ся: сего розбійницькі банди не вчинили-б, тим паче, що сила у кн. Святослава була не велика; знати, що були то тихомирні мешканцї, котрим зовсім не мило було з кимсь битись, сперечатись, котрі йшли на татарські слободи для працї на спокою.

Таким способом навіть під рукою Татарина-осадчого жило ся добре й охочі люди тягли ся туди з усіх сторін. По інчих же громадах, і такого безпосередного мешкання з Татарвою не було: як подано вже було вище, нїде по громадах правобічних не знаходимо ми анї татарських начальників, анї залог. Людність провадила своє життє непорушно, на основах своєї народної культури, сподїваючись від Татар захисту від усякого ворога.

Що було непевного в сему устрою, се те, що громади без дружини, без фортец, до того без концентрациї не могли поставити дужого опору й не убезпечені були від утисків татарських з одного боку, з другого від находів ворожих князїв, як то ми бачили вже в оповіданнях про Данила. Але утиски татарські мали бути припадкові, бо взагалї Татарам було дуже користно задержати за собою своїх підданців, не дратувати їх. Находи Данила були можливі тільки доти, поки Татари не звернули уваги на єго полїтику й не поставили єму дужчого опору. Чи так чи сяк — людність руська подекуди очевидячки краще здавала ся на ту непевність (при наймнї — з початку, про дальший час ми не можемо того зафактувати), анї-ж нести тягари князївсько-дружинного устрою й земської концентрацції, тим більш, що й вони не дуже убезпечували людність від утисків і руйнаций.

Виясненний рух громадський, що так зривав і нищив старі відносини державні і до того, як можна гадати, був так широко розповсюжений, був вельми грізним задля заступників старого державного устрою на тогочасній Українї-Руси. Зовсім натурально, що король Данило, як найважнїщий, найталановитійший заступник сего устрою, розпочав з нашим рухом, як то ми вже бачили, боротьбу рішучу, люту. Взагалї був з него чоловік не жорстокий, не прихильний до тяжких репресалїй, але в сїй боротьбі він поводить ся часом зовсім інакше. В тому нема нїчого дивного: се була властива боротьба за власне істнуваннє, не за побільшеннє волостий, не за те, що-б заховати вплив на ординарні земські справи (як у боротьбі з боярством); новий рух зовсім денеґував, нищив Данила з інчими князями. Й от, як ми бачили, Данило чисто руйнує бо-

лоховські міста коло 1242 р., палить Звягель і розводить єго мешканців в 50-х роках. Союз громад з Татарами Данилови був вельми шкідливий, і сучасний літописець зовсім справедливо каже, що Данило тим паче гнївав ся на Болоховців, що вони вповали на Татарів. Правда, ся надія на Татарів не зовсім справдила ся: Данило вспів чисто повоювати й Звяглян і Болоховців, поки Татари уступили ся добре за їх, але перемогти руху Данилови не вдало ся. Менї здаєть ся, що ті всї єго забрання на Случи, Тетереві й Богу пішли прахом, скоро Татари повстали на єго рішуче, й Бурундай почав палити волинські міста. Післья того Данило вже не змагав ся розвинути свою державу на схід; та й не до того було вже в тогочасних обставинах. Вище вже я казав, що східня границя волинської держави, як то можна гадати, в другій половині XIII. в. лежала десь коло Горини. Оповідаючи-ж про князюваннє Мстислава Даниловича волинського, літописець каже, що держава єго простягалась „по Татары, а сѣмо на Ляхы и по Литву.“[1]) Певне, що тут сказано не про справжні татарські мешкання з людностю татарською, а про „людей татарських“, чи „сидячих за Татарами, се-б то про громади, безпосередне підлеглі Татарам. Таким чином, не вважаючи на жорстокі репресалії Данила, сей новий рух не пропав, і на схід від Волинї, в другій половині XIII. в. як перше, лежали дрібні, незалежні громади без князівсько-дружинного устрою. Справедливо уважають, що сей громадський рух був одною з головніщих причин, що Данилови не вдало ся скласти з України-Руси одну дужу, сконцентровану державу й з усїма її силами поставити опір Татарам.[2])

Оглянувши прояви й знаки сего руху, натурально буде на останку спитати в себе: як цїнувати сей факт, за що єго уважати? Але така чи інча відповідь буде залежати в значній мірі від особистого громадсько-полїтичного сьвітогляду. Для кого держава єсть альфа і омеґа усего історичного процесу, той не може інакше цїнувати сей громадський рух як тільки за історичний реґрес, за вельми сумне зборченнє громади з правдивої стежки, тяжку історичну помилку. Ми-ж, не збавляючи цїни державі, яко культурній і поступовій формі, одначе тільки тоді можемо встоювати за неї, коли вона дає запомогу духово-моральному, економічному й полїтичному розвитку громади. Скільки ми розуміємо державний устрій тогочасної України-Руси, не можна сказати, що-б він задоволяв такі бажання; двоїстість громади й князя-дружини, окремо, еґоїстична полї-

---

[1]) Ипат. с. 613.

[2]) Дашкевич, Болоховск. земля с. 122—3.

тика князїв, дуже мала участь громади в справах громадсько-полїтичних — все то були дуже шкідливі аномалії; до того й економічні відносини, підперті устроєм державним. те-ж були, здаєть ся, далеко не нормальні. Устрій громадсько-полїтичний вимагає конечне реформ — глибоких, радикальних; інакше сили народнї мали-б гинути марно в дрібязковій колотнечі, громада — скнїти в апатиї; народне життє мало-б іти на реґрес.

Хто єго знає, як би вийшли українсько-руські землї з сего становища, як би в історию не вступив новий фактор, нова сила — татарська, що глибоко сколихнула всї громадські відносини. Скористувавшись з неї, де-які українські землї знищили попередній державний устрій, всї приводи й ознаки державної концентрациї й зостали ся при самих дрібних, початкових місцевих громадах. Таким чином знищено двоїстість устрою, громада знову стала правити всїм громадсько-полїтичним життєм (бо зверхність татарська, як дуже поверхова, навряд чи уважала ся за елємент громадсько-полїтичного устрою по тих громадах) — але разом з тим відбігли вигод державної концентрациї.

Звичайно, се була не найлучча, не найпряміща стежка громадсько-полїтичного проґресу. Далеко більше користним було-б поступове реформованнє, кроком за кроком, тогочасного устрою, що помалу полїпшало б громадсько-полїтичні відносини й навертало їх до нормального становища. Але для такого поступовання треба було далеко більшого полїтичного виховання, осьвіти, анї-ж яке було; все те було не до снаги тогочасшій громадї. І вона знищила зовсїм, чого не вміла реформувати, як те й потім нераз з нею траплялось. Чи вона тим більше виграла, чи програла — за се не беремо ся гадати.

М. Сергієнко.

Студії над основами розкладу богацьтва

написав Тадей Рильский.

Часть I.

Теоретичні преліміпариї.

Приглядаючись скільки небудь уважно до сучасного суспільного житя так званого цивілїзованого сьвіта, не трудно помітити, що серед різних питань, які ворушать сучасну суспільність, поважне, а може найповажнїйше місце займає питаня про економічний єї устрій. Певне діло — економічне житя надто щільно звязане з щоденним, економічні обставини надто великий мають вплив на загальний склад житя поособних людей, що-б можна було сказати, що в якому небудь часї питаня ції зовсїм не інтересували людей; але ж не завсїгди вони з однаковою силою і в однаковій формі вибивались на поверх житя людского.

Бувають хвилї, коли живе почутя економічних інтересів визначає ся переважно жвавістю ініцнятиви промислової поособних людей або ґруп суспільних — як на пр. буває звичайно по нових кольонїях, або як бувало по відрубних краях і ґрупах суспільних тоді, коли загальні обставини особливо сприяли їх продукциї. Живе почутя економічних інтересів за таких обставин виражає ся переважно в енерґії продуцентів, що використовують дані юридичні і звичайові норми економічного побуту, не аналїзуючи їх підстав, або обмежуючи цю аналїзу до дрібнїйших, поособливих прояв даного устрою — як на пр. в протестї північно-американьскому кінця минулого віку проти анґлїйської торгової монополії, або в аґітациї анґлїйських промисловців проти штучної дорожнети хлїба, обкладеного високим ввозним митом, в сорокових роках сего столїтя. Буває й те, що живе почутя економічних інтересів розвиває ся в іншому напрямку, що головний натиск того почутя налягає не стільки на розвій продукциї в даних правно-економічних нормах, скільки на потребу більше або менше основної модифікациї ціх норм.

Так само як прямуваня до розвою продукциї нїколи цїлком не замирало, тільки виражалось в відрубних моментах, під впливом різних обставин, раз з більшою, другий раз з меншою силою, так і прямуваня до

модифікациї істнуючих в певному часї норм репартицийних ніколи зовсім не замирало, а пробивалось в ріжних історичних моментах не з однаковою силою.

Додаймо до того, що натиск на модифікацию репартицийних норм мав на прикметї часом ширші, часом менше широкі верстви суспільности, що часом виражав ся він сливе виключно в змажцї (стертю) безпосередно заінтересованих суспільних ґруп, часом по-біч того йшло в тій або иншій мірі і теоретичне мотивуваня потреби тих або інших модифікацій, що нарештї ці прямуваня виступили часом виключно на даному економічному ґрунтї, часом сплїтались вони сяк і так з иншими суспільними інтересами.

Не маючи ту на думцї історичного перегляду цїх прямувань, — згадаймо одначе кілька таких моментів. Згадаймо боротя патрициїв і плебеїв за ager publicus в Римі, боротя Спартака, боротя анґлїйських і французьких селян проти даного поземельного устрою, таке ж боротя німецьких селян в часї реформациї, а по-біч його і теоретичне розгляданя суспільних питань в радикальнійших сектах протестантських, боротя українських козаків і селян з „ляхами, московскими панами“ за „луги і луки“, теоретичне і практичне боротя кінця минулого і першої половини XIX. в. з феодальним устроєм земельної власности, з glebae adscriptio, з цеховим устроєм промислу оброблюючого і т. п.

То були моменти сильного натиску суспільного житя на підставні для даного часу і місця правні норми економічного житя. Богато того, що було ідеалом згаданих прямувань стало правно-економічною нормою сучасного суспільного житя; те, за що боролись і в кровавім бою і в теориї, — стало щоденною практикою. Зникло рабсьтво, щезло кріпацьтво, продукция промислова розвиваєть ся на підставі правної свободи індивідуальної, а про теж, дарма що ці головні підстави сучасного економічного устрою дуже недавно увійшли в житя — ми бачимо і в даний момент сильний його натиск на потребу модифікаций тепер істнуючих правних і звичайових норм економічного битуваня. Цей натиск іде з ріжних кінців і в ріжних виявляєть ся формах, серед цеї одначе ріжности форм і меж його — не трудно констатувати загальне невдоволїня істнуючими нормами економічного житя і прямуваня до їх модифікациї в більшій або меншій мірі, при чому принципи, які ще вчора вважались за абсолютні, більше або менше обмежують ся; не трудно констатувати і загальні підстави цїх прямувань.

Так за нашого часу розвилось почутя клясової солїдарности робітників і виділились серед них ґрупи з більше або менше виразною проґрамою суспільно-економічної реформи, починаючи від скромних бажань

кооперативного руху, переходячи через trades-unions, німецьку социяль-демократію, американьских „лицарів праці“, до найбільше радикальних прямувань.

Поруч з тим іде теоретична критика істнуючого репартицийного устрою і теоретичне розшукуваня нових його підстав. Тут ми зустрічаємось і з традициями французьких социялїстичних аспірацийї 40-х років, і з німецьким катедер-социялїзмом, і з християнським социялїзмом різних церков, і з науковими розшукуванями Маркса, і з аґітацийною критикою Ляссаля і т. д. Одночасно з цїми різними проявами суспільного житя — і урядова акция по різних краях цивілїзованого сьвіта обмежує загальні теоретичні принципи сучасного економічного устрою. Так в Ґерманії, Австриї і Россиї уряд не тільки зніс юридичне підданство, незгодне з принципами, на яких вже строїлось сучасне економічне житя але й орґанізував при помочи державного скарбу викуп земель, котрих вживали селяне, чи сплат повинностей, які їх обважували; анґлїйський уряд нормував урядово стосунки ірляндських властителїв землї і єї державців, в найближшім часї в Росиї провадить ся обовязковий викуп чиншових земель. В сфері промислу оброблюючого фабричне праводавсьтво анґлїйське признало те-ж потребу вмішатись в стосунки так званого вільного найму, обовязало предприємців не тільки до впроваджeння де-яких санїтарних порядків, але й обмежувало числа годин праці жінок, дітей і недолїтків безпосередно, а посередно і фактичну працю решти робітників. За прикладом Анґлії пішла Франция, Швайцария, Ґерманія, Австрия, Росия. Дальший розвій фабричного праводавсьтва стоїть скрізь на денному порядку. Обовязкове страхування робітників на випадок смерти і нездатности до праці проводять в Ґерманії; переймаючи бісмаркову традицию державного социялїзму, Вільгельм II. виразно становить социяльно-економічні реформи як урядову проґраму, скликає межинародню конференцию про питання, звязані з питанням робітничим; американський уряд впроваджує де-які обмежування еміґрациї в інтересах місцевих робітників і т. д. Запевне — згадані тут прямуваня і яви значно відрізняють ся одна од одної і що до остатньої їх мети і що до способів прямування до неї — не можна одначе не бачити загального, спільного їм теоретичного ґрунту, що можна б так формулувати. Практичні відносини юридично-вільної умови так в стосунках аґрарних, як і промислових при даних економічних нормах не доволї забезпечають слабшу економічно сторону од експльоатациї і через те ці норми потребують модифікацийї в тій або іншій мірі. При такому істнуванню спільного теоретичного ґрунту згаданих яв і прямувань — сукупність їх виразно показує нам сучасний

історичний момент, як момент міцного натиску житя на модифікациї норм репартицийних.

Як що глянемо на даний момент ширше, як що зрівняємо його з загальним напрямком попередних історичних моментів, де те-ж виступала на перший плян аналїза норм репартицийних, то безперечно побачимо, що питання, які в даний момент вийшли на поверх житя — виражають собою дальший льоґічний розвій тих самих підстав етичних і житєвих прямувань, що ворушили суспільність в згадані попередні моменти. В купї з цім, завдачі, помічані сучасним рухом житя і мисли, сягають дальше в даному напрямку в цім моментї, аніж в анальоґічних попередних.

З такою одначе льочічною консеквенциєю, з таким напором, що зростає в часї, з таким ширшанєм проґрами — спливають на поверх суспільного житя такі питання, що мають будущину перед собою, що стають неминучою завдачею історичнього розвою.

Таке було на пр. з правом вільної інтерпретациї св. писання до часів реформациї, з правом вільної аналїзи сьвітових яв і правом науки сягати скрізь, де тільки людський розум може знайти материял для наукового ґруповання фактів, з принципом рівности обивателїв перед законом і в загалї з признанєм юридичної їх рівноправности (хоч цей процес по-де-куди не зовсім закінчив ся).

Таким побитом і питання про те, чи і в якій мірі сучасні правні і звичайові норми економічного житя годять ся для дальшого розвою суспільности, — стає історичним неминучим завданєм, яке доти займати-ме одно з передних місць в житю суспільности, доки головні потреби, що поставили ще питаня на першому місци, не будуть доведені до вчинку в загальних своїх основах Наукова метода думання, бажання вирозумівати причинний звязок яв надто розширилась в сучасній суспільности, надто глибоко засїла у сучасну мисль, що-б можна було допускати розвій суспільних яв в нашому часї без удїлу теоретичного їх розглядання. Отже і на даний запит житя теория жваво відгукнула ся. Питання безперечно покладено поважно, чимало зроблено і робить ся для теоретичного його розсьвічення, проте ж не здаєть ся менї, що-б той стан теориї, в якому вона тепер стоїть, відповідав усім вимаганням критики. В дальшим викладї зважусь це мотивувати, тут же згадаю, що на це боковим способом вказує сама різнота формул, в яких виявляєть ся даний загальний напрямок.

І не диво. Питання ції надто поважні, надто глибоко сягають у нутро дуже компліќованого щоденного житя індивідуального і громадського, що б можна було сподїватись одночасно сливе з їх поставлїнєм найти і зовсїм вдоволяючу одповідь.

Але-ж в такому стані теориї кожна обєктивна студия, яка має на меті додати матеріялу для розсьвічення відносних сторін житя, може принести якусь користь. З такого становища дивлюсь я і на сю мою працю.

Перш одначе, аніж піду дальше, — хочу ще сказати пару слів про одну думку, з якою досить часто можна зустрітись серед де-яких ґруп нашої суспільности. Думка ся ось як звичайно вимовляєть ся. Нехай, кажуть, воно й правда, що репартицийно-економічне питаннє має велику вагу для західно-европейскої суспільности, але в нашому краї не має ще ґрунту для сього питання. Перекладаючи сю казку на більше реальний лад, значило б се: або що в нашому краї усяке так благоденствує економічно, що нема й про що турбуватись, або що наша суспільність стоїть на зовсім інших правно-економічних нормах, аніж західно-европейска. Не думаю, що б те або друге можна було поважно ствердкувати, і через те не здаєть ся мені потрібним зупинятись тут довше над сим квієтистичним розумуваннєм, тим паче, що в дальшій праци маю на меті роздивитись пильнійше по економічних обставинах нашої крайової суспільности.

Отже вернімось до попередних міркувань. Я важив ся пригадати в загальних рисах факти, що вказують на сучасне прямуваннє суспільности до модифікациї істнуючих правних і звичайових норм економічного житя, які тепер істнують.

Роздивимось же перш усього тут загально, які се норми і на скільки вони були виставляні на іспит реального житя. Норми сї так, здаєть ся, можна формулувати:

1) Правна свобода і відвічальність одиниці в економічній єї чинности; з сеї підстави витікає свобода умови і свобода в виборі продукцийної функциї. Таким побитом чоловік не родить ся невільником або підданим; економічні обовязки його що до інших сторонних людей витікають не інакше, як з вільної умови, в виборі продукцийної функциї не з'упиняють його анї кастові границї, анї цехова орґанізация.

2) Підпаданнє під індивідуальну власність усїх материяльних обєктів, які тільки можна присвоїти, і спільність головних правних норм для всїх родів власности. Такім побитом яка небудь обшир землї належить не до цілого племени, як у кочових народів, не до громади, як серед велико-російских селян; не будуєть ся на її цілий єрархічний феодальний будинок — єсть тільки проста, індивідуальна власність землї, так само, як власність яких небудь виробів працї людскої і все, що може бути присвоєне, підпадає під сю норму індивідуальної вільної власности: копальнї богатства, течія річки, продукцийні функциї вітру — все одним словом, що можна звязати з даною териториєю, єсть індивіду-

альна власність єї власника. Має він право, дані сили експльоатовати або нї, купити, продати кому, коли і як схоче. „Le territoire de la France est libre, comme les personnes, qui t'habitent", каже францускиий code rurole.

3) Праця і вільний розпорядок її результатами єсть єдине правове жерело власности. Отже не рабунок, не загорбаннє чужої територнї і продуктів працї, не монополїя, не синекура, а праця тільки. Власність, вільною працею добута, підпадає під вільний розпорядок властника в якій небудь хвилї його житя, а як що право реґулює спадчину на підставі даних місцевих звичаїв, то праводавець гадає собі, що вгадує тут волю власника.

Широке стосуваннє сих норм стало підставою позитивного праводавства в недавньому часї; на континентї Европи найбільше в часї після великої францускої революциї, хоч не без того, що в більше або менше стислих границях стосувались вони частково за дуже давних часів.

Так економічна свобода індівідуума не істнувала для рабів і підданих, але вільні люде, починаючи з найдавнїйших історичних часів, входили в стосунки економічні на підставі умови. Навіть піддані мали хоч і дуже обмежену, а все таки якусь сферу чинности, до якої і могли стосувати принцип вільної умови — так на пр. що до днїв, вільних од панщини, дотично продуктів землї, яку вживали і загалом продуктів працї вільного часу, — правда, все те з значними обмежностями. Вибір продукцийної функциї не був вільний для підневільних катеґорий людности, для вільних підпадав під різні обмеженя — між иншими в середних віках цехові; але були функциї, що під ті обмеженя не підлягали, бували місця, де не істнувала цехова орґанізация, хоч по инших місцях того-ж краю вона мала силу.

Власність земельна не для всїх була правно-осяжна, але істнували різні форми вживання, котрі зближали те вживаннє до власности, опріч того були ґрупи суспільности, які не зустрічали сих правних перепон. Володїннє займанщинами (на праві першого займання) бувало найбільше, мабуть, індивідуальне, а як що був час, коли в багато де-яких краях засилив ся елємент громадского володїння великих катеґорий людности, то і в тих місцях процес індувідуалїзациї земельної власности почав ся вже дуже давно. В більшої части европейских суспільностей знаходимо ледве слїд громадскої власности, який нам вказує на загальний процес сеї індивідуалїзациї, процес, що виявляв ся поступінним виділом з спільности тих земель, в які вкладано більше працї. Правда — земельну власність вязали в свойому часї і феодальні стосунки, але були краї і роди власности, які під сей устрій не підпадали.

Поруч з більше або менше широким прикладаннєм для здобутку власности грабіжних і інших подібних способів — праця завше була підставою загальної части власности і вільний розпорядок єї результатами прислужував з давнього давна вільним станам в більше або менше широких границях.

Одним словом, дані сучасні норми економічного житя не з'явили ся в історії людскої громади одразу, як щось цілком нове і небувале, а яко результат попередньої еволюциї; в купі з сим визволеннє їх з тих стислих границь, в які вони перше були замежовані, було ідеалом многовікового боротя і результатом отих сьвідомих прямувань і технїчних обставин економічного житя.

Деталї усього сього будуть виднїйші в дальшім викладї; згадувати тут подрібно і про те, скільки всилування мисли, скільки суворого боротя поклали людскі громади, прямуючи до економічного визволення єдиниць, до розширення для всіх права на земельну власність, на покладаннє працї в головну основу володїння — теж не здаєть ся менї тут потрібним; все се надто відомі справи. Потрібнійшим здаєть ся менї тут роздивитись з де-більшого, в яких розмірах часу і місця вчинено ширшу пробу стосування згаданих правно-економічних норм до реального житя і в яких границях переважує прямуваннє до дальшого їх стосування. Перше вже сказано, що послїдних сто лїт переважно можна назвати часом ширшого стосування вказаних вижче правно-економічних норм. Одначе розуміти се треба з великими рестрикциями. Так на пр. що до індивідуальної свободи. В Анґлїї переважує вона давно; у Франциї покладено єї в підставу суспільного устрою в часї великої революциї; в Німеччинї акти праводавчї, які мають на метї еманципацию селян, тягнуть ся від початку сего столїтя більш-менш до його половини; в Австриї розвивають ся вони найбільше в сорокових роках; в Росиї початок еманципациї селян припадає на шістдесяті роки, в тому ж десяткови лїт вчиняєть ся в північній Америцї визволеннє рабів, в Бразилиї воно дїло остатних часів. Розуміеть ся анї свобода умови, анї свобода вибору продукцийної функциї не істнувала до того часу в ширшій мірі для позваних великих катеґорий людности в згаданих краях. Свобода вибору продукцийної функциї підпадала і для інших під корпорацийне обмежуваннє: в Анґлїї ще за увесь протяг XVIII. в., у Франциї до великої революциї, в Німеччинї для більшої части країв до 1848. р., для де-яких до дуже близких нам часів. Де-які обмежування свободи банків і та норма европейских стосунків, що тепер панує, і знесіннє леґального розміру процентів дїло дуже недавного часу в Австриї і Росиї. Свобода торговлї ще сяк і так прикладаєть ся до внутрійшної торговлї, хоч побічно спиня-

ють єї жвавість нерівномірні тарифи желізних дорог, акцизні установи, городскі мита і т. п., хоч суперечить єї урядова таксация де-яких продуктів на пр. хліба в містах, або де-яких услуг на пр. звожчицких і т. п. Що до свободи заграничної торговлї, то Анґлія тільки щиро стоїть на єї ґрунті після знесїння протекцийного мита на зернові продукти в сорокових роках, усї інші держави т. зв. цивілїзованого сьвіта нїколи щиро єї не прикладали в ширшій мірі, а міцний зворот до мит протекцийних характеризує остатні часи.

Правне порівнаннє земельної власности з іншими її родами те-ж не скрізь і не зовсїм переведено. Не кажучи вже про права стисле полїтичні, які надають володїннє землею по різних краях Европи - і в стисло економічній сфері бачимо по різних краях порядки, що відрізняють земельну власність од інших єї родів і вводять тут більше, анїж в рухомій власности, різности між відрубними краями. У Франциї побіч свободи в купованню і спродажи землї, стоїть обовязковий рівний єї подїл меж наслїдниками обох полів; побік сього свобода тестування в північній Америцї; звичайові або правні майорати в Анґлїї, майорати і мінорати, котрі дотичать і селянского володїння, в де-яких провінциях Ґерманїї; італянскі аристократичні майорати; правні обмежовування подїлу земель селянских підчас тревання викупової операциї в Росиї, громадска власність землї з периодичними подушними передїлами у Великоросиї. Прирівняймо до того особливі аґрарні стосунки по краях менше заселяних, на пр. значіня конґресової землї в північно-американских сполучених державах, або такі стосунки, які я бачив лїт тридцять тому назад в землї чорноморских козаків, де всяке вживало робочого поля стільки, скільки могло обробити, або такіж порядки у давних мешканців Сібірі на їхних „заїмках“.

Що до принципа, який вважає в економічному житю працю яко єдине правне жерело власности — то покіньмо поки що економічну і етичну критику тих де-яких форм діяльности, що теж вважають ся ведля ходячих понятій за працю. Приймаючи за критерий сї самі понятя — най воно собі буде, що в сучасній суспільности праця і вільний розпорядок єї результатами єсть єдине леґальне жерело майна. Алеж хоч би й так, то в сучасній суспільности надто ще виразні слїди іншого товариского складу, що б сей історичний наслїдок можна нехтувати. Рицарска земельна власність почалась по всїй Европі хоч і не зовсїм однаково, проте ж скрізь повставала вона і піддержувалась на зовсїм інших підставах, анїж на підставі працї. Правда, змінила вона в значній мірі по різних краях попередних властителїв, але зміна ся в значній части велась в їхньому крузї. Перейшла вона по різних краях в різній мірі і до

інших рук, алеж ті, що купували ті землї, вбивались у майно серед обставин даного суспільного складу, а з іншого знов боку продавцї вносили в стосункі рухомого майна вартість проданих земель і переносили таким способом в нову сферу дані історичні слїди. Додаймо до того, що історичні обставини звязували до недавнього часу з сею катеґориєю власности право користування з чужої працї підданих, що невільництво знесено в Америцї недавно і що в суспільному складї і сеї части цивілїзованого сьвіта зістали ся слїди такого складу діл, котрий не можна вважати за збудований на принципї власної працї — дарма, що там не було рицарских находів.

Зазначивши в загальних рисах ті обмеження основних принципів сучасних норм економічного житя, що виявлялись переважно яко наслїдок минулого часу — гляньмо з другого боку на те: які нові обмеження викликало їх прикладаннє в реальному житю.

Головна риса сих норм — свобода умови, яко основа економічних стосунків. Отже ледве єї принято, яко загальну їх підставу, підбито її зараз значним обмеженнєм. Так визволенє селян з підданьства, яке покладено за підвалину сучасного социального устрою, викликало часто реґуляцию зараз же аґрарних стосунків. В Німеччинї і в Австриї впроваджено норми капіталїзування селяньских тягарів, в Росиї реґульовані урядово цїни землї і норми подїлів. В сему взглядї багато поучає история еманципациї селян в Німеччинї. Еманципацийні акти починають ся у Прусиї з початку сего столїтя і тягнуть ся аж до 50-х років; урядова інтервенция в такій силї, в якій вона пізнїйше виявилась, не була покладена одразу яко принцип, а викликав єї повагом склад відносних стосунків. Селяньску реформу в Прусиї од 1807 до 1835 р. викликали сорок пять праводавчих актів (де-які мали на метї відрубні провінциї); принцип кредитової запомоги уряду в сплатї селяньских тягарів постановлено при кінци периоду для відрубних невеликих місцевостий, де селяне були в труднїйших економічних обставинах, правом 2-го Марта 1850 р. встановлено загальну поміч урядових інституций кредитових всїх округів. История сих праводавчих актів — се наче история абдикациї принципа вільної умови в відносних стосунках. У Франциї ми не бачимо такого ряду праводавчих актів, відносних до даних стосунків, і на перший погляд здаєть ся, що вистачало тут знесенє феодальних тягарів в августівску ніч 1789 р., алеж побічно становним фактором в даному дїлї була конфіскация і розпродаж маєтностий духовеньства і еміґрантів. Росийска еманципация відразу сильно зазначила принцип урядової інтервенциї, проте ж скоро після перших актів впроваджено по де-яких провінциях додатково обовязковий викуп. Нехай у той час були

і політичні мотиви, але сего вже невважаємо в пізнійшому розширеню викупа і поменьшаню викупових сплатів останних часів. В Анґлії не вміють зазначити дати еманципациї селян, вийшла вона з самого складу житя без загальної урядової інтервенциї; принцип вільної умови в аґрарних стосунках має там, значить, повагу і силу давньої традициї, а проте в 60-х роках реґульовано урядово стосунки ірляндских державців, нову їх реґуляцию проведено в 80-х роках і питання й досі не можна вважати закінченим. В самій Анґлії зростає течія опінії публичної, яка вимагає розширення урядової інтервенциї на аґрарні стосунки Анґлії і Шотляндиї. Але не в самих тільки аґрарних стосунках обмежовано свободу умови. В краю, де найдавнійше розвила ся свобода індивідуальна і промисл оброблюючий — в Анґлії, перш, ніж де інде, теж впроваджено обмеженнє до свободи умови в стосунках промислових. Доки вона дотикаєть ся дітей і недоліток, то ще можна сяк так закривати сю інтервенцию сторонними мотивами, але як вже вона стосуєть ся до замужних, то стосуєть ся до половини людности повнолітньої, яка по праву може провадити сама різні економічні і інші діла самостійно. В теперешньому врешті часї жінка королює в тому краю. Отже почнаючи з 1833 р. іде там цілий ряд праводавчих актів, котрі обмежують години праці, визначають час спочинку для дітей, недоліток і жінок. Такі акти зустрічаємо в 1833, 1844, 1847, 1850, 1860 р. і мають вони на меті то розтягти дані норми на нові віти промислу, то урядово поменьшити години праці (наперед 15, потім 12, потім 10 годин для жінок і недоліток). За Анґлією пішов другий край найбільше авансований в промислї — Францшя, зменшивши в 1848 р. день робочий, правда до 12 годин, але розтягаючи се право на всї заклади фабричні і на всїх робітників. За сими краями пішли і інші, як вже згадано попереду.

Галицка репрезентация краєва все вимагала урядового зменьшення розміру процентового, росийскі земства орґанізують поміч людовому кредитови в формі запомоги касам вкладово-кредитовим грошима, що збирають з оподаткованих; центральний уряд росийский орґанізував селяньский земельний банк за помочею державного скарбу; в Німеччині впроваджено обовязкову асекурацию робітників в випадку смерти або калїцтва; свободу порядкувати лїсами обмежено сливе скрізь за-для спільних потреб; для транспортів на желїзницях впроваджено урядові тарифи, а поруч з сим зростає прямуваннє повернути желїзниць на державну власність і т. д. З сего короткого загального перегляду можна поки що зробити ось які два виводи, що безпосередно дотикають ся до нашої студиї.

1) Доктрина, що з великою помпою розголошує urbi et orbi вижче формуловані сучасні норми економічного житя, як щось абсолютне через те, що реальне житє наче б то не може складати ся в інші форми — мусить нам здавати ся дуже легковажною. На підставі житевого досьвіту норми сї не мають в собі нїчого абсолютного і питаннє про те, чи і в якій мірі дані правні норми придатні для дальшого розвою добробуту людского, підпадає під свободну наукову дискусию.

2) Норми, про які йде мова, виявлялись в житю в різній мірі з дуже давнього часу, час же, в яким вони ширше стосувались, дуже короткий і носить на собі дуже виразні слїди попереднього часу. Отже щоб студиювати в таких обставинах значіннє для суспільного житя даних норм — не можна обмежитись найближчим часом і годить ся зазирнути у давнїйші за для того, щоб вирозуміти, як складалось житє під впливом сих норм в тих границях, в яких вони стосувались, і що б вияснити дальший зріст того стосування і його наслїдки в ближчому часї.

Відповідно до сих виводів постараюсь повести намічену собі студию. Додам тут тільки, що студия така, вільна від забобонного стосунку мисли до норм звичаєвих і правних, котрі переважують в сучасному економічному житю — повинна вестись вільно і від суперечного пересуду про їх непридатність і про те, що усякі трудности економічного житя випливають виключно з сего тільки жерела. Обєктивно поведена студия повинна вказати міру відносних напрямків мисли.

КНИГА I.

I.

Загальний плян працї.

Все, що ми відаємо — відаємо не інакше, як на підставі індукциї, про те ж в одних студиях треба частїйше, в інших не так часто звертатись до індукцийної методи. Як що яви, що хочемо зрозуміти, мало комплїковані, то прикладаннє індукцийної методи потрібне меньше; вистачає тодї уміле дедукцийне комбінуваннє невеликого числа підстав міркування, що дає нам індукцийна метода. Таким на пр. способом докладні виводи математичної дедукциї обпирають ся на вмілому систематичному комбінуванню кількох індукцийних аксіом. Чим більше одначе комплїкують ся яви, чим частїйше зустрічаємо в них взаємнодійства різних чинників, тим менше можна уповати на дедукцию, тим частїйше треба звертатись до індукцийних способів пізнавання. Формула руху математичного, на пр. маятника, не зовсім годить ся для фізичного; індукцийно добута формула

падання тіл не може бути перенесена без поправки з одного їх рода на інший; перпендикулярному напрямкови падання тіл перешкоджує рух землї, течії воздуха і т. д. Бажаючи студиювати вже сї більше комплїковані яви, треба частійше звертатись до індукциї і за її помочею виділити стосунковий удїл різних чинників в даній яві.

Житє суспільне загалом, а в ньому і та значна його частина, що обнимає собою економічне житє суспільности — дуже комплїковане. Складаєть ся воно під впливом комплїкованих яв окружаючого сьвіта, під впливом складних яв фізіольоґічного і психічного житя одиниць, їх громадского устрою та взаємнодійства всїх отих чинників. Всї вони розмаїто комплїкують ся в економічному житю; через те не можна тут покладатись на згодність односторонних дедукцийних виводів з реальним складом житя; міру взаємнодійства відрубних чинників може констатувати тільки індукция; вона тільки може застерегти від односторонних, поспішних виводів, збудованих на постереганню якого небудь одного боку яв, від систем, які, взявши на увагу діяльність якого небудь відрубного чинника, не рахують ся з іншими сторонами економічного житя.

Для того одначе, що-б серед сеї многосторонности яв змогти орієнтуватись — треба встановити собі де-які обсервацийні пункти. Сю попередню роботу зробила економія полїтична, виділивши в комплїкованому економічному житю підставні його сили — от як би елєменти складного тїла — і в тим єї велика заслуга. В студиї над сими силами пороблені там і сям більші або менші помилки, загальні виводи у різних авторів могли грішити більше або менше проти наукової правди, а про те не можна не звертати уваги на головні основні сили комплїкованих яв економічного житя і на те між відносними студиями, що можна вважати за безпечний добуток науки.

Отже через те перше, анїж перейду до описування економічного житя різних суспільностий і до прикладання теоретичних виводів на тій підставі — вважаю за потрібне використувати ті сторони роботи полїтико-економів, що нам можуть допомогти постановити обсервацийні пункти при розгляданню яв дійстного житя стільки, скільки се безпосередно стосуєть ся до обєкта даної студиї.

Се дїло я думаю так повести. Не беручись за систематичний критичний перегляд різних поособних доктрин, з котрими зустрічаємось в історії економічної науки — я обмежуюсь коротким викладом тих доктрин, що менї здають ся більше близькими правди, при чому сей вибір постараюсь в загальних рисах мотивувати, помічаючи, де треба, слабші сторони, які вимагають поправки або додатку. Там, де здаватиметь ся менї,

що між досьогочасними теориями нема такої, якаб вдовольняла вимаганням критикі — я зважу ся вияснити свій погляд на відносні яви.

Налагодившись таким робом в першій части до спостереження яв дійсного житя, зазначивши питання, на які шукати-му одповіди, розглядаючи се житє — в другій части перейду до розглядання конкретних яв дійсности по різних краях, помічаючи там материял для теоретичних виводів.

В третій части зважу ся звязати дві попередні, додаючи до загальних теоретичних формулів економічної дедукциї, що викладані в першій части, більше детальні виводи, обперті на підставі даних, зібраних у другій.

II.

Вартість.

Обєкт моєї студиї — репартицийні яви економічного житя і через те наче б то треба зараз приступити до викладу репартицийних формул економіки, але ж понятє вартости має в ній таке переважне значіннє, що ніяк не годить ся перейти до згаданих специяльних тез, минаючи розясненнє сього питання.

І справді — економічна чинність звертаєть ся на різні обєкти; дохід поособних одиниць виражаєть ся в різних продуктах; не тільки самостійні менші господарі або більші заповзятці отримують свій дохід в продуктах своєї специальности, але і фонд, з котрого черпають наймити свої заробітки, має своє жерело не де інше, як в обєктах сеї вітки продукциї, в якій вони працюють. Отже не вирозумівши підстави взаємної заміни різних специяльних продуктів, не можна прямувати до формулування загальних підстав економічного житя і підстав репартицийних між ними. Теория вартости належить до лучше розроблених в економічній науці і як що зустрічаємо тут деякі суперечности або неясности, то мають вони своє жерело переважно в недостаточнім оброблену теориї репартициї майна. Проте при даному вже стані оброблення теориї вартости — не трудно, здаєть ся, вказати на ту, що найбільше вдовольняє потреби науки.

В давнійшій термінольоґії економічній часто вживали слів: замінова вартість і вжиткова вартість, розуміючи під першою взаємну покупну силу різних продуктів, під другою — їх придатність для вдоволення потреб людских. При сучасному розробленню відносної теориї годить ся залишити сі складні терміни, вдовольняючись словом вартість, що в шир-

шому розумінню обіймає і понятє вартости замінової і словом вжиточність. Такої термінольоґиї і буду тут держатись.

Теория вартости має на прикметї знайти реґулятора взаїмної заміни готових продуктів. Єсть три теориї сього реґулятора, на які одначе можна дивити ся, як на різні стадії розвою відносної теориї.

Одна теория вважає за реґулятора замінових стосунків взаємний попит і подачу відрубних продуктів; друга — кошт їх продукциї; третя — працю, потрібну на їх вироблене. Перша бере на увагу виключно відрубні моменти ринкових яв, дві другі намагають ся відкрити посередню точку, до якої тяжать сї яви серед маятникових рухів ринку, при чому одна бере за підставу ближчі конкретні обставини продукциї, друга старає ся глибше заглянуть в їх істоту. Теория попиту і подачі, яко реґулятора замінових стосунків, бере за точку вихода таку конкретну ринкову яву: як що збільшуєть ся подача якого відрубного продукту, а потребуваннє його зостаєть ся в давньому станї, то ринкова вартість сього продукту обнижаєть ся під впливом конкуренциї продуцентів, прямуючих до збутя свого продукту — і на одворот: зменшеннє подачі продукта викликає — caeteris paribus — зріст його покупної сили. Переміни сї виявляють ся звичайно в формі вартости продукта, міряної вартістю грошей (загального орудія заміни), що так в науцї як і в щоденному житю зветь ся цїною. Таким на пр. побитом цїна зерна дешевшає і дорожшає під впливом урожаїв і звузїння або розширення ринка, цїна металів під такими-ж впливами ринка і під впливом більшої або меншої видатности копальнів, цїна мануфактурних продуктів під впливом зросту або упадку потребовання і виробу їх.

Задивившись на прояви руху ринкової цїни відрубних продуктів — дана теория не приглядаєть ся достаточно анї до продуктів, котрих ринкова вартість остаєть ся в момент обсервациї без зміни, анї до того, як чергуєть ся зріст і упадок цїни відрубних продуктів, як що технїчні обставини їх виробу остають ся без зміни.

Одначе се чергуваннє зросту і упадку ринкової вартости відрубних продуктів вказує на істнуваннє якоїсь посередньої точки, коло якої вона колихаєть ся, а стояннє на певній мірі ринкової вартости інших продуктів якийсь довший час — вказує на те, що вони стали в даний момент у сїй точцї. — Відшукавши місце, де вона упадає, найдем тревалого реґулятора вартости продуктів. За такого реґулятора вважають одні кошт виробу даного продукту, другі — працю потрібну на його виробленнє.

Теория коштів продукциї, як реґулятора їх вартости, опираєть ся на тому, що сякій продуцент-господар намагаєть ся виробляти такі продукти, які-б давали йому як найбільшу користь. Як що за продукти, ко-

трих виріб коштує єго яку дану суму, він бере таку ціну, що може за неї купити продукти, котрих виріб коштує більше, то, розуміеть ся, його продукция виходить користнійша; інші самостійні продуценти, бачивши те, кинуть ся до даної більше користної вітки продукциї. Се збільшить подачу даного продукту а зменшить подачу інших і рух в сьому напрямкови тривати-ме доти, доки не стане на тому місци, де зрівняєть ся вартість продуктів, яких кошт виробу рівний. Як що зріст даної вітки продукциї вийде під впливом сього руху надто сильний і перейде зазначену точку, то почнеть ся одворотний рух, що знов до неї прямує. Таким побитом обясняєть ся істнуваннє тревалого реґулятора вартости по-бік ринкових єї колихань.

Не маючи тут на прикметі систематичного викладу даної теориї — не ма потреби входити в детальнійше єї розгляданнє; вистачає зазначити основну єї арґументацию.

Рівняючи єї з попередньою теориєю попиту і подачи — не можна не завважити, що вона далеко глибше сягає в істоту яв, які розглядає. Де-які обмеження, під які вона підпадає, стосують ся і до теориї праці, як реґулятора вартости, і там буде про їх мова.

Теория праці, як реґулятора вартости, не задержуєть ся у сьому пункті, вона одшукує реґулятора самих коштів продукциї і найшовши його в праці — будує теорию вартости на функционуванню сього підставного, простого елємента економічного житя.

Загальний рух відносної арґументациї можна так висловити. Вся сила економічної продукциї лежить у тому, що праця людска пристосовує обєкти природи до потреб людских, використовуючи в сій роботі і свої людскі сили і материю і сили природи. Як що допустити, що обєкти природи, на які звертаєть ся ся праця і сили, якими вона послуговуєть ся, істнують в практично-необмеженій мірі і через те осяжні всякому продуцентови, то продукти не матимуть в собі ніякого елємента вартости, котрий би мав своє жерело в апропріяциї обєктів природи і використовуванню єї сил; при такій гіпотезі зістанеть ся тільки один елємент, що відрізняти-ме вартість відрубних продуктів — праця.

Самостійний продуцент прямує до того, що б продукт його праці мав як найбільшу вартість в порівнанню з продуктами праці інших; як що вийде, що продукт його тижневої — кажім — праці мінятиметь ся на продукт праці інших продуцентів більше ані-ж тижневий, то до даної вітки продукциї кинеть ся більше людей, як до користнійшої і таким способом обнизить ся ринкова вартість даного продукта і зросте вартість інших в стосунку до неї — і на одворот приплив продуцентів до якої вітки продукциї або одплив од неї триватиме доси, доки не зупинить ся

на тому пункті, на якому продукти, добуті однаковим всилуваннєм праці, мінятимуть ся на-рівно між собою.

При істнуванню невільництва в якій небудь формі — володар невільників ідентифікує в даним взгляді їх працю з своєю і дальші яви заміни продуктів складають ся як в попередньому випадку істнування стосунків наймицких; те-ж не зміняє відносного права вартости. Конкуренция наймитів встановляє однакову робочу плату в різних вітках продукциї — caeteris paribus. Виходить, що вклад капіталістів однаковий там, де вложена однакова скількість праці, а конкуренция капіталістів переходом з віток продукциї менше користних у вітки більше користні і на одворот — встановляє, що продукти, котрі вимагають рівного вкладу, зміняють ся на-рівно. Правда, при продукциї в відрубних єї вітках побіч вкладу на наняте праці іде вклад на материял і орудія продукциї, але-ж вони знов вироблені не інакше як пристосуваннєм праці до даремних в нашій гіпотезї обєктів природи і в різних стадиях своєї обробки мають вартість, залежну безпосередно від праці, яка в них вкладена, так що в кінци увесь вклад капіталу не що инше, як вклад на наняте праці, посередно або безпосередно. В першім разї — се зворот такого вкладу иншого заповзятця, в другім — безпосередня плата робітникам з сторони даного заповзятця. До сего питання вернемось ще пізнїйше при розгляданню теориї капіталу — тут вистачає ся загальна увага.

Виходить, що незалежно од форм социяльного істнування — вартість продуктів залежить від скількости праці, потрібної на їх вироблення.

Але-ж праця не завсїгди буває однакова; різнить ся вона і тим, що не завсїгди буває й однаково інтенсивна і технїчно придатна, і тим, що одні єї роди вимагають менше попереднього технїчного приготовлення, другі — більше. Що до однакових родів праці, то розуміють тут середню в даному місци і часї інтенсивність і технїчну єї придатність, чи, як Маркс висловлюєть ся, скількість праці суспільно потрібної для репродукциї даного виробу.

Що до родів праці, між якими одні вимагають більшого попереднього приготовлення (компліквована праця після термінольогиї Маркса) другі — меншого, то розуміють тут, що праця, що опираєть ся на більшому приготовленню, включає в собі і попередню працю приготовлення і після сеї міри важить в вартости продуктів. Можність переходу од одних родів праці до других при загальному прямуванню до найкористнїйших лежить в підставі такого вартостного стосунку різних родів праці і легко зрозуміти, що стосуєть ся се розумованнє так в тому разї, коли продуцент бере нагороду своєї більше компліквованої праці в про-

дукті, як і тоді, коли продукция обпираєть ся на наймі. В послїдньому разї височіль робочої плати вкладаєть ся в залежности од єї більшої або меншої компліканциї. Теорию працї, як реґулятора вартости, дуже консеквентно розвиває Маркс в своїй студиї над капіталом, при чому треба зазначити яко його заслугу те, що становить він дане розуміннє вартости незалежно од стосунків замінових. Не тільки при їх істнуванню, але і в відрубнім господарстві продукти мають різну вартість для господаря після міри працї, потрібної на їх виробленнє. Для порівнання вартости відрубних продуктів — треба, що-б був в них спільний елємент; в даному разї се не будуть фізичні, хемічні і т. д. власности обєкта, се буде праця, потрібна на його виробленнє.

Що таке ширше розуміннє вартости має свою теоретичну вагу — видно вже й з того, що попередні економісти, що приймали теорию працї, як реґулятора вартости — частенько говорили про неможливість загального зросту або упадку вартостей; вартість, розуміли вони, виявляєть ся тільки в обставинах замінових і упадок вартости одного продукта значить зріст вартости инших в стосунку до нього і на одворот. Про те ж ясно, що як що вартість реґулюєть ся вкладом працї в продукт, то загальні на пр. поступи технїки можуть викликати загальне обниженє вартости продуктів. Для Маркса продукти мають таку або іншу вартість залежно од працї, потрібної на їх виробленнє, і заміна — тільки форма, в якій вартість продуктів чинно виявляєть ся.

Наданнє такого ширшого розуміння не тільки дає відносній теориї більшу цілосність і закінчаність, але і дає ключа до яснійшого вирозуміння конкретних замінових стосунків і справдї — замінові стосунки всилюють ся під впливом більшої специялїзациї працї; поділ єї почав ся в родинних і т. п. ґрупах, де не було ще місця для заміни; з виділом специалїзованих ґруп продуцентів більшає вага замінових стосунків. При їх початку мали вже заінтересовані сторони точку вихода в вартости продуктів, міряну працею. При такій постанові дальші модификациї вартости під впливом поступів технїки або трудности продукциї і часові колихання ринкові під впливом зросту і упадку попиту і подачі легко вирозуміти, але як вирозуміти точку виходу замінових стосунків, незалежно від сего понятя. Добре вдумавшись, теория попиту і подачі, така ясна на перший погляд, вводить нас у новий хаос, як що схочемо єї пристосувати до цілости замінових стосунків, яко точку їх виходу.

Подумаймо — подача даного продукта єсть разом попитом на інші і на одворот: попит на даний продукт виражаєть ся подачею інших; кожний продукт на ринку становить попит і подачу, залежно від становища сторон, що входять в акт заміни. Само бажаннє набути товар, як

що воно не виражаєть ся подачею иншого — не єсть попит в економічному розумінню і не важить на вазї замінових стосунків, як се вже не раз вказували. Отже ж в якій мірі подача даного товару виявлює собою попит на ріжні роди инших? в якій мірі инші виявлюють собою попит на даний? Ведля якого критерия продуцент ділить результати своєї продукциї, даючи одній части значінє попиту на товар *а*, другій на товар *б* і т. д.?

Не трудно догадатись цілого ряду питань, які оставить без одповіди теория попиту і подачі, яко точки виходу замінових стосунків. Тимчасом так як се не єсть специяльний обєкт нашої студиї, вдовольнимось сею загальною вказкою. Я намагав ся вказати, як представляєть ся в головних своїх рисах теория, що вважає працю за реґулятора вартости. Маркс, що розвив єї з більшою консеквентностю, аніж хто небудь інший, поперед єго — піддаєть ся те-ж більше, анї-ж хто інший враженню льоґічної єї будови і не вказує на обмеження, з якими треба єї розуміти. А обмеження ті є і де-які дуже поважні.

Переказуючи головні зариси даної теориї — ми допускали, що продукти природи, на які звертаєть ся продукцийна праця людска, істнують в практично необмежній скількости і для всїх осяжні. Рікардо виразно зазначає, що відносна теория має на прикметї такі достименні продукти, які можуть вироблятись в практично необмежній скількости.

Всї продукти природи істнують, розумієть ся, в обмежній скількости, але тут мова не про абсолютну їх обмежність, а про практичну. Як що яка небудь вітка продукциї мусить бути зовсїм занехана або не може бути розширена, скільки схочемо, в даному фактичному складї суспільних діл через брак природного материялу, якій вона обробляє, то значити-ме воно, що материял даної продукциї істнує в практично обмежній скількости. Таке може трафлятись — от на пр. як що покладемо, що вино такого смаку і властивостїв, як шампаньске, може бути вироблюване тільки з винограду, що росте в Шампанії. Таке б було на пр. з якою мінеральною водою, як би жерело єї не вистачало на те, що б вдовольнити єї потребуваннє і т. п., але-ж до головних материялів, на які звертаєть ся людска продукция, се поки-що не стосуєть ся і через те можна їх вважати з становища економічного, що вони істнують в практично необмежній скількости.

Се одначе не вистачає для того, що б можна було розтягти без обмеження дану теорию на всї продукти, які виробляють ся з материялїв, що істнують в практично необмежній скількости в згаданому тут значінню сих слів. Для того ще б треба, що б межозгодне обробленнє даної скіль-

кости їх при однаковій техниці вимагало завсігди однакового напруження праці. От же так не єсть для найголовнійших продуктів праці людскої.

Гляньмо на продукцію хліборобску. Ми знаємо, що одночасно обробляють і землї врожайнійші, і землї менше врожайні. З становища економічного загальна різнота меж одними і другими лежить у тому, що однакове напруженнє праці дає по врожайнійших землях більше продукту, на менше врожайних — менше. Инакше мовлячи — дана скількість продукту вимагає на урожайнійших землях меншого вкладу праці, на менше врожайних більшого. Після якої-ж норми вкладу праці складаєть ся ринкова вартість хліборобских продуктів: чи після вкладу на найврожайнійших, чи після вкладу на найменше врожайних, чи після посередної величини того вкладу?

Як би, збільшуючи суму праці на найврожайнійших землях, ми отримували завше пропорциональнє до того збільшеннє праці і збільшеннє скількости продуктів, то все, яке істнує в кожній хвилині вимаганнє хліборобских продуктів ми б могли вдовольняти більше інтензивною культурою найлучших земель. Вартість рільничих продуктів вкладалась би згідно з працею, потрібною на їх продукцию на найврожайнійших землях. Ринкова ціна сих продуктів не могла б тривало піднестись вижче над сю норму, бо тут — як і по інших подібних випадках — більше продукцийних сил накинулись би на сю користнійшу од інших вітку продукциї і збільшеною подачею викликали б обнизеннє ринкової ціни до тієї міри, в якій продукти рівної праці міняють ся нарівно.

Але-ж в такому разї не обробляли б земель менше врожайних. Ціна продукту, нормована після праці, потрібної на отриманє його на найврожайнійших землях, давала б хліборобским продуцентам на гірших землях менший вартостний результат, анїж в інших вітках продукциї. До тих інших віток продукциї вони б і звернулись.

Одночасне істнуваннє хліборобскої культури і на лучших і на гірших землях вказує нам і на те, що не всяке побільшеннє вкладу праці дає пропорциональний до того побільшення зріст скількости продуктів, що загалом кажучи зріст сей менший, анїж пропорциональний (з чого виходить потреба звернути культуру і на гірші землї), і на те, що ринкова ціна хліборобских продуктів стоїть на такій височині, яка відповідає скількости праці, потрібної на отриманє продукту на землях найгірших, між взятими в культуру.

Таким побитом ми бачимо тут і обмеженнє теориї вартости, реґульованої вкладом праці, і міру того обмеження.

Те, що сказано про продукцию хліборобску, стосуєть ся на підставі анальоґічних арґументів і до експльоатациї мінералів.

Таким побитом головні так звані сирі продукти мають вартість, міряну скількостю праці, потрібної на їх отриманнє, але праці, функционуючої в обставинах найгірших, які істнують в кожній даній хвилині.

Всї продукти промислу, що обробляє, мають в підставі сирі продукти так званого промислу, що здобуває; промисл, що добуває, треба вважати тут яко попередню стадию промислу, що обробляє. В даному шматку коштовної тканини лежить не тільки праця фабричної обробки волокна і т. д., але і хліборобска праця продукциї рослини або животного, які дали материял для сеї тканини; те-ж саме з комплікованою машиною, дорогим хірурґічним інструментом і т. д.; в їх виробі приймає уділ і праця в копальні желїза і т. д. Загалом треба сказати, що всї продукти промислу, що обробляє, переходять через стадию промислу, що добуває, а значить і до них стосуєть ся в якійсь мірі те обмеженнє теориї вартости, міряної напруженнєм праці людскої, про яке тут була мова. Але-ж се обмеженнє — загалом кажучи — має тут меншу, практичну вагу, що часто зовсїм сливе зникає.

Чим більше вкладено в даний продукт праці, що обробляє, тим меншу стосункову вагу в його виробі має праця, що добуває, до якої стосують ся повижчі обмеження. Вже молоченнє зерна не підпадає під них, але-ж в вимолоченому зерні, праця, що добуває, праця залежна од обмеженої продукцийности природи, більшу має стосункову вагу, анї-ж в зернї змолотому; в змолотому меншу, ані-ж в випеченому хлїбі; в хлїбі меншу, анї-ж в спиртї, отриманому з зерна і т. д. В коштовній тканинї, в красно оброблянїй деревянїй мебелї, в штучно-комплікованій машинї і т. п. праця добування даного материялу становить дуже невелику частину загальної суми праці, потрібної на їх виріб і через те різнота в продукцийности сеї части праці, залежна од продукцийности природи, виявляєть в дуже незначній дробинї; практично щезає, можна сказати.

Єсть знов катеґория обєктів, до яких повижча теория не стосуєть ся зовсїм, або сливе зовсїм — се поперед обєкти, які продукують ся або були випродуковані в таких обставинах виключної талановитости продуцентів, що надто трудно, або може не можна приміряти ті продукцийні сили до продукцийних сил середнього чоловіка — то будуть на пр. малюнки великих артистів, статуї і т. і.; далї продукти, в яких цінить ся не технїчна їх придатність сама в собі, а їх вага для таких потреб людских, що мають мало спільного з переважно розгляданими в економіцї. Се будуть на пр. викопалиска старожитні чи то виробів людских, чи скелєтів людей і животних, важні для учених, рідкі автоґрафи, за якими вганяють аматори, а також старі вина, цигари і т. д.

Усї предмети сих катеґорий становлять невелику частину суми вар-

тостів, які обертають ся на ринку, посередно тільки входять в економічне житє, жаданнє їх має частійше на прикметі інші потреби, ані-ж ті, що переважують в економічному житю і через те сей виняток має мало практичної ваги для сього житя. В специяльній праци про теорию вартости годило ся-б докладнійше розглядїти коли, на скільки і яким способом підходять вони під дану теорию, але тут доволї буде згадати про них.

Далеко більшу вагу для даної теориї мають ті обмеження, що стосують ся до сеї сфери економічного житя, на головних проявах якої і збудована дана теория. Вона допускає рівний вартостний результат рівного напруження праці в різних вітках продукциї і мотивує його свободою переходу продуцентів з одної до другої. Минаючи давнійші, історичні перепони для таких переходів — в сучасному суспільному укладї не завше легко зробити сей переход: отримані призвичаєння, місцеві стосунки, зроблені вклади і т. д. втрудняють сей переход і часто бачимо довгий час важкі обставини якої небудь вітки продукциї перше, аніж настане нове уґрупуваннє продукцийних сил. Сї обмеження не суперечать принципияльно даній теориї, мають одначе таку вагу, як тертє при аналїзї фізичного руху тїл.

Те-ж саме можна сказати і про удїл в продукциї праці комплїкованої. Ведля даної теориї допускаєть ся, що ся праця отримує нагороду вартости продукта при самостайній продукциї, робочу плату при наймицкій стисле в такому стосунку, що б в сумі напружень даного продуцента важила не тільки сучасна безпосередня його праця, але і праця прилагодження до даної більше комплїкованої; не менше, але і не більше. Се б виходило, що за ввесь прогяг середнього житя і простий робітник і той, що вкладає в продукцию комплїковану працю, отримають в сумі однакову нагороду. Вже й без детальної аналїзи, на підставі щоденного досьвідчення видно, що в житю часто так не єсть, що можність налагодитись до більше комплїкованої праці єсть при даному суспільному складї звичайно фактична монополїя, з якої одержують ті, кому вона служить, більшу користь, ані-ж накладає собі ота теория. Жерело сього тертя лежить у явах репартицийних, значить, ту розглядатимем докладнійше в дальшій праци. Тут зазначмо тільки, що воно істнує, що не суперечить принципияльно тій теориї, але практично її ограничує при даних репартицийних обставинах, що яви, відносні до вартости, складають ся тут в напрямку, зазначеному даною теориєю, не досягаючи в дійстности пункту, в якому б вони прийшли до такої рівноваги, яку допускає теория.

Обмеження ті вимагає дана теория і через те, що в різних вітках продукциї остатній, придатний для споживання продукт отримуєть ся раз після меншого часу тривання праці, другий раз — після більшого. Так

на пр. як що оден продукт і другий отримують ся після 10 днів часу, при чому в оден продукт *a* вкладано 30 днів праці, в другий 300 такої-ж праці, то 10 продуктів *a* матимуть — середньо кажучи — вартість одного продукта *b*. Але як що продукт *a* отримуєть ся після 10 днів часу і при вкладі в нього 300 днів праці, а продукт *b* після 100 днів часу і вкладі в нього те-ж 300 днів праці, то на торгу за один продукт *b* — середньо кажучи — треба дати більше, аніж один продукт *a*. Або й так: як що продукт *k* потребує 30 днів консекутивної праці, а продукт *l* 300 днів такої-ж праці, то на торгу за продукт *l* треба дати більше, ані ж 10 продуктів *k*.

В конкретному житю витїкає з сеї технічної потреби довшого або коротшого оброблювання якого небудь продукту довше або коротше анґажуваннє капіталу в одному обороті продукцийному. Капітал, як відомо, отримує зиски і при даній величині стовпа сума тих зисків залежить од часу. Під впливом конкуренциї заповзятців діла складуть ся так, що продукт, який вимагає довшого вкладу капіталу, міняєть ся на продукти, що вимагають коротшого вкладу капіталу, ведля скількости праці в них вкладаної з якимсь плюсом на користь капіталу довше анґажованого в однім продукцийнім обороті.

Для того, що-б вказати міру ограничення, котре витїкає з сього жерела і норму його функционування — треба б вирозуміти підставу і норму зисків капіталу, питання, на які сучасна економічна наука не дає, здаєть ся мені, одповіді, щоб задовольняла. Се твердженнє зважу ся обосновати в найближчім оддїлї сеї праці і пошукати формулу, яка б більше вдовольняла вимаганням критики. Зазначаючи тепер обмеженнє теориї вартости, про яку іде мова, з сього становища, додам хиба, що не здаєть ся менї, що б воно в принципі перечило їй при обережній постанові. Взявши на увагу вказані тут обмеження теориї вартости, реґульованої і працею — можна-б єї в головних рисах так формулувати: готові продукти мають вартість в простому стосунку до скількости праці посередньої і безпосередньої, потрібної на їх продукцию 1) при даному станї технїки, 2) при даній в суспільности фактичній можливости вибору різних родів праці і переходу од одного до другого, 3) при тій найскупійшій коляборациї сил природи, при якій в окрузї даного торгу ведеть ся ще промисл, що добуває.

Тепер питаннє: чи маючи на увазї обмеження, з якими треба єї розуміти, годить ся вважати яко науково придатну теорию вартости, реґульовану працею і як що годить ся, то через що.

Всяке теоретичне пошукуваннє прямує до того, що б в короткій, зрозумілій формулї вказати: яким способом складають ся яви в много-

лічних конкретних фактах даного ряду. Таке формулуваннє їх можна вчинити не інакше, як розшукавши спільні їх властивости з становища науки, для якої дана формула має служити, і відклавши на бік усе те, що в даних конкретних явах не має безпосереднього звязку з питаннєм, яке дана формула має на меті. Провадити треба тут відомий льоґічний процес розшукування спільних родових властивостій серед різнообразних конкретних фактів. Яка небудь формула буде — caeteris paribus — тим придатнійша для тої або іншої науки, чим більший ряд фактів обіймає вона собою з становища тої науки, а се отримуєть ся в тим повнійшій мірі, чим більше вона опираєть ся на загальні, прості, нескладні елєменти сеї науки.

З сього становища формула, що приймає працю за реґулятора вартости, зовсїм відповідає своєму заданню, бо понятє праці єсть в економіцї простий, нескладний елємент сеї науки. В біольоґії на пр. треба його дальше аналїзувати; в економіцї воно являєть ся як простий підставовий елємент яв, які вона розглядає.

Вводячи дальше в арґументацию даної формули прямування до як найбільшої користности даного висилку праці і ідентифікуючи сю користність з величиною вартости, яка впадає до рук продуцента — опираємось знов на елємент, що в економіцї треба вважати за простий.

Суспільне житє, одначе, єсть результат взаємнодійства чи малого числа чинників і через те істнує звичайно в якійсь мірі суперечність між простотою загальної формули і безвиключною єї придатностю до комплїкованих конкретних фактів. Як що сього відхилювання конкретних фактів од загального напрямку формули не можна підвести під правило, котре б знов опирало ся, яко мога, на прості елєменти даної науки — то се буде значити, що підставу для загальної формули вибрано невміло — і на одворот: як що відхилюваннє від даної загальної формули можна знов формулувати, обпираючись на прості елєменти даної науки, то формула відповідає своєму завданню.

Так єсть і з формулою вартости продуктів, міряної працею. Головне відхиленнє від неї виходить з обмежности продукцийности природи т. є. знов елєментарного для економіки чинника, а ще й до того єї відхилення підпадають під правило, яке знов послуговуєть ся чинником головної формули — працею.

Інші обмежування формули мають другорядну вагу; вони не суперечать головному напрямкови формули, а вказують тільки, що конкретні яви, складаючись в зазначеному формулою напрямку, не так швидко складають ся в дійстности, як в абстракциї. Такі обмеження мусять істнувати

для кожного закона, що має на меті скільки небудь компліковані яви, в фізиці вже, а не то що в социяльних науках.

Труднійше сказати про те, під яке правило підпадає обмеженнє даної формули, викликане зисками капіталу, бо відносна частина економіки не досить розроблена; взявши, одначе, на увагу те, що вже зроблено в даному напрямку, а достименне редукцию вартости капіталу до одиниці праці, — тепер вже можна гадати, що теория вартости, міряної працею, не спіткає основного суперечення в формулї зисків капіталу.

Прирівнюючи нарештї дану теорию до інших тут згаданих, найдемо в їй безперечну перевагу.

Я вже вижче вказував на те, що теория попиту і подачї, задивившись на часові колихання торгу, не добачає реґулятора сих колихань і лишає без одповіди неминучі питання, що виходять з самої сеї теориї.

Теория коштів продукциї сягає менше глибоко в істоту явів, анїж теория працї, обпираєть ся на складнім, непростим чиннику, а про-те підпадає під ті самі головні обмеження, під які підпадає і теория працї. Зваживши усе те, теория працї, як реґулятора вартости, здаєть ся менї не тільки глубшою і повнїйшою від інших тут згаданих теорий вартости, але й такою, що єї треба вважати за становний набуток науки. Дальша єї розробка може дати даній формулї кращу і повнїйшу стилїзацию, може єї видосконалити, але — здаєть ся менї — головної мисли даної теориї наука в дальшому своєму розвоєви не відкине.

III.
Капітал і праця.

Як що теория вартости належить до найбільше оброблених в економічній науцї, то теория капіталу — або докладнїйша теория стосунку зисків капіталу і заробітків працї - належить до найгірше оброблених, дарма, що про неї писано і пишеть ся чи мало, дарма, що вона стоїть в центрі репартицийних студіїв.

Систематичний історично-критичний перегляд відносних доктрин не входить в проґраму сеї студії, для тих одняче, хто б хотів повнїйше зазнакомитись з сим питаннєм, годить ся вказати на систематичну і критично видержану працю: „Geschichte und Kritik der Kapitalzins — Theorien von Böhm — Bawerk".

В своїй студії я впроваджую критичні уваги про теориї капіталу, що істнують, тільки на стільки, на скільки се менї придасть ся для розсьвічення теориї, яку тут я важу ся вивести. При такій постанові питання частїйше доводить ся менї критикувати ті доктрини, з якими вона ближче сходить ся, анїж на одворот. Де і в чому різнить ся вона від досього-

часних, постереже всяке, трохи ближче знайоме з відносними теориями. Про наукову єї вартість — не моє діло тут міркувати, скажу тільки те, що головні питання, які я намагав ся розглядїти і привести в теоретичний лад в сій теориї, поставляні попередними теоретиками, а найближче Рікардом і Марксом; далї, що в теоретичному зарисї, який важу ся зробити в сих попередних розгляданнях, маю головно на метї вказати те становище, з якого — здаєть ся менї — треба студиювати яви дїйстного житя. Через те в деталях, відносних до поособних виводів з данoї теориї — я обмежу ся тут постановою питанів, на які зважу ся відповісти після перегляду яв дїйстного житя, до якого перейду в другій части сеї працї.

Розглядаючи з ширшого становища стосунок капіталу і працї — побачимо, що се єсть одна з прояв загальнїйшого стосунку споживання і продукциї. Як що б кожне порушіннє продукцийної працї людскої викликало не тільки нову вартість, але й надавало сїй вартости остатню ужиткову форму, — загальний стосунок споживання і продукциї інакше б укладав ся і не було б місця для специяльного стосунку капіталу і працї. Споживаннє індивідуума залежало б ще од його продукцийної сили, але предметне пристосуваннє сеї продукцийної сили давало б у кожнїй хвилї продукт, придатний для споживання; продукция не вимагала б ніякого попереднього запасу. Тимчасом не так єсть у дїйстности. Виріб предмета придатнього для споживання (мета всякої продукциї) вимагає якогось технїчно-обмежованого часу і хоч триває продукцийна праця і зростає через те вартість оброблюваного материялу, вжиточности його, його придатности для споживання не можна антиципувати, споживання треба одкласти аж до того часу, коли він отримає свою остатню вжиткову форму. За ввесь час тривання виробу даного продукту споживаннє не може бути вдоволяне інакше, як з запасу, що істнує вже, готових, пристосованих вже до споживання вжиточностій. Як би не істнували спонтанеічні дари природи, яко такій первобутнїй запас — людскість не могла б анї початись, анї істнувати. Сей запас була перша, абсолютна норма споживання; чим тїснїйше держалось споживаннє в границях сеї норми, тим менший розмір часу розграничував чинність продукцийну від акту споживання. Людскість одначе пересягнула те первобутнє мінімум споживання і з того часу істнуваннє запасу продуктів працї людскої в остатнїй, придатній для споживання формі — стало для нього незбутним варунком так споживання, як і продукциї; інакше кажучи: істнуваннє капіталу стало абсолютною потребою людскости. Се кажучи, я вказав тільки на одну частину того аґльомерату економічного майна, котрий так в звичайній мові, як і в економії полїтичній зветь ся капіталом, часть, котру Маркс називає змінним капіталом. Роблю се одначе з заміром

через те, що всї репартицийні яви, звязані з функціонованнєм капіталу, витікають, здаєть ся менї, виключно з властивости сеї його части, як зараз зважу ся вияснити.

З становища приватного господарства сї речи інакше представляють ся, анїж з становища господарства суспільного. Для приватного капіталїстичного господарства усякий запас вартостів, які в тім господарстві повертають на виріб нових продуктів, має однакове значіннє аванса і складові части того запасу різнять ся в ньому тільки тим, що одна часть вартостів реставруєть ся з зисками в новому продуктї після одного обороту продукцийного (се капітал оборотний в звичайній економічній номенклятурі), інша — частями в кількох оборотах продукцийних (капітал сталий звичайної номенклятури).

Отже капітал оборотний означає в сїй номенклятурі разом з обєктами споживання робітників і сирий материял продукциї і різні єї помічничі орудія, що тривають не довше, як оден оборот продукцийний; капітал сталий — більше тривалі орудія: машини, будівлї і т. і.

Одначе-ж науцї про суспільне господарство не годить ся переймати сего подїлу капіталу з становища приватно-господарского, бо в суспільному господарстві та його частина, котру Маркс називає змїнним капіталом (задержую сей термін) — значно інше має значїннє, анї-ж інші части капітала. З становища господарства суспільного питаннє про те: якій катеґориї суспільних потреб одповідають вартости, які входять в склад загального розуміня капіталу - розумієть ся, має поважне значіннє; те, що з становища приватно-господарского може представляти ся і представляєть ся нераз як останній продукт — часто не має значіння остатнього продукту в господарстві суспільнім. Для сего господарства остатній продукт єсть тільки продукт в формі, придатній для споживання; придатність ся — в суспільному господарстві — остатня мета всїх продукцийних висилків, подїленних, правда, на спеціяльности, але що прямують разом до неї.

Отже з сего становища способи утримання робітників з одної сторони і інші части капіталу з другої — зовсім не однакове мають значіннє. Тодї як перші з самої натури речи єсть продукти в остатній, пристосованій до споживання формі, інші представляють ся яко продукт, що ще буде, що ще не дійшов до остатної своєї форми і істнує в певній фазї свого розвою.

Що таке а не інше значіннє має для суспільного продукцийного акту сирий материял продукциї — се дуже легко вбачаєть ся і надто відоме, що б довго про се говорити. Вже на перший погляд — се зародок будучого продукту, що буде в данїй хвилї, се обєкт непридатний

для споживання, стане він одначе таким під впливом людської праці, доданої до него. Зближаючись під сім впливом до придатности для споживання, росте він одночасно в вартости в простим стосунку до вкладу в єго оброблїння метозгодної праці людської. Зріст єго вартости і приближування до остатної вжиткової форми ідуть тут паральельно, а як що так, то в усїх фазах свого розвою має він для суспільної продукциї значіннє остатнього продукту в певній, неостатній фазї його розвою.

Питаннє про те: чи одпадки продукциї матимуть вартість чи нї — не досягає істоти речи; воно впливає тільки на те: чи результат продукциї виразить ся в поодинокій чи в складній формі. Дивлячись на продукт, вироблений з даного сирого материялу з становища економічно-продукцийного — не приглядаємось, як каже Маркс, до того: яка частина даного хемічного і фізичного тїла ввійшла в сей продукт, ми дивимось на єго вартість тільки, як на втїленнє в даний материял метозгодної праці людської — „Materiatur der abstrakt menschlichen Arbeit“, кажучи ще єго словами.

Дивлячись одначе з сего становища на помічничий материял продукциї, найдемо, що його економічне значіннє не різнить ся від значіння так званого сирого материялу. Такий помічничий материял продукциї будуть напр. реактиви хемічні, котрі зуживають ся задля отримання даного продукта. Не входять вони в його тїло, роблять одначе можливим його добуток. Праця, положена на виріб сих реактивів, прямує тут посередно до отримання даного головного продукту; єї метозгодність залежить в даному разї од придатности даного реактива, а вартість реактива находить свій рахунок в вартости даного продукта. Але як що так, то і помічничий материял продукциї буде з суспільно-економічного становища не що інше, як продукт, до виробу якого він служить, в певній фазї його розвою.

Проста вже і доконечна консеквенция сего погляду буде — як що розтягнемо його і до орудій продукциї, що цїлком зуживають ся в часї одного обороту продукпийного.

Орудія продукциї, які тривають довше, анїж оден оборот продукцийний, різнять ся од орудій, що служать на оден тільки оборот, тільки формою, а не істотою свого удїлу в вартости остатнього продукту, для виробу котрого вони служать; вся різнота тут тільки квантитативна, а не кваліїтативна. Орудія, що зуживають ся підчас одного обороту продукцийного, передають всю сумму праці, вкладаної в їх виріб, на продукт одного обороту промислового; тривалїйші орудія переносять сумму праці, зверненої на їх виріб, частями на продукти всїх тих промислових оборотів, до яких вони прислуговують, аж доки не буда страчена технїчна

їх придатність. В кожнім одначе разї вся сума їх вартости виразить ся в вартости продуктів, для виробу яких вони служать. Тривалїйші значить орудія продукциї так само як і сирий єї материял і т. і. представляють ся, як остатній продукт, для виробу якого вони служать, в тій або іншій, але не остатній фазї свого розвою[1]).

Отже з одного боку маємо капітал змінний, складений з продуктів минулої працї в остатній їх ужитковій формі; — з другого — інші части капіталу, як продукт, що буде, ще не придатні для споживання в певній стадії свого розвою.

При сучасному розвою подїлу працї бачимо звичайно в приватних заповзятях капітал змінний по-бік інших частей капіталу (назвім їх капіталом материяловим). Розглядаючись одначе ближче, побачимо, що звичайно значне число заповзятствів покладаєть ся на виріб відрубного продукту в остатній його вжитковій формі. Продукт в певнім станї оброблїння переходить од одного заповзятя до другого, яке, обробивши його далї, передає іншому і т. д. аж до заповзятства, яке надає даному продукту остатню його вжиткову форму. Як що од сього заповзятства іти-мем назад, дійдемо до моменту, де заволодїннє материялом продукциї виявить ся, яко точка єї виходу. Отже в сім першім пунктї виходу продукциї — в материял продукта, що буде, не вкладено ще працї і для можливости продукциї (до неї належить і процес заволодїння) — потрібен виключно тільки запас обєктів споживання продуцентів підчас тревання продукциї в даному єї одділї. З ґосподарства, що обпираєть ся виключно на змінному капіталї, виходить материял продукта, що буде в якимсь вже станї оброблїння; що б обробляти його дальше, треба знов змінного капіталу на час тривання продукциї в данім специяльнім єї одділї, а по-біч його істнує вже і капітал материяловий, як певна фаза продукта, що буде. Сей материяловий капітал збільшуєть ся в данім специяльнім одділї новим вкладом працї і переходить дальше; там знов треба капіталу змінного на час тривання продукциї в тім одділї і так іде дальше зростаннє вартости капіталу материялового і дальше наближеннє його до вжиткової форми остатнього продукту, який має на метї даний ряд заповзятствів і т. д.

Як що замість відрубних заповзятствів, увобразимо собі асоцияцию всїх заповзятствів, які виробляють даний продукт, почавши од момента заволодїння материялом продукту до часу, коли йому надасть ся остатня його вжиткова форма, то ввесь рахунок авансу сеї асоцияциї виразить ся в рахунку капіталу змінного, а результат єї продукциї виражати-меть

---

[1]) Marx (Kapital) розвиває в сьому напрямку дане питаннє.

ся перше в різних формах капіталу материялового, а на послїдок форми ті щезнуть і виллють ся в общій формі остатнього продукта[1]).

З найзагальнїйшого становища стосунок капіталу і працї есть специяльна форма стосунку споживання продуктів прошлої працї і виробу нових продуктів споживання. В капіталїстичному ґосподарстві — се стосунок авансів продукциї і єї остатнього результату; аванси сї зводять ся з становища суспільного до рахунку капіталу змінного. Сяк чи так по однїй сторонї лежать готові остатні продукти, придатні для споживання, як основний запас, що робить можливою нову продукцию; по другім боцї продукт, що буде, що в попередних фазах свого розвою істнує, як капітал материяловий в різних єго формах.

Ось через що, хотївши вирозуміти репартицийні яви, звязані з функционуваннєм капіталу — треба відносну студию обперти на властивостях змінного капіталу.

Різнота між суспільним значіннєм капіталу змінного і капіталу материялового така велика, що як би не звичаї щоденної мови і надто може велика неохота до термінольоґічного новаторства, я б охотно задержав назви капіталу тільки для змінного капіталу і шукав би іншої назви для капіталу материялового.

Не вводячи такої радикально нової термінольоґії, мушу ввести де-які одміни в принятій звичайно. Назви змінного капіталу переймаю од Маркса. Всї інші части капіталу він зве капіталом сталим. З становища виключно репартицийного воно б нїчого, але-ж ті інші части не з однаковою скоростю впливають на вартість остатнього продукту; через те, вводячи назву капіталу материялового для всїх частей капіталу, опріч змінного капіталу, піддїляю капітал материяловий на одноборотній і многоборотній або сталий. Розуміеть ся понятє одноборотнього капіталу не треба змішувати з понятєм оборотнього капіталу звичайної давнїйшої термінольоґії, бо з нього цїлком тут виключено те, що Маркс назвав капіталом змінним. Се сказавши, перейдім до студиї репартицийних яв, звязаних з функционуваннєм капіталу змінного; інакше казавши — стараймо ся вирозуміти жерело і стопу зисків капіталу.

Зиски капіталу в звичайному ґосподарскому житю змішують ся з премією за більший або менший ризк заповзятства, з оплатою працї заповзятства і т. і.; виключмо поки що з сеї студиї сї сторонні елєменти і розглядаймо зиски капіталу в варунках, при котрих сї елєменти були б знївельовані, так що-б зиски капіталу залежали виключно од самого факту його уділу в продукциї, його величини і часу функционування.

---

[1]) J. St Mill виразив вже загально сю думку.

Возьмім задля ясности речи найпростійший випадок. Маємо двох продуцентів *A* і *B*. *A* виробляє продукт *l*, що вимагає 50 днів його праці; *B* продукт *k*, що вимагає 100 днів його праці. Праця в обох вітках продукциї однакова що до єї комплїкациї, гіґієничних і т. д. варунків. Чи можуть сї продукти міняти ся так, що б за одно *k* давати 2 *l*, не порушаючи рівности шансів обох продуцентів? — Нї. Той битовий факт, що висилок праці людскої не може одночасно з виробом вартости давати в кожній хвилинї тої вартости і остатню вжиткову єї форму, що консумацийної придатности продукта, що буде, не можна антиципувати; що істнує часова простір, яка віддїляє відрубні всилування праці з остатнього єї результату — єсть дана труднота бутя людского, але труднота ся налягає на обох наших продуцентів не з однаковою силою: на *A* з меншою, на *B* з більшою. Як би одно *k* мінялось на два *l* нарівно, даний більший тягар сеї трудноти не був би скомпенсований для *B*.

Попробуймо зблизитись до обєктивного виміряння сего тягару. Для простоти аналїза покладемо, що середнє житє *A* і *B* вже як продуцентів триває однаково 10.100 днів. Як би ввесь той час вони виробляли данї продукти то *A* виробив би 202 *l*, *B* 101 *k*. Але-ж вони не можуть відразу виробляти ті продукти інакше, як зібравши запас змінного капітала *A* на 50 днів тривання праці в його специяльности, *B* на 100 днів. Зберуть вони той запас, одкладаючи частину результатів своєї попередньої праці, не споживаючи єї, доки не зберуть потрібного для їхньої продукциї капітала змінного; приготовлять вони його чи то збираючи спонтанеічні плоди природи, кажучи більше первобутно, чи наймитуючи, кажучи більше по сучасному. Так або інакше, як що в інтересах обох продуцентів лежить істнуваннє і продукту *l* і продукту *k*, треба, що б істнував несконсумованим капітал змінний одної і другої вітки продукциї. Для такої мети безпремінно потрібно, що б перед початком даної продукциї *A* не спожив результата праці, котрий би дав йому можність содержатись 50 днів, *B* — 100 днів.

Так як наші продуценти — продуценти самостайні і для вирозуміння речи нема потреби покладати, що б вони прямували до дальшого капіталїзування, то можемо приняти, що їх запас капіталу змінного буде рівняти ся звартостю, до якої досягає їх продукция за оден оборот; в такому разї сума капіталу змінного для *A* буде рівна результатови 50 днів праці, для *B* 100 днів праці.

Приймаю сї числа задля більшої простоти викладу; заміна їх іншими меншими (напр. 40 і 80, 30 і 60 і т. д.) не змінить результату студиї, аби лишень стосунок тих чисел був такий самий, як і даних, а така сталїсть сего стосунку витїкає з самої істоти речи. Отже, кажемо,

що капітал змінний, потрібний для *A*, рівняєть ся продуктови 50 днів праці, для *B* 100 днів праці. Для викладової ясности можемо ощадність одного і другого, розкінену на довший час, як буває в дійстности, — інтенсивувати і розглядати так, як би *A* виробляв, але не споживав продукту своїх перших 50 днів праці, *B* — своїх перших 100 днів праці. Істоти стосунку, якого студию маємо тут на меті, таке викладове упростіннє не дотичить зовсім.

Так як вартостний результат 50 днів праці ми означили буквою *l*, результат 100 днів праці — буквою *k*, то скажемо, що *A* не спожив першого виробляного їм *l*, *B* першого виробляного їм *k*.

Після сього першого трудного обороту промислового, *A* споживати-ме перше *l*, виробляючи друге; друге *l*, виробляючи третє і т. д. *B* споживати-ме перше *k*, виробляючи друге; друге *k*, виробляючи третє і т. д. Ті-ж самі *l* і *k*, що вони можуть споживати, можуть в тій або іншій части міняти між собою і треба нам тільки вирозуміти, після якої міри робити-муть вони ту заміну.

Для можливости тривання і даної продукциї, і даного споживання, і даної заміни — треба що-б завше в міру споживання готових продуктів виробляв ся новий рівновартний, отже що б завше істнували неспожитими для *A* вартости рівні *l*, для *B* вартости рівні *k*. Таким побитом за ввесь час житя *A* і *B* можуть вони споживати і міняти: *A* 202 *l* — *l*, *B* 101 *k* — *k*; се б то *A* могти-ме спожити або заміняти 201 *l*, *B* 100 *k*.

Але-ж *l* рівняєть ся результатови 50 днів праці; одно *k* результатови 100 днів праці; значить *A* могти-ме за свого житя розпорядитись (спожити або заміняти) результатом 10.050 днів праці, *B* — результатом 10 000 днів праці.

В такій числовій формі виразить ся для наших продуцентів той битовий закон, що висилок праці відділяєть ся од остатнього результату, до якого прямує, часовим переділом і що той часовий переділ не однаковий в різних вітках продукциї, закон, з котрого витікає сама потреба істнування капіталу змінного і різної його височини в різних вітках продукциї.

Покладемо тимчасом, що міркуваннє шансів економічних у наших продуцентів, їхня провізія економічна сягає не менше, як на ввесь протяг їхнього житя, але і не дальше. Як же їм прийдеть ся зрівноважити в такім разї житєві шанси при заміні продуктів *k* і *l* між собою? Той факт, що *B* може розпорядитись для споживання або заміни результатом праці меншим на результат 50 єї днів, анїж *A* — витікає з самої натури продукциї, незалежно од суспільних стосунків. Суспільні стосунки не можуть знищити сього тягару, але прямуваннє до зрівноваження шанс

продуцентів може його розкласти рівномірно на всю суспільність. (В нашому прикладі на 2-х наших продуцентів).

Даний тягар — властивість натурально — технічна продукта *k*; отже зрівноваженнє шансів наших продуцентів вийде тоді, як що той тягар розкладеть ся на них в такому стосунку, в якому кожен з них користувати-ме з продукта *k*.

Такий результат отримаємо тоді як що при кожній заміні продукта *k* на продукт *l* додамо на користь продуцента *B* результат 50 днів праці, розділений на то число продукцийних оборотів, що припадає на середнє продукцийне житє *B*. Таких оборотів сповняє він в нашому прикладі 100; при кожній значить заміні продукта *k* на продукт *l*, *A* повинен дати на користь *B* опріч 2 *l* ще наддачу, рівну результатови 50 днів праці, розділеному на 100, або результат половини дня праці. Се і буде той зиск з більшого змінного капітала *B*, що зрівноважить шанси наших продуцентів при гіпотезї, що економічна їх провізія сягає рівно на протяг іхнього житя продукцийного.

Як що наші продуценти вживати-муть продуктів *k* і *l* в однаковій мірі (що й треба допускати, вважаючи на те, що вони в двох складають прикладову суспільність, котра має тільки 2 вітки продукциї), то мінятимуть ся вони між собою 50 раз; наддаток, котрий давати-ме *A* на користь *B* при кожній заміні, буде результат ½ дня праці, а при 50 замінах в сумі — результат 25 днів праці. Таким побитом при однаковім складї іхнього споживання продуктів *k* і *l* і даний натурою речий більший тягар продукциї, що лежав на *B* і що рівняєть ся результатови 50 днів праці, розкладеть ся на *A* і *B* нарівно; так *A*, як і *B* споживуть результат 10.025 днів праці за час свого середнього продукцийного житя.

Правда — через увесь час тривання свого продукцийного житя *B* має можність спожити той більший запас змінного капіталу, якого вимагає його продукцийна специяльність, і перейти до продукциї, якою заняв ся *A*, але-ж потреби обох продуцентів вимагають, що б оден з них працював в специяльности *B* і не зкористував з сеї можности. Зиск, що приносить *B* його більший капітал, служить для того, що б здержувати його од охоти зкористувати з сеї можности, рівняючи шанси обох продуцентів. Як що *B* отримувати-ме більший зиск, аніж вказаний вижче, то сума житєвих шансів його буде більша, аніж у *A*, і *A* мати-ме побудні причини перейти до специяльности *B*; як що зиски сї будуть нижчі од вказаних — на одворот шанси *B* будуть гірші; він мати-ме побудні причини перейти до специяльности *A*. При даній височині зисків істнує рівновага шансів *A* і *B*; завше при гіпотезї, що іхня провізія економічна сягає рівно на протяг середнього продукцийного житя.

Для того, що б більше вразити викладану тут підставну мисль — позволю собі перейти од сього найпростїйшого прикладу до трохи більше комплїкованого.

Розглядаймо суспільність, в котрій єсть 10 продуцентів; девять з них виробляють самостійно продукти l, на виріб яких од початку до кінця треба 50 днів працї, десятий B виробляє продукт k, що для повного виробу потребує 100 днів працї; одним словом задержмо всї інші варунки попереднього прикладу з сею тільки різнотою, що замість 2 продуцентів маємо їх десять. Стосуючи до сього прикладу те саме міркуваннє, що і до попереднього — покладемо, що споживаннє продукта k становить $\frac{1}{10}$ споживання кожного з членів сеї суспільности.

Для зрівноваження шансів продуцентів треба, що б більший тягар, який обважчає B в порівнанню до продукциї інших членів сеї суспільности і який рівняєть ся результатови 50 днів працї, розклав ся на членів даної суспільности в стосунку, в якому вони вживати-муть продукт k.

Продукт k (після нашої гіпотези) виробляєть ся тут, як і в попередньому прикладї 100 раз за час тривання середнього продукцийного житя наших продуцентів; кожний з членів суспільности міняти-меть ся, значить, з B 10 раз; при кожній замінї свого l на k дасть він за одно k два l плюс результат $\frac{50}{100}$ днів працї, а за десять замін за 10 k дасть 20 l + результат $\frac{50}{100}$ днів працї $\times$ 10 = 20 l + результат 5 днів працї. Ся наддача і буде зиск, що принесуть на користь B всї його заміни з одним з членів нашої суспільности; при замінї з девятьма членами сеї суспільности він отримає в характері зиску од свого замінного капіталу результат 45 днів працї.

Не отримує він тут результату повних 50 днів працї т. є. звороту всеї сеї величини капіталу, котра переважує в його продукциї над продукциєю інших відрубно взятих членів суспільности через те, що $\frac{1}{10}$ часть результатів своєї працї споживає він сам безпосередно в нашому прикладї. При кожному актї заміни, які ми тут розглядали в обох прикладах, при замінї продукта k на продукт l, як зиск продукциї, опертої на більшім замінним капіталї, виявляєть ся: величінь більшого капіталу k за відчисленнєм від неї величини меншого капіталу l, розділена на стільки, скільки раз продукт k виробляєть ся за час тривання середнього продукцийного житя наших продуцентів. Се завше при гіпотезї, що економічна їх обачність сягає рівно на протяг їхнього житя.

В прикладах, які ми тут розбирали, ми мали на прикметї самостійних і ізольованих робітників і через те потрібна для даної специяльности величінь капіталу залежала виключно від часу тривання обороту продукцийного в даній вітцї продукциї.

Легко зрозуміти, що істота речи не змінить ся тоді, як що ми замісць ізольованих продуцентів допустимо асоцйовані їх ґрупи в тій або иншій вітці продукциї. Уся різнота лежати-ме тут в тому, що потрібна для даної продукциї величінь капіталу змінного залежати-ме не тільки від часу тривання продукциї в даній вітці, але і від числа асоцйованих в ній. Підїмо дальше.

Як що задержуючи даний розмір економічної провізиї, увобразимо собі, що йде заміна з одної сторони продукту, що вимагає змінного капіталу, з другої — продуктів, якіб виготовлялись зовсїм без всякого запасу капіталу, то після попередньої формули зиск того капіталу в кожнім акті заміни буде рівняти ся величині того капіталу (мінус нуль), розділяної на стільки, скільки продукцийних оборотів припадає на середне продукцийне житє продуцента, а річна стопа того зиску буде рівнятись сьому капіталови, розділяному на таке число, яке рівняти-меть ся числу літ, що їх обіймає економічна обачність даної суспільности.

Се буде, в варунках даної гіпотези що до часового розміру економічної обачности, пункт, в якому рівноважать ся обопільно шанси продуцентів.

Чи буває ж одначе в нашому часї таке, що б яка небудь вітка продукциї могла істнувати без капіталу (змінного)? — На скільки се залежить од окільної природи — нї, але суспільні стосунки можуть складати ся так що де-які замінні акти робити-муть ся так, неначе-б істнували вітки продукциї, що не обпирають ся нї на якому капіталї.

Таке трафляеть ся кожного разу, коли маємо з одної сторони змінний капітал, з другої наймитів — прольетаріїв. Наймання чи закуповування праці єсть, як завважив ще Proudhon (Systeme des contradictions économiques) тільки форма мови; істота даного стосунку єсть заміна готових продуктів, з яких складаєть ся капітал змінний, на продукти, які єсть потенцияльно в продукцийних силах робітника, як слушно вважає той же Прудон. Тільки за-для отримання сих продуктів капіталїст наймає робітника, тільки сими продуктами робітник оплачує готові продукти, що дає капіталїст робітникови за його працю. Стосунок капіталу (змінного) і праці після істоти речи не що інше, як заміна готових вже продуктів на продукти, які істнують в тій або иншій оддалї часовій.

Таким побитом остатня формула і буде формулою рівноваги зисків капіталу і інтересів праці в границях даної для сеї або иншої суспільности обачности економічної.

Прошу терпеливости. Для того, що б вирозуміти варунки і границї, в яких дану формулу годить ся вважати за придатню, що б на її під-

ставі можна було робити дальші виводи — треба перше єї розглядіти в де-яких ще єї консеквенциях і застосуваннях.

В попередних прикладах ми розглядали випадки, коли змінний капітал сеї або іншої величини виробляє капіталїст власною працею. Гляньмо тепер: чи формула зисків змінить ся тодї, як що капіталїст отримує даний капітал іншим яким способом (от через подарок або дїдицтво), задержуючи — розуміеть ся, і тут, як і в попередних случаях, стимул ізольованого індивідуалїстичного економічного інтересу.

Увобразімо собі — що б раз у раз не переказувати ті самі приклади — капіталїста, який одержав в спадчині капітал змінний *k*, який вистарчає для того, що б содержувати 10 робітників в часї тривання продукциї якого небудь обєкта *P*. Покладемо, що продукция сього обєкта триває 100 днїв, що середне продукцийне житє триває, як в попередних прикладах, 10.000 днїв, що економічна обачність даної суспільности сягає теж рівно на протяг середнього продукцийного житя людского.

Даний продукт *P* виробить ся за час тривання сього середнього житя 100 раз; різнота між вартостю продукта *P* і вартостю вкладеного кожен раз в його виріб змінного капіталу *k* ($P - k$) і буде зиск капіталїста для кожного відрубного обороту продукцийного.

Як що ся різнота буде така, що за 100 оборотів продукцийних складеть ся як раз вартостна величінь капіталу *k*; як що значить $P - k = \frac{k}{100}$, то яви складуть ся після приведеної вижче формули.

Гляньмо одначе: чи такий стан сих явів вирівньовує шанси сторін при ізольованости стимулу індивідуалїстичного і при істнуванню даних границь економічної обачности.

Як що вартість $P - k$ буде менша, анїж $\frac{k}{100}$, то капіталїст не получить за час, який обіймає його економічна обачність (в данім разї його житє) звороту того капіталу, що він держить в продукциї, не вживаючи його безпосередно; сума його зисків дасть на його розпорядок менше вартостів, анїж тодї, коли б він споживав вартість свого капіталу, не держучи єї тривало в продукциї; він мати-ме, значить, побудні причини витягати частями свій капітал з продукциї і збільшити таким способом суму вартостей, що вживати-ме на свої потреби, в часї, який обіймає його економічна обачність. Збільшилась би та сума через дві причині: безпосередно через часткове звертаннє на споживаннє самого капіталу і посередно через збільшеннє стопи зисків тих частів капіталу, які-б ще зіставали ся в продукциї, збільшаннє, що виходить з меншої подачи капіталу.

Але-ж таким способом для капіталїста було б завше користно витягати частями свій капітал, споживаючи його разом з зисками від остан-

них частей капіталу в часї, який обійме економічна обачність, роблячи се після такого рахунку, після якого віддають капітал на дожитє (rente viagère).

Одначе розширеннє такого поступування тягне за собою зростаннє стопи зисків; ся стопа, як пересягне зазначений в даній формулї пункт рівноваги, робить з продукциї, зверняної на капіталїзуваннє, таку вітку продукциї, де продуцент, незалежно від того, що задержує за собою право порядкувати своїм капіталом, ще в сумі самих зисків отримує за час, який обійме його економічною обачностею, більше вартостів, анїж він виробив і звернув на капітал. Така виключна користність даної форми продукування викличе приплив продукцийних сил в даному напрямку, а з ним і обниженнє стопи зисків до пункту, в якому сума зисків за час, який обійме економічна обачність, була б достаточна для того, що б змусити капіталїста зіставляти свій капітал в продукції, але і не більша, а таке отримуєть ся тодї, коли оставленнє капіталу в продукциї нагорожуєть ся в часї, який обіймає економічна обачність, сумою зисків, яких вартість рівняєть ся вартости капіталу державного (в своїх вартостних еквівалєнтах) в продукциї. Се й буде в нашому прикладї, як що $P - k = \frac{k}{100}$.

Так буде з становища капіталїстів; гляньмо на інтереси робітників, держучись — за-для викладової простоти — нашого викладу. Певне діло: їхнє бажаннє безпосередне було б, що б стопа зисків була як найменша, або що б рівнялась нулї. Але-ж в суспільному житю бажання, які не впевнюють ся в фактах, не впливають на реальні стосунки; отже як що б (при принятому в нашому прикладї суспільному порядку) капітал не приносив ніякого зиску, то готові капітали витягались би з продукциї і не було-б причин, які-б змушували до виробки нових; бажання, значить, такі не виразились би в відповідних їм фактах економічного житя і через те не мали б реальної сили. При істнуванню даної в нашій формулї стопи зисків робітники мати-муть у часї, яку обіймає їхня економічна обачність (у протязї їхнього житя в нашім прикладї), стільки привацій, скільки б їх вимагало складаннє капіталу даної величини, і споживаннє їхнє було б однакове чи то при користуванню з чужого капіталу, чи то при виробі власного і удержуванню його в дальшій продукциї. Як що зиски капіталу будуть більші, анї-ж вказані в нашій формулї, як що $P - k$ буде більше, анї-ж $\frac{k}{100}$, то сума привацій робітників за час, який обіймає їхня економічна обачність, буде більша, анї-ж тодї, коли б вони самі збирали даний капітал і в таким разї була б у них причина, яка б змушувала самим капіталїзувати, доки збільшеннєм на-

дачи капіталу не обнизились би зиски до зазначеного в даній формулі пункту.

Таким побутом при ізольованости індивідуалїстичного стимулу істнування економічної обачности в обмежованих границях часу — пункт рівноваги в стосунку до капіталу (змінного) і праці буде той, в якому річний зиск змінного капіталу рівняти-меть ся вартости того капіталу, розділеної на таке число, що рівняєть ся числу літ, що обіймає економічна обачність, звичайна в даній суспільности. Хотївши виразити сю стопу зисків в відсотнях (процентах) — скажемо, що річний зиск капіталу (змінного) в даних варунках рівняти-меть ся сотнї, розділяній на число, рівне числу літ, яке обіймає економічна обачність даної суспільности.

Перше, анї-ж повести дальше мову про різні застосування нашої формули — тут подобає задержатись на хвилину і придивитись трохи ближче до одного з єї елєментів.

Істота економічного житя лежить у метозгодному напрямовуванню діяльности людскої на обєкти окільного сьвіта і через те в формули економічні входить елємент психольоґічний і речовий.

Менї здавало ся, що в досьогочасних формулах, що дотикають ся до теориї зисків капіталу, або не доволї звернено увагу на речеву сторону яви, як на пр. в теориях, що в загальних неясних виразах говорять про услуги капіталу, про заслугу встримання капіталїстів і т. д., або коли звернено на неї увагу, та не так як треба, як на пр. в теориях продукцийности капіталу, котрих виводи обпирають ся на неяснім відграничінню і простім змішанню понятя ужиточности і вартости.

Через те я намагав ся перш усього виразно обмежувати речовий обєкт, з яким злучаєть ся суспільна ява зисків капіталу. Тут я непереконувати-му тих уваг, що злучають потребу функционування капіталу (змінного) з загальними обставинами побуту людского, анї тих, які мають на метї встановити залежність стосункової величини сього капіталу від технїчних варунків продукциї в відрубних єї вітках, не переконувати-му і про те: яким способом функционуваннє капіталу різної величини в відрубних вітках продукциї і функционуваннє капіталу в стосунку до працї, не обпертій нї на який запас капіталу, єсть тільки відрубні часткові вирази одної загальної яви. Менї здаєть ся, що все се досить виразно висславлено в попередньому викладї. Як що так, то виразно перед нами повинен стояти і речовий обєкт, з яким злучаєть ся суспільна ява зисків капіталу (змінного).

Обєкт сей — се вартість капіталу змінного, що в інтересах тривалости продукциї мусить бути випродукованим і в своїх репродукованих

вартостних еквівалентах без перестання лежати неспожитим в тій вітці продукциї, яка на ньому обпирає ть ся.

Варунки рівноваги інтересів в стосунку між капіталїстом, що держить капітал даної вартости в даній вітцї продукциї і останною суспільностю, як що вона потребує продукту, який виробляє ть ся за помочею сього капіталу, можна виразити так: уклад суспільних стосунків повинен забезпечити капіталїсту такі пільги, які б після психічних стимулів економічної діяльности, які істнують в суспільности, були достаточні для того, що б його заохотити держати без перестання сей капітал в продукциї і які б — з другого боку — одповідно тим же психічним критериям вкладали на суспільність не більший тягар, анїж той, якого-б потребувало нове виробліннє такого ж капіталу.

За такі психічні стимули я взяв в виводї даної формули: індивідуальний інтерес і обмежуваннє тим або іншим протягом часу обачности економічної.

Що до стимула індивідуального інтересу, то я його розглядав в такій формї і силї, в якій він звичайно розглядає ть ся у економістів; про дальші можливі його форми і модифікациї скажу слів кілька в іншим місци. Тимчасом в даній формі, яка має переважну силу в сучасній суспільности, можна вважати сей стимул, яко достаточно проаналїзований досьогочасними працями економістів.

Інше діло з обачностю економічною, обмежованою тим або іншим протягом часу. Запевне, економіка там і сям згадує про сей чинник, але не беручи його за основу своїх формул не аналїзує його ніде систематично. Виразнїйше вже його зазначають загальні социольоґічні студиї. Вони популяризовали мисль, що зростаннє часового обшару, що обіймає економічну обачність, єсть оден з поважних критериів культурового розвою суспільности. Але й тут даний чинник не студиював ся ніколи систематично. При сучасному зачатковому станї загальних социольоґічних студиїв переважає нерівномірний їх натиск на різні моменти культурового розвою, обширнїйші стосунково студиї над зачатковими продуктами суспільного житя в порівнанню з остатними для даного часу його результатами і слабійше зазначіннє посередних стадиїв розвою. Безсперечно і в даному сучасному їх станї загальні студиї социольоґічні багато осьвітили обрій мисли людської, але не можна уповати на те, що тепер вже найдемо в них систематичну аналїзу відрубних чинників суспільного житя, зазначених сими студиями. Так і з даним чинником обмежування певним часовим обширом економічної обачности. Індукцuя тільки, оперта на скільки можна богатій фактичній підставі, може дати систематичну його аналїзу; трохи даних для неї збереть ся і в індукцийній части сеї працї,

але й те, що в сьому взгляді доси зроблено, але й загально відомі факти вистачають на те, що б констатувати в суспільному житю істнуваннє обачности економічної, обмежованої більшим або меншим протягом часу, залежно од місця і часу.

Запевне тут, як і скрізь, де діло ведеть ся про діяльність психічних стимулів, ми зустрічаємось в кожному відрубному місци і часї з значною різнотою відрубних індивідуїв, але статистика обзнакомила вже нас з тим социольоґічним правом, яке має глибоку вагу, що суспільні факти сеї або іншої катеґориї в даному місці і часї скупляють ся переважно коло сеї або іншої посередної лінії, що переважує більші або менші відхилення в ту або іншу сторону, з істнуваннєм одним словом середнього для даного місця і часу типу суспільних яв. Отже і тут може бути мова тільки про середній розмір часу, який обіймає економічну обачність суспільности в даному місці і часї.

Загального факту істнування або інших часових границь обачности економічної анї їх змінности під впливом культурових обставин не можна заперечити. Згадаймо на пр. периодичне голодуваннє і обжерство дикарів, мисливих і риболовів, їх недбалість про запас живности в випадку скупих результатів їх промислу, звернїмо увагу на трудноту, з якою дикарі, сусїди цівілїзованих кольонїстів, переходять до хлїборобства, яке вже вимагає вкладу працї за-для результату, що стоїть в стосунково більшій оддалї часовій, зрівняймо хлїборобство переважно експльоатацийне в стосунку до ґрунту з мельорацийним і то в краях, де вже трудноти першого типа господарування кидають ся в очи, порівняймо в інших промислах трудноту, з якою одважають ся по одних краях робити вклади в заповзятства, зиски яких розкладають ся на довший час, з легкостю, з якою такі заповзятства зростають в інших і т. п. Запевне, у згаданих явах чинник, який тут маємо на прекметї, зустрічаєть ся часто з діяльностю інших, а все ж такі не в такій мірі, що б його вплив не зарисовував ся перед нами виразно, що б можна не добачити самого факту його істнування, його модифікацій і впливу на дійстні яви економічного житя.

Для всякого зрозуміле на пр., що середній чоловік наших суспільностів обнїме більший часовий обшир своєю економічною обачностю, анїж дикар; день при днї ми бачимо, як по місцях, де неврожай загрожує великими трудностями, трудно добуте зерно звертаєть ся перш усього на посїв; ще частїйше бачимо подібне поступованнє в відрубних ґосподарствах, де звичайно врожай не вистачає на харч семії хозяйскої. Такий часовий розмір економічної обачности не здаєть ся нам зовсїм значним, тим часом для дикаря він недоступний, він здаєть ся йому таким необятним,

як для де-яких племен дикарских усї числа над пять а то й три, які в їх звуть ся „богато,“ „безмір“ і т. п. Ми знаємо добре, що в наших суспільностях часто роблять ся вклади в хлїборобстві, чи в інших промислах, які не вертають ся в вартостнім результатї найближчою врожою, чи найближчого обороту промислового, але знаємо і те, що єсть якась часова границя, дальше над яку не сягає звичайна в наших суспільностях обачність.

Зворіт вкладів, зробляних в ріжних заповзятствах буває, не однаковий в залежности од технїчних властивостів сих вкладів. Бувають вклади, котрих вартість зовсїм не вертаєть ся якийсь довший час і аж після пробігу того часу вертаєть ся вклад з зисками (от на пр. садїннє родячих дерев, сіяннє лїса, реґуляциї течиї води за-для потреб механїки), бувають такі, що зовсїм вертають ся в найближчому обороті продукцийному (на пр. зерно на посів, сирий материял продукциї фабричної). Буває знов так, що де-які вклади вертають ся частями одні в протязї короткого часу, другі тривають довше, але їх вартість вертаєть ся меншими дробинами в дану одиницю часу — от на пр. зелені здобріння ґрунту з одної сторони і здобріння його кістьми — з другої, або вартість якого реактива в фабрикациї даних продуктів і вартість буцівлї і машин. Отже як що допустимо, що після пробігу всього продукцийного цїклю, в якому сї ріжні вклади служать, вертають ся вони в цїлій своїй вартости з однаковим стосунковим зиском, вважаючи на величінь вкладів і на час тривання даного продукцийного цїкля, то все такі не можна вповати на те, що-б сї ріжні вклади робились з однаковою охотою і легкостю в данїй суспільности. Так на пр. ми можемо зовсїм певно вповати, що середнїй заповзятець в нашій суспільности, аби мав тільки достаточну для того силу, зробить вклад, який йому в другому або в третьому роцї вернеть ся з біжучим в данїй суспільности зиском; з меншою певностю можемо вже на те розчислювати, як що на такий зворіт вкладу з біжучим зиском треба чекати 10, 15, 30 і т. д. років. Так само легше можна розчислювати на охоту зробити вклад тодї, як він, вертаючись частками, вертаєть ся цїлком з біжучими зисками у два, три рокі, аніж тодї, як що сей зворіт, складаючись з менших часток, розтягаєть ся на 10, 15, 30 літ і т. д., хоч би зиски од вкладу були однакові, вважаючи на його величінь і час тривання даного продукцийного цїкля. По мірі того, як додано лїт, потрібних для закінчення даної операциї, слабне наша певність що до готовости середнього заповзятця зробити подобний вклад і не трудно придумати число лїт, про котре безпечно знаємо, що як операция має розкласти ся на так довгий час, то середнїй заповзятець нашої суспільности не схоче зробити вкладу. З другого боку ми відаємо, що готов

він зробити вклад, який йому принесе менший стосунковий наддаток, але тоді, як що вся операция закінчить ся в ближчому часї.

Думаю, що сї указки вистачають для того, що б признати, що середня економічна обачність теї або іншої даної суспільности обіймає собою обмежований протяг часу.

Істота капіталїзування з становища психольоґічного лежить у тому, що б одректись од беспосереднього користування в найближчій хвилї з даної суми вартостів за-для того, що-б користь з них отримувати в якійсь часовій оддалї. Через те звязок меж актом капіталїзування і психічним чинником обачности економічної, обмежованої якимсь даним протягом часу, неминуче кидаєть ся в очи.

Зазначаючи з яко мога найбільшим натиском звязок суспільного акту капіталїзування з даним психічним чинником, знов кажу у купі з сим, що чинник сей не єсть доволї перестудийований в досьогочасній науцї.

Вказуючи на потребу відносної студії, признаючи що не маю доволї даних для досить широкого простудийовання його — думаю одначе, що як тільки розуміємо його істоту в загальних підставних її рисах і неминучий звязок його з суспільним функционуваннєм капіталу, то в студию над капіталом не тільки можна, але і доконечне треба ввести понятє обачности економічної, обмежованої певним (змінним що до місця і часу) часовим обширом.

Певне дїло, що формула, яка послуговуєть ся мало простудийованим чинником, не може мати сеї релєфности, яку мають формули, обперті виключно на чинниках широко простудийованих, а все ж такі формула така, як що тільки включані в неї чинники відповідають істотї речи, веде на той шлях, на якому дальша робота мисли людскої знайде повнїйшу, детальнїйшу і релєфнїйшу формулу, що одначе злучена ґенетично з її більше скромною попередницею.

Послуговування такими, не досить розробленими в детялях формулами, зустрічаємо на кожнім ступени в суспільних науках, а не забігаючи далеко, гляньмо на пр. як економіка послуговуєть ся понятєм більше і менше важкої, більше і менше приятної працї, знаючи тільки про дїйстне істнуваннє тих різнот без достаточного простудийовання їх біольоґічного і социольоґічного.

А навіть чинник індивідуального інтересу, на який так часто здаєть ся економія полїтична, простудийована більше в абстрактній його істотї, анї ж в конкретних його модифікациях.

Протеж, не покидаючи надії на детальнїйші, коректнїйші формули будущої науки, не можна думати, що б могла вона поминути такі чинники як індивідуальний інтерес, більшу або меншу ваготу, більшу або

меншу приятність праці і т. д. Те саме здаєть ся менї і про чинник економічної обачности, обмежований тим або іншим протягом часу.

Послуговуючись тут сїм чинником що до його загальної істоти, годить ся може зазначити в головних рисах ті шляхи, на яких, здаєть ся менї, треба шукати даних для детальнїйшої його аналїзи.

Так самі факти економічного житя дадуть безсперечно чимало материялу для даної аналїзи, а особливо яви, що звязані з функционуваннєм капіталу. Очевидячки тут більший або менший процент, що вчиняєть ся в даному часї і в даній суспільности, буде — caeteris paribus — вказувати в першім разї на менший, в другім на більший протяг часу, який обіймає економічну провізию даної суспільности. Не треба одначе думати, що на сїй однїй підставі за помочею аритметичного рахунку можна доволї стисло розміркувати обшир часу, що обіймає економічна обачність даної суспільности.

Може бути, і часто буває, як не раз побачимо, переглядаючи стосунки дійстного житя, що для дуже численних ґруп суспільности фактична можність капіталїзування не істнує, дарма, що обачність економічна може обіймати обшир часу, при якому біжучі зиски капіталу будуть надто великими; далї наслїдки історичних випадків, що не звязані безпосередно з даною катеґориєю яв економічних, часто виразно зазначують ся на розвоєві сїх яв і т. д. Через те додатків в студії над даним чинником треба шукати в інших віддїлах суспільного житя. Економічна обачність, як взагалї кожен психічний чинник, не виростає в житю суспільному ізольовано, отже обшир часу, який обіймає економічна обачність, вяжеть ся з проявами обачности по інших вітках суспільного житя як на пр. з часом, на який розчислюють заповзятства наукові, заповзятства педаґоґічні, пляни суспільних реформ і т. і.

Се сказавши — перейду до зазначіння де-яких властивостів психічного чинника, про який мова, властивостів, що безпосередно дотикають ся до викладаної тут формули зисків капіталу.

Маючи на метї виразно зазначити речовий обєкт зисків капіталу — я розглядав обачність економічну, обмежовану певним обширом часовим, в найпростійшій єї формі. Я вів річ так, як би всї моменти, що даний часовий обшир сеї обачности обіймає, мали однаково стимулююче психічне значіннє. Таким побитом як що я допускав на пр., що економічна обачність обіймає собою в даній суспільности 30 лїт часу, то рівняючи житєві шанси двох продуцентів, я дивив ся тільки на те: чи в протязї сїх 30 лїт сума вартостів, що достанеть ся на їх долю (зоставляючи непорушним капітал, потрібний в однїй і другій вітцї продукциї) буде рівна, чи нї. Як тільки випадала вона рівною, то я вважав шанси продуцентів

за зовсім вирівняні, незалежно від того: що в однїй вітцї продукциї треба довше чекати на результати обороту промислового, в другій коротше.

В сьому може не ма дійстної помилки через те, що помилка, яка тут єсть з виключного становища розгляданого чинника, кориґуєть ся уділом в житю інших чинників і повнїйшим вирозуміннєм даного. З виключного одначе становища обачности економічної, обмежованої даним протягом часу, тут єсть неточність.

Обачність економічна може обіймати собою досить значний часовий обшир, але досить здатись на щоденне спостереженнє, що б вирозуміти, що ближчі моменти в всьому протязї сього часу мають більше стимулюючe психічне значіннє, анї ж дальші, так само, як концентричні хвилї, що викликає камінь, кинений на поверх води, більше згущають ся біля самого місця упадку каменя. Історичне спостереженнє, яке сьвідчить про менший часовий обшир обачности економічної менше культурних суспільностів, поясняє сей результат щоденного спостереження, вказуючи на розширіннє часового обширу обачности економічної, як на результат більше комплїкованої психічної акциї. Перший спонтанеїчний, інтенсивний імпульс дотикаєть ся до найближчої часової оддалї.

Отже з сього виключно становища не було б достаточної рівноти шансів економічних в тих варунках, які я приймав при виводї своєї формули. Продукция того, що починає пізнїйше отримувати результати своєї працї, менше вдовольняє нахилу середнього чоловіка, виходить менше приятною і ся єї більша неприятність вимагала б з даного становища якоїсь вартостної наддачі, якоїсь премії.

Але-ж в суспільний акт капіталїзування входять чинники, які, здаєть ся менї, доволї наладжують зазначену неточність і через те або зовсім відкидають потребу згаданої премії, або зводять єї до зовсім незначних розмірів.

І так наперед, як що правда, що ближчі моменти в часї, що обіймає взагалї економічна обачність, мають інтенсивнїйше стимулююче значіннє, анї-ж дальші, то з другого боку не можна думати, що б границя даного часового обшира дуже різко, провалєм так сказати, обозначалась, що б мисль людска, яка сягнула до даного пункту, по за ним вже нїчого не вбачала. Отже думка капіталїста, що капітал, який він тривало лишає в продукциї, приносити-ме зиски і після того часу, коли він усю його вартість цїлком отримає в формі зисків з одної сторони, сьвідомість можности безпосередного користування з сього капіталу в разї труднот житєвої борби — з другої, встановляють значні компенсати даної менше приятної форми продукциї, які зводять до незначної величини, а може до

нулї згадану потребу премії для віток продукциї, на які результат працї починає отримуватись пізнїйше.

Се так, доки істнують згадані тут коррективи, т. є. доки капітал має приносити зиски і після цїлкового звороту його вартости і доки безпечність в житєвій борбі мусить головно опиратись на особисте володїннє капіталом. При гіпотезї суспільного укладу, який змінив згадані тут варунки суспільного житя — могло б ще істнувати індивідуальне капіталїзуваннє в загальнім його речовим значінню, т. є. в значінню відказу од безпосереднього користування з даної суми вартостів, оставляних тривало (в їх вартостних еквівалєнтах) в продукциї під варунком звороту їх частями в протязї якогось даного часу, але тодї питаннє про премію за дану суспільну форму продукциї виступає як доконечна потреба.

Наконець — перше, анїж підемо дальше, ще увага про те, як треба розуміти часовий обшир, який обіймає наша економічна обачність, увага, без котрої легко можна впасти в непорозуміннє.

Інше може розуміти так: як що в певному моментї житя людского обшир, який обіймає обачність економічна, буде на пр. 30 літ, то за десять років після сього момента буде вона обіймати 20 літ, після 25 літ з того першого момента 5 літ і т. д. Таке розуміннє може брати за підпору те, що з пробігом літ житя індівідуума зменшають ся шанси на довжінь його житя і в стосунку до того зменшуєть ся часовий обшир його економічної обачности. Таке розуміннє було б доволї основане, як що б було так, що обачність економічна не сягає дальше, як протяг житя даного поколїння. Тимчасом так не єсть. Сам факт істнування роду людского сьвідчить, що спокон віку так не було. Знаючи безборонність дитяти, можемо напевно розуміти, що без розтягнення економічного інтересу індивідуума на інтереси нового поколїння — рід людский не міг би істнувати. Кругом себе бачимо в щоденному житю дїяльність старших поколїнів, яка має на метї економічні інтереси молодших. Опріч сеї найбільше розширеної форми обачности, яка сягає поза межі житя індивідуального, бачимо теж, особливо в більше розвитих суспільностях, дїяльність індивідуїв, яка має на метї інтереси дальших поколїнів, хоч би й незвязаних звязками крови — як на пр. по різних інституциях, що мають помагати труднотам економічного житя біднїйших верств людности, а також по інших сферах дїяльности як в наукових, публїцистичних, правodавчих і т. д. працях.

Через те вижче зазначений спосіб розуміння обширу часового, що обіймає економічна обачність, буде не вірний. Обшир сей не можна розуміти подібно до якогось обширу, що вкритий материяльною покривкою а швидче прирівняти його можна до обширу, який обіймає обрій нашого

вбагання, вкритого покривлею з воздуху після нашої оптичної ілюзиї, покривлею, якої стінки розсовують ся в напрямку нашого приближання до них.

Може бути, що ті або інші літа житя індивідуального, залежно од почутя більшої або меншої енерґії житєвої, впливають на розмір обширу часового, що обіймає економічна обачність, і на форму діяльности, яка викликана сім імпульсом, але ся різнота не буде така значна, що б не можна було шукати посереднього розміру обширу часового, який обіймає економічна обачність даної суспільности. Як що з одної сторони більша житєва енерґія молодших літ сприяє ширшому обширови обачности, то з другої сторони більше безпосередних звязків з житєм нового поколїння, більше призвичаєннє числитись з будущиною, більша доза житєвої обережности, які притомні другій половині житя людского. Одно з другим досить близько рівноважить ся, здаєть ся. Як що в молодших частїйше бачимо економічні заповзятства (що б держатись ґрунту нашої науки), розчислені на довжний час, то в старших частїйше бачимо інстинкт консервациї добутих вже результатів економічних і як що менше сьміливости в заповзятствах, то більший інстинкт ощадности. Знов, ще раз кажу, як що за-для даної причини можуть бути чи єсть різноти між часовим обширом, який обіймає економічна обачність, то різноти ті не такі, що б не можна було находити середньої величини того обширу для даної суспільности, особливо тоді, як діло дотикаєть ся до того часового розміру економічної обачности, який виражаєть ся в фактах дійстного житя.

Як що моя надія мене не помиляє, як що удалось менї тут дати виразне розуміннє про істоту чинника психічного, який вводжу в мою формулу зисків капіталу, як що далї удалось менї досить ясно вказати на звязок того чинника з суспільною функциєю капіталу, то зазначивши ще раз надію на більше детальну розробку відносної формули в будущині, можу тимчасом перейти до дальшого викладу теориї капіталу.

Задержуючи за собою право вернутись до аналїзи тих варунків, від яких залежить більша або менша згідність нашої формули з дійстним житєм — вирозуміймо перше єї у де-яких дальших єї консеквенциях та застосуваннях.

Нам відомо, що в звичайному приватно-господарскому житю зиски приносить не тільки змінний капітал, але і капітал материяловий, формула ж наша виведена виключно на підставі функционування змінного капіталу. Чи дає ж вона ключ для вирозуміння зисків капіталу материялового і як?

Для того, що б се вирозуміти, звернїмо увагу на де-які властивости і консеквенциї нашої формули.

Після сеї сума зисків капіталу (змінного) в кожнім продукцийнім обороті рівняєть ся вартости того капіталу, розділяній на таке число, яке число даних продукцийних оборотів обіймає економічна обачність даної суспільности. Значить: сума тих зисків тим буде більша (при однаковому триванню часу продукциї), чим більший буде капітал, а при рівному капіталї тим вона буде більша, чим довше тривати-ме даний продукцийний оборот. Се вже просте застосуваннє аритметики.

Інша консеквенция нашої формули буде та, що при капіталїстичній продукциї вартість продукта можна виразити і так: сума капіталу (змінного), який служив до виробу продукту плюс зиски сього капіталу. І справді — продукцию капіталїстичну треба розуміти (як вже сказано) як заміну готових продуктів, з яких складаєть ся капітал змінний на продукти, які виробляють ся тими, що споживають той капітал. Різнота між вартостю сих продуктів і вартостю капіталу змінного єсть зиск капіталу.

Як що буквою *P* обозначимо продукт, який виробляєть ся капіталїстично, буквою *k* капітал змінний, який служив для виробу даного продукту, буквою *z* — зиски сього капіталу, то попередню асерцию виразимо так:

$$P - k = z,$$

а в такім разї $P = k + z$.

Інакше казавши, вартість продукта, котрий виробляєть ся капіталїстично, рівняєть ся вартости капіталу змінного (що служив до виробу продукту) плюс його зиски за час тривання продукциї.

Тут становили ми гіпотезу продукциї, обпертої виключно на капіталї змінному; памятаючи одначе попередні уваги, постараймо ся вирозуміти: як об'ясняєть ся те, що в приватному господарстві зиски приносить не тільки капітал змінний, але і капітал материяловий.

Попереду вже я старав ся вияснити, що капітал материяловий в різних моментах свого істнування єсть не що інше, як остатний продукт, до виробу якого прямує дана продукция в певній, але не в остатній стадиї свого розвою.

В вартости остатнього продукту зміщують ся (як вже казано) і зиски капіталу, або, інакше кажучи, вартостний материял, з якого оплачують ся зиски капіталу, але не причина, не жерело їх. Яким же способом капітал материяловий, що єсть не що інше, як той самий остатний продукт в певній, але не остатній фазї свого розвою, може зміщати в своїй вартости не зиски вже реалїзовані, а жерело їх?

Він і не зміщує в собі сього жерела, а рахунок зисків капіталу

материялового єсть тільки практична, приватно-господарска форма, де виражаєть ся інша істота речи т. є. постеження зисків капіталом змінним.

При специялїзациї продукциї, що істнує, — виріб одного остатного продукту переходить звичайно через кілька відрубних продукцийних відділів; оброблюваннє єго триває в кожному оддїлї певний час; сума всіх тих часових триваній продукциї в різних відділах і єсть час, потрібний для того, що б початковій материї продукциї дати остатню ужиткову форму.

Як що б замість сих відрубних відділів продукциї істнувала тїсна їх асоцияция, то ввесь рахунок капіталу виразив ся б, як вже перше казано, в рахунку капіталу змінного, а сума зисків того капіталу була-б залежна: а) від величини його, б) від часу тривання продукциї від самого єї початку до момента вироблїння продукту в остатній його ужитковій формі.

Не змінить ся істота речи і при даному поділови продукциї, що істнує, на відрубні заповзятства, змінить ся тільки форма рахункова.

В першім початковім відділї продукциї маємо тільки капітал змінний і початковий, безвартостний материял продукциї. Обробивши сей материял до якоїсь міри — даний відділ продукциї пересилає його до другого, де сей материял в данім станї оброблїння в'являєть ся вже, як капітал материяловий. Сей капітал материяловий другого відділу продукциї єсть з становища приватно-господарского остатний продукт для першого відділу. Вартість сього продукту рівняєть ся вартости капіталу змінного плюс зиски його за час тривання продукциї в даному відділї.

Чи всї одначе зиски, яких вимагає капітал змінний, вкладаний в перший відділ продукциї, оплачені вже?

Вони оплачені за час тривання продукциї в даному відділї, але справжний остатний продукт, в вартости якого реалїзують ся всї зиски, ще не вироблений, виробить ся він аж після того, як на даний материял звернеть ся робота всїх наступних відділів. Як би всї ті відділи були солїдарне заповзятство, то зиски на сю частку капіталу змінного отримали ся б аж в остатнім продуктї, а сума зисків залежить, як відомо вже, і від величини капіталу і від часу, в протязї якого він прислуговує продукциї. Отже зиски на змінний капітал першого відділу випали б ведля часу тривання даної продукциї у всїх єї відділах аж до остатного. В даному станї відрубности специяльних стадий продукциї — заповзятцеви першого відділу сплатив заповзятець другого відділу, оплатив значить і ту частку зисків капіталу змінного, яка упадала на час тривання продукциї в першому єї відділї, але оплативши, ввійшов в права на дальші зиски від капіталу змінного першого заповзятця, залежні від ча-

сової віддалї їх реалїзациї в стосунково остатнім продуктї другого віддїлу продукциї.

Отримавши се право в формі набутого капіталу материялового — жерело своїх зисків бачить приватне господарство другого віддїлу в сьому капіталї материяловому, але ведля істоти речи — се тягнуть ся ще дальші зиски від капіталу змінного першого віддїлу продукциї.

В другому віддїлї продукциї прибуває новий вклад змінного капіталу і іде дальше оброблїннє отриманого капіталу материялового. Рахунок зисків сього другого віддїлу продукциї буде складатись; а) з рахунку дальших зисків від капіталу змінного першого віддїлу продукциї, б) з рахунку зисків капіталу змінного другого єї віддїлу.

З сього другого віддїлу виходить знов капітал материяловий в дальшій стадиї свого оброблїння і знов в сїй формі передає третьому віддїлови: а) права на дальші зиски від змінного капіталу першого віддїлу, б) права на дальші зиски від капіталу змінного другого віддїлу. Вклад капіталу змінного в сьому третьому віддїлї продукциї доповнить ще сей рахунок зисків, в) зисками від змінного капіталу сього третього віддїлу продукциї.

І т. д.

Вартість материялового капіталу в кожнім моментї єго істнування можна завше розкласти на вартість змінного капіталу плюс його зиски за час від початкового його вкладу аж до розгляданого момента.

При такому тільки аналїзї і можемо вирозуміти ту яву, що капітал материяловий не тільки оплачує зиски попередному заповзятству, але і приносить їх новому. Приносить він їх, але тільки що-до форми, запозичивши від змінного капіталу його властивість приносїння зисків.

Тільки таким теж способом можемо вирозуміти, через що сума зисків капіталу не перемінить ся замітно від того: чи на більше, чи на менше віддїлів поділяна дана вітка продукциї, дарма що в першому разї в приватно-господарскій бухгальтериї рахунок зисків капіталу материялового буде стосунково більший, анїж в другому; через що не змінить ся сума зисків і тодї, як всї віддїли продукциї будуть солїдарно звязанї в одно заповзятство, дарма що в попередних разах лїчать ся в приватних господарствах зиски і від материялового і від змінного капіталу, в сьому остатному тільки від змінного.

Правда, при подїлї продукциї на відрубнї заповзятства числять ся зиски складні (зиски від зисків) від попередних вкладів капіталу змінного і через те збільшуєть ся їх сума, але з другого боку при тому ж подїлї пізнїйші вклади змінного капіталу лежать в протязї коротшого часу в продукциї, анїж лежали б без такого подїлу і через те сума зи-

скiв, які обтяжають остатний продукт, зменшаєть ся. Одно з другим середно рівноважить ся близько з можливим малим відхилїннєм в сю або в іншу сторону.

Таким побитом ми бачимо, що суще тільки змінний капітал приносить зиски, що через те формула зисків, виведена на підставі функционування змінного капіталу обіймає собою яву у всїй єї широчинї і розуміємо, яким способом сей основний принцип суспільної економії не супоречить факту приносїння зисків материяловим капіталом в приватних господарствах, а навпаки обіймає собою сей факт і об'яснює його в істоті речи.

Після сих міркувань нашу формулу можна вважати за зарисовану досить виразно в своїх головних теоретичних рисах. Гляньмо тепер на загальний єї стосунок до дійстного житя. Такий перегляд визначать нам пункти, з яких треба розглядати се житє за-для вирозуміння даного теоретичного задання; він приведе нас і до дальших виводів з даної формули і до постанови відносних питань для індукциї.

Психічно-суспільні елєменти нашої формули — обачність економічна, обмежована певним протягом часу і стимул економічного індивідуального інтересу.

Вводячи уперве в виразно зарисованій формі перший з сих чинників, я вважав за потрібне сказати про нього слів кілька в попередних увагах, там я і визначив обсервацийні пункти для індуктивної його студиї. З становища, з якого тепер розглядаємо нашу формулу зисків, з становища стосунку єї до дійстного житя — нема, здаєть ся, потреби осібно його розглядати. Він обмежовує поле дїяльности економічної, яке активно заповняє чинник індивідуального інтересу, через те з проявами сього остатнього чинника безпосередно вяжеть ся питаннє про стосунок нашої формули зисків до дійстного житя.

Не вдаючись поки-що в розгляданнє, чи і в якій мірі і формі індивідуалїстичний стимул матиме вагу в будущинї, загальної його ваги в досьогочасному житю суспільному не можна заперечити. Але може він мати більшу або меншу вагу в уґрупованню відносних стосунків залежно від ріжних обставин, далї може він виражатись в той або інший момент в ріжних формах, а все те вяжеть ся з стосунком нашої формули до дійстного житя.

Так в нашім попереднім виводї ми допускали, що як зиски капіталу пересягнуть ту міру, яку ми вивели в нашій формулї, то стимул індивідуального інтересу змусить продуцентів, обпертих на стосунково меншім капіталї або робітників пролєтаріїв звернутись до капіталїзування і таким способом обнизити зиски до норми, що згоджуєть ся з формулою.

Але-ж такому їх прямуванню можуть перечити різні правні перепони (на пр. кастові, станові або цехові обмеження поля економічної діяльности), опріч того побіч правної свободи може істнувати фактична неможливість використувати єї в інтересах нового капіталїзування. Заробітки можуть бути такі малі, що відкладати з них на капіталїзуваннє якусь частину стає зовсім неможливим.

В таких разах дійстне житє може значно відхилятись від даної формули. Коли і в якій мірі істнують варунки, які сприяють складови житя згодному з нею — можна довідуватись тільки індукцийно. Взагалї тільки можна сказати, що як правні перепони не суперечать інтересам працї, як зростають справжні заробітки робітників, то зростають і варунки, котрі — caeteris paribus — сприяють складови житя згідному з даною формулою.

Істнують і інші технїчні і суспільні варунки, що перечать або сприяють тому, що б стимул індивідуального інтересу вистачав для уґруповання яв дійстности згідно з тенденциєю, зазначеною в нашій формулї.

Так просторий розвій заповзятств ослабляє шанси тих, що хотіли б вибитись з під залежности від капіталу, який тягне надто великі зиски. Ту ж трудноту збільшують синдикати заповзятців і різні форми з мови капіталїстів. На відворіт — територияльне і технїчне розширеннє поля працї, конкуренция капіталїстів, розвій асоциацнї дрібних капіталїв, зріст робітничої солїдарности — сприяють складови дійстних яв, згідному з тенденциєю, зазначаною в нашій формулї.

Як і на скільки складають ся варунки дійстного житя в тому або іншому напрямку; як вони на себе взаємно дійствують, а значить і на скільки дійстне житє сприяє або перечить рівновазї інтересів капіталу і працї — се знов може вказати тільки індукция.

Далї — економічний інтерес не єсть єдиний стимул людскої діяльности, а проте діяльність та, оперта на по-заекономічних стимулах, може мати великий вплив на склад економічних справ.

Таку на пр. вагу має численний склад і зріст людности. Можемо допустити, що всї інші обставини сприяли б рівновазї інтересів капіталу і працї, але дуже міцний зріст людности протиборе сї обставини. Питаннє про те: чи, в якій мірі і при яких обставинах принцип зросту людности підпадає під вплив економічних інтересів — єсть одно з найповажнїйших питань, які повинна собі постановити індукцийна студия яв економічних.

Наконець — треба памятати, що всї чинники суспільного житя підпадають під різні модифікациї в історичному розвою суспільности, що модифікациї сї дотикають ся і до стосункової інтенсивности чинника

і сфери його стосування. Під се загальне право підпадає і чинник індивідуального інтересу в житю економічному.

Інтерес сей має речовий вираз в власности — отже в еволюциї власности найбільше знайдемо указок на історичні модифікациї інтенсивности і сфери стосування економічного індивідуального інтересу.

Модифікациї сї, як взагалї модифікациї по всїх підставах суспільного житя, не йшли виключно по однїй абсолютнїй прямій лінії, а підпадали під колиханнє в сю або іншу сторону. І не диво: викликались вони і технїчними обставинами економічного житя, і бажаннєм дужчих ґруп людности вдержати за собою добуті вже результати економічні, і зростом нових ґруп і боротєм з давними, і безпосередним відпором тих, для кого були найважчі дані обставини побуту, і впливом ідеальних аспірацийй, і інтервенциєю державної власти то в інтересах єї сили, то в інтересах тих або інших верств суспільности, то сукупним дійством кількох з сих чинників, то посторонними явами, які посередно впливали на уґрупованнє економічних стосунків. А проте, не дивлячись на різні колихання модифікаций в данїй сфері житя під впливом різноуґруповання згаданих чинників - можна додивитись до загального їх напрямку.

Не тут, не в сих теоретичних прелїмінариях місце для систематичного перегляду відносних яв; в другій частинї сеї праці найдеть ся для нього більше фактичного материялу — тут обмежуюсь тільки тим, що нагадаю здебільшого найголовнійші прояви даної еволюциї.

В початкових суспільностях трафляло ся, а по-де-куди трафляєть ся і доси, що чинність звернена на вдоволїннє голоду — не задержуєть ся перед з'їданнєм убитого чоловіка.

Як що технїчно-господарскі обставини засилять майно відрубних людей, тодї вже більшу вагу має грабіж майна; вистачає тодї властителя вбити, що б не перечив рабункови.

Більший розвій технїчно-господарского житя вказує на велику міць людскої праці. Тодї вже цурають ся вбивання підбитих; користнїйше обернути їх на невільників.

Всї сї переміни викликає індивідуальний інтерес у всїм його ґрубянстві, але технїчно-господарскі обставини роблять форму його прояви мякшою.

Зворіт до невільництва викликала сьвідомість великої сили, яку має людска праця і через те суспільности держать ся дуже довго на принципі невільництва; держать ся на ньому у всій його простотї і такі блискучі суспільности як грецка і римска. Великі мислителї клясичного сьвіту не вміють подумати про суспільність без рабства; християньскі учителї ра-

дять володільцям рабів поводитись з ними мякше, а рабам слухатись властителїв.

Зі зростом віди зростає тимчасом добробут тих, що вже захопили переважні становища в суспільности, формулує ся що дальше то консеквентнїйше теория власности; не помнягчують вже єї для неймучих самі субітні і любілєйні роки, як у євреїв; зростає вона до сили консеквентного по всїх деталях римского права. Невільники — теж обєкт власности. Вчорашні грабіжники під впливом зросту добробуту і загального технїчно-господарского розвою формулують даний принцип. Знають його ваготу невільники, але з другого боку інстинкт консервациї добутого поставив шанцї проти повторіння того складу дїл, який викликав дані ваготи для звойованих в житєвій боротьбі.

На руїнах Рима зростають нові суспільности; принцип чистого невільництва, вироблений самостійно по різних суспільностях, — держить ся ще в них, але взагалї слабне з часом і уступає місце іншому; на перший плян виступає принцип підданства, glebae adscriptio. На ньому стоїть хліборобске переважно суспільне господарство і відомо, як довго стоїть на ньому.

Відомо доволї, яким способом в більшій части Европи з'явили ся зародки великих земельних господарств. Звитяска дружина не вбиває вже звойованих, не робить їх невільниками осіб, не грабує всього їх майна. Вона поважно забирає від давних мешканців землї, накладає на них різні податки, далї прикликає їх до обробляння відібраних від них же ланів на користь нових властителїв.

Дружинна єрархия переносить ся в сферу економічно-земельних стосунків, але під впливом зросту економічного житя і інстинкту консервациї добутих його результатів росте прямуваннє розвязати сї звязки; зростає теория зверхнього абсолютного права земельного властителя над землею, а з нею і над приписаними до неї мешканцями підданими; екзальтуєть ся право недотичности земельної власности т. є. те достеменне право, на нерушанню якого виріс даний суспільний устрій.

Твердо і, як знаємо, довго держить ся усе суспільне господарство на сїй підставі; зростають одначе по-біч земельної власности нові економічні сили; зростають міста, оперті на промисловій працї і в лонї їх виробляєть ся новий тип економічних стосунків; тип, обпертий на працї, правда обмежений корпорацийними институциями, а все таки не невільничий і не підданский. Що-далї під впливом загального економічного розвою засилюєть ся становище міст; посторонні обставини (от як хрестові походи) сприяють їх зростові і слаблїнню економічному рицарского

стану; державна власть обпираєть ся на них часто, яко на противагу непокірливости сього стану.

По-біч того з різних боків зростають яви, які протиборуть уклад підданьский. Церква імям ідеалів релїґійних вказує на потребу помягчити долю підданих; реформация, викликавши загальний сьмілївійший зворіт мисли, викликає в Німеччинї суворий протест підданих; протести подібні по різних краях і по різних формах в'являють ся з більшою або меншою силою і хоч топлять їх звичайно в крові тих, що протестують, — відгук їх лунає яко пересторога даному суспільному порядку для одної сторони, яко традиция кривди і надії для другої. Поруч з сим розвиваєть ся дальше мисль людска; людскі ідеали, на які здавалась релїґійна традиция, з більшим натиском і сьміливостю виставляють єї антаґонїсти. Вони обпирають ся на осьвічене міщанство, що вже зросло в звичаях по-запанщаних.

Принцип підданьства падає під натиском революцийної бурі по одних краях, під впливом акциї державної власти — по других, під впливом загальних господарских обставин — ще по інших (от як в Анґлїї). Його місце заступає принцип, до розвою якого прямували обставини житя сеї суспільної ґрупи, що тепер висунулась на передний плян — принцип індивідуальної свободи і вільної умови.

Далї інтервенция суспільна ограничує діяльність індивідуалїстичного стимулу і на сьому ґрунтї реґулює в сій або іншій мірі стосунки аґрарні, втручаєть ся в стосунки найму. Головнїйші факти, звязані з сим напрямком суспільного житя, вказані в переднім слові сеї студиї.

Сими загальними згадками і ограничусь в сьому місци. Вистачають вони для того, що б констатувати загальний напрямок модифікаций границь стосування індивідуалїстичного стимула економічної діяльности, не дивлячись на його колиханнє. Невільництво ограничує сферу стосування сього стимула, оберегаючи житє людей, істнуваннє яких перечить найбільше первобутним проявам його. Підданьство ограничує невільництво, вводячи земельний поділ підневольного чоловіка, яко варунок його заневолїння. Принцип індивідуальної свободи виключає чоловіка безпосередно з сфери стосування принципа власности; з сею поправкою принцип власности, вироблений в попередних стадиях суспільного житя, робить можливим обперти суспільний стрій на підставі індивідуальної свободи і вільної умови. Дальше акция суспільна обмежовує діяльність індивідуалїстичного принципа і в сій сфері. Одним словом під впливом різних чинників еволюция суспільна приводить до ограничіння сфери стосування індивідуалїстичного стимула, при чому засилювались інтереси колективні.

І не єсть се припадковий результат. Не дивлячись на рівноту чинників даної еволюциї — збігають ся вони до одного пункту: обмеження індивідуалїстичного стимулу в інтересї суспільнім, дарма що-раз впливають більше ґрупи, які користують з переважного становища, інший раз ті, що добивають ся вільготнїйших обставин житя, що частїйше виключно еґоїстичні в інших разах і альтруїстичні причини викликають дану акцию.

Тодї, коли акция іде з боку тих, що намагають ся задержати за собою добуті вже користи — причини акциї, що змушують до неї, — інтерес даної ґрупи, а не загально суспільний. Але-ж, бажаючи обгородити неприступно добуті вже результати, заінтересовані ґрупи накладають звичайно з найбільшою силою заборону на ті достеменні способи нарушіння суспільних інтересів, якими вони самі користувались тодї, як ще добували дану позицию, і таким способом вводять в звичаєву етику і позитивне право неґацию тих проявів індивідуалїстичного стимулу, що ламають чужі інтереси, які в попередній добі найтяжчою вагою лягали на житє суспільне.

Тодї, як акция іде з боку тих, чиї інтереси невдоволені устроєм даного історичного моменту — напрямок їх діяльности іде, само по собі, до того, що б обмежувати істнуючі в даній суспільности форми проявів індивідуалїстичного інтересу.

В однім і в другім разї, і тодї як акция іде з боку ґруп, що добули собі користне становище в суспільности, і тодї як виходить з боку ґруп покривджених — прямує вона взагалї до обмеження проявів індивідуалїстичного стимулу, з тїєю тільки різнотою, що в першім разї обмеження мають на метї протибороти такі форми проявів індивідуалїстичного інтересу, які в попередньому житю ламали найбільше інтереси колєктивні і таким способом замикає цікл тих нарушунній, в другім — акция протиборе важкі для інших прояви індивідуалїстичного стимулу, що істнують в даному часї.

Акция побічних, заінтересованих тільки посередно сил, прихиляючись до сеї, чи до іншої ґрупи, не вносить в данім разї нового самостійнього елємента.

Акция во імя ідеалу хилить ся звичайно в напрямі колєктивного інтересу. Зростаючи на підставі ширшого сьвітогляду, ідеальні концепциї ґравітують натурально не до часткових інтересів, а до інтересів ширшої суспільности і як що опір тут ведеть ся, то він дотикаєть ся частїйше до стосування, анїж загального критерия яв суспільних. В загальнім результатї ідеальні аспірациї переважують на бік переваги колєктивних інтересів над приватними.

Таким побитом ми бачимо, що еволюция суспільна веде неминучим способом до обмеження повагом проявів індивідуалїстичного стимулу во імя інтересів колєктивних; відаємо, що даний момент історичного житя — момент живої, сьвідомої акциї в сьому напрямі.

Під впливом зазначеної еволюциї виросло в теориї таке питаннє: чи дальший розвій суспільности лишить в основі економічного єї житя чинник індивідуального інтересу, проводячи тільки дальше правні і фактичні обмеження його, чи може виключить він зовсїм сей чинник з сфери економічного житя і на його місце постановить чинник колєктивного інтересу.

Єсть школи, що гадають собі, що се й єсть будуща форма суспільного житя економічного. Арґументацию на користь сеї думки можна виразити так:

Досьогочасний досьвід вказує нам, що прояви індивідуалїстичного стимулу в економічному житю, що сприяють одним ґрупам суспільности, розвивали ся з кривдою для других. Ті форми проявів сього стимулу, які давали одним ґрупам безпосередню власть над людскою особою інших ґруп суспільних, відкинуло сучасне позитивне право і звичай цивілїзованих суспільностей.

Інтереси індивідуїв по всїх суспільних ґрупах мають однакове право проявляти свою силу, протеж надія, яку колись покладали на такий суспільний устрій, не справдилась. Змінялись форми — зісталась істота експльоатациї чоловіка чоловіком. Історичний процес поступінного ограничіння сфери стосування індивідуалїстичного стимулу в економічному житю не тільки не задержався при даному леґальному визволїнню індивідуалїстичних інтересів всїх суспільних ґруп, але навіть засилив ся в своїй істотї і пошвидчав в свойому темпі під натиском дійстних обставин, що викликані були даним правовим ладом. Втративши надію на лучший склад суспільного житя під пануваннєм індивідуалїстичного принципу і продовжуючи льоґічно попередний процес ограничування його, — суспільність перейде неминуче до зуповного його виключіння з економічного житя.

Занехавши зрадливий принцип індивідуалїстичної дїяльности і відвічальности, передасть вона дирекцию своїх економічних справ таким або іншим орґанам колєктивного інтересу. Сучасний стан продукцийної техніки, який виразно виявив перевагу продукциї в великих розмірах і таким способом ослабив з одного боку значіннє індивідуальної ініциятиви, з другої випхнув на перший плян значіннє гуртової чинности — сприяє особливо такому напрямкови економічної еволюциї. Перед очима ширшої

публіки перейшов сими часами образ головних рисів такої суспільности в відомім оповіданню Бельлямі: „В 2000 році“.

В різні врешті моменти, а і в теперішньому часї різно формулуєть ся у відрубних теоретиків дана течия. Не моє тут діло розглядати поособливі єї формули; вистачає зазначити загальний єї напрямок.

Не можна заперечити, що загальний стрій арґументациї сього напрямку, наукові студиї, на які він обпираєть ся, загальний розвій гуманітарних аспірацпй, з якими він гармонїзує, зростаюча сьвідомість суспільних груп, яких інтереси стараєть ся він видвигнути на передне місце — надають йому поважнїйше місце і в теориї і в житю, анїж перше думали, і треба признати, що одними фразами про утопию або здаваннєм на оптимістичні афоризми школи свободної гри інтересів не можна перейти над сим питаннєм до денного порядку.

Проте ж не здаєть ся менї, що б головна основа даного напрямку: анїгіляция індивідуалїстичного стимулу в економічному житю була вірною формулою житя економічного в будущині, беручи на увагу тут той єї віддаль, до якої може сягати в даному часї людска мисль.

Головні хиби даного напрямку я бачу в тому, що виводи, які тут роблять ся, сягають дальше, анїж позволяють підстави, на яких вони обпирають ся, що роблять ся вони недоволї оглядаючись на різні боки житєвих явів, що головний обєкт боротьби даного напрямку, — стимул індивідуального інтересу в економічному житю, – аналїзуєть ся тільки в даній сучасній формі його проявів, не розглядаючи дальших можливих модифікаций сфери його стосування.

Зважу ся об'яснити тут трохи ближче попередні уваги.

Правда, що загальна еволюция економічна обмежувала повагом сферу стосування індивідуалїстичного стимулу, але між обмеженнями якого небудь чинника і його анїгіляциєю зовсім єсть істотня різнота. Ограничіння, які проводились історично в сфері стосування індивідуалїстичного стимулу, мали переважно на метї або розширити простір стосування того ж стимулу для ґруп суспільних, які поставлені в тїсні під даним зглядом рамки, або виняти з під його компетенциї такі консеквенциї одностороннього його стосування, що, лягаючи надто важко на склад житя інших індивідуїв, робили їхнє право стосування сього стимулу ілюзиєю. Діло йшло не про знищеннє індивідуалїстичного стимулу, а про те, що б зробити доступною для ширших кругів можливість заважити і своїм індивідуальним інтересом на житє суспільне, добитись і для них житя, незалежного юридично і економічно.

Така тривалість індивідуалїстичного стимулу економічного вяжеть ся з загальним значіннєм індивідуального стимулу і по інших сферах

житя. Поважна його сила виходить вже з сеї біольоґічної власности, що усяке вражіннє, усякий напрямок мисли і почутя не може інакше виявитись в житю людскому, як переходячи через орґани індивідуального апарата, що одержує сї вражіння, що розвиває сї мисли і почутя.

Нема великої мисли чи то в сфері чистої науки, чи в сфері стосування, нема високого етичного почутя, які б не приходили через лябораторию індивідуального мислїння і почування, які б інакше популяризовали ся, як переходячи знов через ляборатоpиї мислїння тих, серед кого данї мисли і почутя ширять ся. Кожен напрям загальної мисли і почутя має в своїй традициї індивідууми, які з особливим натиском і силою розробляли, чи проводили їх.

І через те то право свобідної мисли, право свобідного єї виголошення і критики, право свобідного руху по різних сферах суспільного житя - було спокон віку обєктом найлучших аспіраций людских, а в тій мірі, в якій з нього користують, стало таким дорогим набутком історичного житя, що його стосуваннє служить за один з поважних критериїв загального поступу суспільности.

При такому загальному значінню стимула індувідуальної дїяльности трудно думати, що б сфера економічних інтересів була достеменно та сфера, з якої дальший пробіг суспільної еволюциї має виключити свободу індивідуальної ініциятиви. Се тим труднійше думати, як що зважимо, що загальні обставини роду людского такі, що найбільша часть його чинности мусить звертатись на вдоволїння економічних його потреб. Вийшло б так, що найенерґічнійший стимул людскої дїяльности був би виключений з сеї достеменно сфери, в якій та дїяльність найбільше проявляєть ся.

Для того, що б допустити, що суспільність буде примушена зробити такий зворіт в своєму економічному житю не вистачає вказати на трудні обставини великих ґруп суспільних під пануваннєм індивідуалїстичного стимулу в даних для нашого часу границях його стосування; треба ще основно доказати, що ніякі модифікациї тут не можуть запобігти злому, що воно таке нехибне, що ратуючись від нього нема чого задумуватись над відречіннєм від індивідуальної свободи в житю економічному і над заміною єї авторитетним приказом суспільної власти. Як що б се було доказано, як би було доказано, що житєві обставини робітничої маси не можуть бути при режімі індивідуалїстичному інші, анїж сучасні, що признаннє за нею прав індивідуальної свободи мусить зупинитись завше при сьому режімі тільки іронією, яка тиняєть ся по теоретичних трактатах, а яку в житю заміняє твердий приказ пригінчого — тодї арґументация справлена супроти індивідуалїстичного стимулу в тій мірі,

в якій єї провадять згадані школи, була б досить обоснована. Доки се незроблено, треба перше вистудиювати дальші можливі модифікациї сфери єгосування індивідуалїстичного стимулу, модифікациї в інтересї добробуту колєктивного, не доходячи до анїгіляциї даного стимулу. Причинок до сеї загальної студиї найдеть ся і в цїлости сеї працї.

Додам ще тут тільки, що, допускаючи навіть в далекій якійсь стадиї суспільного житя зуповну атрофию індивідуалїстичного стимула в екомічному житю, — треба все таки допустити посередні стадиї, в яких виробляють ся звичаї і нахили, відповідні тому дальшому покладаному складови житя, а такі стадиї можуть бути не чим іншим, як складом діл, в якому індивідуалїстичний стимул, не перестаючи бути ініциятором економічної діяльности відрубних одиниць, мусить числитись що дальше — більше з інтересами колєктивними.

Се сказавши — переходжу до дальшої студиї над частковою теоремою, яку маю в сьому місци на метї.

(Далї буде.)

ДИТИННИЙ ВІК Т. Г. ШЕВЧЕНКА.

(КРИТИЧНО-БІОГРАФИЧНИЙ НАРИС).

Написав

О. Я КОНІСЬКИЙ.

Вступне слово.

От вже тридцять другий рік іде з того часу, як помер Тарас Григорович Шевченко, а у нас і досї нема не тільки доброї і певної, а навіть більш-менш докладної, житеписи його; того поети нашого, що, як справедливо промовив російський критик Аполон Григорєв,*) „став „останним кобзарем і першим великим поетою нового великого письменства Славянського сьвіта“. Варто уваги ще й те, що за межами Росиї більш зроблено за для правдивої і безсторонної оцїнки творів і житя Шевченка. Воно правда й те, що списати певну, доклавну житєпись Шевченка і безсторонню оцїнку єго творів, — значить списати історию просьвіти, культури і житя социяльного Росиї взагалї, а найпаче України і стосунків до неї російського уряду і осьвіченої громади, починаючи з рр. шестисятих XVIII. віку. Шевченко промовив велику правду, написавши в своїй автобіографії, що „история його житя є частиною істориї єго рідної України“. Дійсне: найменя і житє Шевченка так міцно споєні з житєм і долею українського-руского народу, що роз'єднати їх жадним чином не можна. Шевченка, каже М. І. Костомаров, немов би сам народ вибрав з поміж себе і послав його сьпівати замісць себе, та в пісьнях тих повідати людям — народне горе, сум, скорботи і бідованнє. Пісьнї Шевченка то пісьнї-слези зрабованої і зневоленої душі цїлого народу.

В цїлому сьвітї не можна вказати другого великого поети, щоб був таким як Шевченко близьким до народа, таким зрозумілим народови. Хоча в Шевченкових творах вельми багацько таких, де він геть-геть висше витає над народним сьвітоглядом в сфері гуманности і загально-людских ідеалів; але й там, як і скрізь він нїгде не відчахаєть ся від народа,

*) Время, Апрѣль 1861 стор. 636—637.

не відриваєть ся від народности: він скрізь, завжді та ще й преглибоко зістаєть ся суще народним, национальним. Се через те, що він і єго муза родили ся і зросли на грунті народної української історії: він згуртовав в собі усї национальні і добрі і лихі сторони; усї радощі і скорботи колективної душі народної. Тим то його найменя і твори придбали собі такої ваги і популярности, яких не досягав під сїльскою стріхою жаден з великих поетів.

Видима річ, що не легке діло списати житє такого видатного чоловіка, яким був Шевченко, а тим паче трудно зробити певну оцїнку його творів — поруч з істориєю і оцїнкою культури российської. За для такої працї в Росиї що не прийшов час, тай де інде нинї діло се ще не можливе, через те, що ще є прогалини, незаповнені житєписним материялом. Одначе-ж можна і треба критично розглянути той материял, який є, звести його до купи і списати хоч нарис докладної біоґрафії Шевченка. От до сїеї працї я і взяв ся: але я не певен, що зроблю її цїлком дотепно, без догани. Я робитиму, як зумію, уважаючи, що я тілько стежку протоптую до списання Шевченкової житєписи. Прийде колись хтось більш за мене вдатен і зробить лїпше, а я буду щасливий вже з сьвідомости, що й моеї працї є зерно. Тим часом може будуть оголошені урядові документи з процесу Шевченка: як от донос на його, слїдство над ним у Київї, в Петербурзї і т. ін.

Перші звістки про житє Шевченка були надруковані в журналї „Народное Чтеніе“ (1860 р. кн. за лютий) в автобіографичному листї поети до редактора того журнала, нашого-ж таки земляка-полтавця, до Олександра Оболонського. Лист той писаний 18 лютого, а зарік і автор його преставив ся.

По смерти Шевченка материял про його житє почали збирати його приятелї і знаемі. Перш за всїх надрукували д. д. Жемчужников, Лазаревський, Чалий, Костомаров і інчі в „Основі“ 1861 і 1862 р хто споминки, хто листи і т. інч. В „Основі“ ж надруковано „Дневникъ“ Шевченка, писаний поетою за недовгий час і майже на останку вже свого віку. „Дневникъ“ вельми коштовний материял житєписний: на жаль його друковано з значними прогалинами. Нинї „Дневникъ“ в дорогоцїнній колекциї д. Василя Тарновського. З того часу, як спинило ся видаваннє „Основи“, спинило ся було і друкованнє в Росиї материялів про житє Шевченка; аж доки в Москві р. 1874 редакция народного журнала „Грамотей“ не надрукувала працї В. П. Маслова: „Тарасъ Григорьевичъ Шевченко“. Отся невеличка книжечка — на 56 стор. має значну заслугу: вона стала Українї в великій пригодї, бо вона зворушила чимало

сонних людей; вона, так сказати оживила і викликала на сьвіт Божий нові споминки про Шевченка, нові материяли житеписні.

Перегодом — р. 1876 видано в Празї Шевченкові твори в двох томах. При них подано споминки про Шевченка М. І. Костомарова, І. С. Тургенева, Я. П. Полонського і Михайла Микешина. Житеписї поети не подано і на жаль твори Шевченка не гаразд були перевірені: до другого тому були навіть заведені, яко Шевченкові вірши, давним давно вже надруковані: Афанасєва Чужбинського*) „Гарно твоя кобза грає" (Молодик р. 1843) і Петренка**) „В альбом" („Южный Русскій Сборникъ Амвросія Метлинського", Харьків, 1848). Знов після закону 18. Мая 1876 р. мляво йшло оголошуваннє біографічних материялів. Нарештї р. 1882 д. М. К. Чалий видав у Київі книжку „Жизнь и произведенія Тараса Шевченка", справедливо додавши, що вона „сводъ матеріяловъ". З того часу на листках „Кіевск. Старины" і по інших виданнях оголошено чимало зовсїм нового материялу про житє Тараса Григоровича; де-що було і в галицьких виданнях („Зоря", „Дїло", „Правда"). Найбільше-ж прийшло його до рук д. Чалого; а він, — пошли йому Боже віку довгого та здоровля доброго! — дав мині переглянути те, що стосуєть ся до дитинного і парубочого віку Шевченка. Опріч того й самому мині поталанило розжити ся на деякий материял, досї невідомий і неминуче потрібний за для певної житєписї Батька нашого слова, або як 30 років назад мовляв Григорєв „зорі того письменства, що тодї тілько що починало ся".

Отже перш, заким почну оглядувати та гуртовати оголошений і зібраний материял про житє Шевченка, мушу сказати кілько коротесеньких слів про наше письменство до Шевченка.

Відома річ, що українсько-руське народне слово — творами самого народу: його думами та піснями — славне на цїлий сьвіт. Богатство змісту, міц і висшина духу і ідейности; ширина сьвітогляду, сьвіжість малюнків і яркість кольорів, — от головні частки поетичної творчости народної в думах та піснях українських.

Не згірше стояла з давної давнини, відповідно своєму часу, і писана словесність, коли брати за сьвідка лїтературний памятник з XII. віку, відоме „Слово о полку Ігореві".

Маючи такі добрі завязї, українсько-руське слово повинно-б, йдучи шляхом природного розвитку, без перешкод, іти шпаркою ходою поступовною і, певна річ, досягло-б зросту не менш того, якого досягли літе-

*) Шевченкові, стор. 102, підписано Чужбинский, дата р. 1841.

**) Дивлю ся на небо... стор. 32.

ратури інших народів. Але-ж, починаючи з віку XIII. історичне житє України-Руси почало складати ся і зложило ся так не гаразд, що не сприяло воно розвиткови і зростови народно национального письменства. Навпаки письменство наше зустріли, тай досї ще зустрічають, такі ворожі обставини і умови околишні, що своєю силою та вагою спиняли і нинї ще приголомшують наше слово; не давали і не дають йому іти свобідно до відповідного культурного зросту. Лишень в другій половині XIX. віку, певнійше вже під сам кінець його, в одному кутку українсько-руської землї почало трохи прояснювати ся, заняло ся наче на день і повіяло чимсь ніби похожим на те сьвіже і тепле повітре, що не спиняє волї людського духу і добродійно може впливати на потужний, культурно-поступовий розріст народно-национального слова.

Лиходійні історичні вчинки і ворожі відносини до України-Руси елєментів, неприхильних до єї житя самостійного і народно-вільного, примушували її усі свої лїпші сили споживати на боротьбу материяльною силою своєї волї, віри, свого народно-национального істнованя. Тим то мало хто з Українців захожував ся і пикловав ся обороняти край зброєю духовою; силою осьвіти, культури і цивілїзациї. Були люде, що добре тямили велику міц сієї зброї, як напр. Константин Острожський з початку XVI. в., митрополїта Петро Могила через 50 рр., Гетьман Іван Виговський і інчі, але-ж заходів своїх не можна їм було простати широко в масу, бо в краю раз-у-раз браковало потрібного спокійного житя і згоди з сусїдними державами. Скоро на Українї займав ся промінь национально-просьвітний, або взагалї культурний — ворожа сила або гасила єго, або пильновала спожити його собі на користь. Така тенденция переходить червоною ниткою через усю історию сусїдних відносин до України і до єї национально-народного розвитку поступового.

З часом, коли внутрішні чвари, усобиці і війни з сусїдами втихомирили ся хоч трохи, край зазнає великого економічного лихолїтя, як напр. в кінцї XVII. і з початку XVIII. в. страшенний голод і еміграцию *) з однієї половини України на другу; або хоч би й „прорубуваннє" українськими силами „вікна в Европу". Петербург, Ладожский канал і т. і. — то памятники руїни справленної по Українї з початком XVIII. віку. Край тодї страшенно зубожів. Де в народї убожество, злиднї там осьвіта і письменство ніколи не спроможуть ся на добрий розвиток. І школа стояла тодї так, що не могла сприяти розвоєви письменства: своєю схолястикою і не відповідним часу і потребам края прямованнєм, школа,

---

*) Костомаровъ. Ист. Мон. т. XVI. стр. 161 і далї

маючи за керманича духовенство, не спроможна була високо підіймати осьвіту і письменство.

Небавом по лївобережній Україні розпочали ся переміни в полїтичному і социяльно-економічному устрою, добутком котрого стала одірванність інтелїґенциї од народу і темнота маси. На правому боцї Днїпра одірванність шляхти од народу і розєднаннє їх інтересів стало ся геть ранїйше нїж на лївому боцї. Правобережна шляхта, приваблена інтересами шляхти польскої, покинула батьківску віру, звичаї і мову; окатоличила ся, ополячила ся, відчахнула ся від свого народу і опинила ся на становищи ворожому просьвітним і культурним інтересам народної маси свого краю. Теж саме постигло і лївобережну Україну в другій половинї XVIII. Але зерна сего лиха сїяно ще з початку того віку. Тут склали ся такі обставини ще з початку XVIII. в., що в Гетьманщинї чуло ся пародне незадоволеннє, повстало тасованнє станів людности і місць житя. Козаки, пригнічені службою то в чужинї то для чужини, з доброї волї переходили на посполїтих, а поспільство рвало ся до козаків в підсусїдки. Інчі з посполїтих з власними грунтами і землями підпали під панів, котрих цар надїляв унїверсалами на маєтности. Сьмілївійші з таких тїкали з Гетьманщини або на правобережє, або на московські землї. На правобереже вабили обіцянки польских панів надати зайдам великих вильгот. Зайди, що осїли ся на суміжних землях московських панїв, небавом зазнали зовсїм іншої долї, нїж яку обіцяли їм пани і мусили тїкати; „але пани тієї країни Полянські, Тургеневи, Стремяухови, Дурови і інчі, каже Костомаров, так потуряли своїм норовам, що найменя їх лишили ся до нашого часу в народних переказах, яко іменя розбишаків. Вони зібравши власних крепаків, погнали ся за українцями, руйновали села, нападали на людей серед шляху, ловили, били, мордовали і вбивали на смерть, не даючи пощади нї жїноцтву, нї дїтям.*)

Чимало українцїв з тих, що попереходили на Слободщину, спізнавши лад урядовання московських воєвод, теж мусїли втїкати.**) Одно слово: народ тиняв ся не знаходячи захистку.

Лїпші осьвічені люде, що постачала Могилянська академия, чи так, чи інак були здебільша примушені працьовати не в рідному краю і не єму на користь. Руїна така ішла повагом, аж доки, справивши Румянцовщину і зруйнованнє Січи, не пришла до крепацтва; доки вчорашню старшину не одягла Москва в мундір „благороднаго россійскаго дворянства“. Разом з тим „дворянство“ почало цурати ся национальних зви-

---

*) ibidem.

**) ibidem.

чаїв; покинуло рідну мову, почало денационалїзовати ся. Зрабовавши рідний народ і сама повернувшись в неволю чужого ладу і уряду, лївобережна шляхта геть чисто занедбала национально-просьвітні інтереси свого народу. Правда, кілько разів трапляло ся її обзивати ся про потребу орґанїзациї на Україні середних і висших шкіл,*) але-ж про ті школи дбала вона в інтересах власних, а не народно-масових. Середні і висші школи, які почали заводити по Україні з початку XIX., для маси були зачинені, уже через те лишень саме, що науку в них проважено не национально-народною, а чужою, незрозумілою народові, мовою. Нові школи і про шляхту зробили ся жерелом асиміляциї, ще гіршого роз'єднання шляхти з народом. Духовенство, стративши характер виборний, зробило ся спершу кастовим, а перегодом і чисто-урядницким. Де-хто з духовенства опинив ся в просьвітних і социяльно-економічних відносинах до народу на становищи такому-ж самому як і дворянство.

Таким чином українська інтелїгенция, покинувши рідну мову, тим самим стала недбалою і ворожою до розвитку осьвіти народу і национального письменства. Найголовнїйший цемент, що перш за все єднає і мiцнїйше над усе споює народ з інтелїгенциєю, рідна народна мова була знехтована. На обох половинах України стало дві мови: панська — на правому боцї польска, на лївому московська — і мужича, народно-национальна. Той орган, та зброя, що скрізь по сьвітах і більш за все сприяє переливати сьвіт і культуру зверху вниз — зробив ся тепер чимсь таким, що раз-у-раз нагадувало народови в розмові з паном про крепацтво і номимо волї народної роз'ятрювало болячку ворогування двох станів людности. Крепацтво наложило на український народ неволю особисту і в істотї не таку тяжку, як крепацтво духове, кайдани темноти народної: їх сковала українська інтелїгенция тим найголовнїйше, що відцурала ся народної мови і засипала ту керницю, з якої всюди і скрізь плине осьвіта і культура з гори в долину.

Таким чином в останнїй четвертинї XVIII. в. українську народну масу обгорнула з усїх кінців густа хмара темноти і неволї житя і духу. Зрабований і зневолений народ мовчки перебував в злиднях; мовчки в непросьвітній темнотї, позбавлений усїх прав горожанських робив не на себе, працьовав на своїх гнобителїв. Усї інтереси маси стали супротилежними інтересами володарів „кріпостних" душ. А лїпші українські інтеліґентні сили працьовали теж не на рідний край. Україна своїми силами збога-

---

*) Див. Наказп в Комісию Катерини II.

чувала і оздобляла польске, а ще більше московське письменство. В сему разї досить згадати Гнїдича, Бантиш-Каменського, Гоголя*) і інч.

Натуральна річ, що такі лиходійні обставини не могли спряти розвитку українсько-руського письменства. Кому его треба було? Інтелїґенцию годовало письменство польске як московске. Духовенству навіть забороняли в духовних школах учити рідну мову. Митрополїта Самійло Мисловський велїв руську мову учити „по граматикѣ Господина Ломоносова“. Нарештї народна маса була голодна і темна: книжка хоч би й була так не про неї!

Письменство в загалї є така чутка квітка, що про свій зріст і розцьвіт вимагає, яко мога, більше волї житя, волї духу і сьвіту та ще сьвіту; а у нас на Українї-Руси, почннаючи з XVIII. віку, всего отсего браковало. Україна походила на темний льох, куди ледві в маленьку щилинку пробиваеть ся інколи сьвіт і соняшний промінь.

Отже в сему лиху українське слово по неволї мусїло занїмити, але воно не вмерло, а тілько чевріло і ждало свого месиї, — не ченця-схоластика, не пана-крепака, а рідного сина народу. Предтечею сего месиї явив ся дяконенко Іван Котляревський в Полтаві. На голос його обізвали ся Боровиковський Левко, Гулак-Артемовський Петро, Квітка Григорій, Бодянський Осип і інчі. Твори їх писані национально народною мовою. Україна, найпаче на лївому боцї Днїпра, повитала прихильно, хоча й не так широко, як би треба; та і взагалї твори українсько-руських письменників до Шевченка не вельми розворушили Україну, повиту темнотою і здеморалїзовану крепацтвом. Письменники того часу не підняли українського письменства на ту висшину, з якої б воно потужною, сьвіжою цївкою животворною, будило-б людей, плодило людську думку, заводячи її до житя практичного. Причиною тому було — перше те, що велика більшість української інтелїґенциї покоштовала вже асимиляциї, а маса була темна і убога, до неї книжка майже не доходила; коли на яку сотню людей і трапляла ся одна письменна людина, так книжка була вельми дорогою, щоб її спроможно було купити. Другою причиною тому, що твори українських письменників до Шевченка не мали великого впливу серед інтелїґенциї більш осьвіченої, було те, що творам тим, при всїх їх достоїнствах, браковало дечого: були вони мало ідейні, як з погляду национального, так і з погляду загально поступового. Письменники наші майже зовсїм не займали головнїйших нужд і пекучих потреб осьвітних

---

*) Великоруский критик Григорєв („Время“ 1861, Апрѣль) справедливо сказав, що „Гоголь поставилъ себя въ ложное положеніе — быть по этомъ совершенно чуждаго ему великорусскаго быта“. За нашого часу ми з невеликою одміною повинні теж саме промовити про дд. В. Короленка, Потапенка і інчих українцїв.

і социяльно-економічних, найпаче найгіршого лиха України — народної неволї. Один тілько Гулак-Артемовський вдарив був і вдарив гучно по головнійшій і найбільш наболїлій струнї народного бідовання, та не надовго залунав його голос. Хоч він про цензуру і вкрив зрабованого і зневоленого чоловіка-мужика шкурою „Рябка", одначе винародовлений пан-крепак вгадав, який то „Рябко", і автор „Пана та Собаки" мусів замовкнути.

Вже-ж ніхто з людей тямущих та безсторонних не відважить ся докоряти українських письменників до Шевченківського часу за те, що вони не попередили свого часу і лишили ся дітьми його. Тоді ще й по краях геть більш за Україну цивілїзованих і осьвічених мужик не виступав, коли не героєм, так хоча добродійним діячем в творах поетичних: поети не показували в своїх творах тяжкого бідовання мужика; в сему разї наш Гулак-Артемовський усїх попередив. В Европї того часу лунали голоси геніїв слова, напр. у великоросів — Пушкин; у Поляків — Мицкевич, у Англичан — Байрон; а де в творах їх знайдемо мужика, яко героя? Великий майстер-художник росийского слова, Пушкин, нїгде нї разу не обізвав ся навіть про знесеннє крепацтва! А тим часом в Росиї вже був тоді чималенький гурт людей, що добре добачав, яке велике лихо народне коїть крепацтво! Перед очима Пушкина вже був і Радищев і 14 грудня!

Коли-ж в другій четвертинї XIX. віку, властиво під кінець 30 рр., у Нїмцїв виразно озвав ся мужичий голос в творах Авербаха, так тоді-ж саме і на Україні залунало ясне, виразне национально-народне ідейне слово за мужика, за цїлий народ. Голос за український народ, за українських мужичок і мужиків обізвав ся з уст поета мужика-крепака: і голос той був потужний, з великим впливом. Поет-крепак вийшов з убогої сїльскої хати; він на всему собі зазнав силу і вагу окремої неволї крепацтва; він переняв в себе увесь біль зневоленої народної душі, усю істоту народного сьвітогляду і в своїх творах поетичних чарівною мовою народною і її чудово-прегарними формами висловив те, що болїло на самому днї народної і національної душі. Хоча і як превисоко в своїх творах наш поет-крепак ширяє в сферу загально-людських ідеалів гуманних; хоч як високо ті ідеали понад народним сьвітоглядом української маси, а про те поет наш і в тій високій сфері лишив ся поетом чисто і глибоко народно-національним і дійсне, як промовив росийський критик Григорєв, став „останним кобзарем і першим великим поетою нового великого письменства в Славянщинї". Тому то наймення Шевченка стало безпутним і набрало ся, кажу вдруге, як і твори його, такої популярности, якої не придбав собі під сїльскою стріхою нї оден з поетів.

Треба ж сказати, що вплив і популярність творів Шевченка далеко ще не досягли свого зеніту, єдине через те, що спиняють їх, як ворожі обставини, так і право власности на видання творів поети. Слава і вплив творів Шевченка ще геть в будущині; вони зростають вкупі зростом українсько-руського народно-національного розвитку на грунті історії, на грунті котрої, на грунті народно-національної душі, зріє і сам Шевченко.

I.

. . . . . як побачу
Малого хлопчика в селї
Мов одірвалось од гіллї.
Одно однісеньке під тином,
Сидить собі в старій ряднинї,
Минї здаєть ся, що се я,
Що се ж та молодість моя!
Кобзарь I. 233*).

Тарас Григорович Шевченко-Грушівський родив ся в Звенигородському повітї Київщини, чи, уживаючи урядової терминольогиї, Київської губернії. Глянувши на карту Київщини бачим, що Звенигородський повіт головою межує з повітом Каневським, (де покоять ся кістки Шевченка); в ногах Звенигородського повіту лежить Херсонщина; на захід сонця він межує з повітами Таращанським та Уманським, на схід з повітами Черкаським і Чигиринським. Обширом Звенигородський повіт займає ледви 63 квадр. милї, а людности на сему обширі близько 200 тисячів. Панує людність українсько-руська, бо єї 90%, а самих крестян („мужиків") 85%. Таких панів, щоб признавали ся до національности народної маси — нема. Пани переважно Поляки, або „обрусителї з москалів та з німців; де-не-де зустрінеш пана „обще-руса". Звенигородський повіт — країна чисто хлїборобська. Колись пишали ся тут чумачество, садівництво і пчільництво; але чумачество не встояло проти конкуренциї пари і, натурально, мусїло зникнути. Через значне малоземелє, через великі земельні податки і високу аренду за землї та через народню темноту зникає і садівництво і пчільництво.

З усїх повітів Київщини — повіт Звенигородський видаєть ся природною красою. Вітки карпатських гір перерізують єго і вдовж і впоперек; найвисший шпиль горбів сягає до 700 ступнів. Тим то більша частина повіту, найпаче південно-східний куток, горбковата, хвиляста. З півночи на південь плине по повіту річка Гнилий Тикач, приймаючи

---

*) Цитати з Кобзаря беру з видання р. 1876. Прага. Римскі цифри визначують том.

в себе чимало невеличких допливів Шполу, Попівку, Посоховату, Ольшанку і ін. Говорячи в загалї — обшир Звенигородського повіту, не маючи характеру країни лїсової, не набрав ся і характеру країни чисто степової. Тут зустрінеш, правда, степову рівнину, заслану зелено аксамітовим килимом, але вона не вельми велика і — глянь! убираєть ся вона в темний ліс! Лїси теж не великі. Років з нівсотнї назад в околиці місточка Ольшаної були великі лїси, та їх сплюндровали пани. Далї зустрінете прегарну долину між горбами, а там знов глибокий байрак, підперезаний гаєм. Така різноманїтність надає обширу характер країни середної між степовою і лїсовою. Не почуєте тут того сильного стогіну, який реве під бурю в гаю; нема тут і того невблаганного пригомшування пустинї, яким дише степ в лїтку підчас спеки, тут усе: і густа блакіть неба, і зелений, або жовто-золотий килим землї, і гомін гаїв, і журливий вид могил і тиха течія річок, і шкляний поверх ставів мають вдачу мягку, привітну, що не озьвірює, а лащить серце ласкою ніжної нені; гріє его теплом кохання, наливає в душу того лїризму, що вабить до спокою, до волї та до згоди і братолюбія між людьми. Найлїпшою красою природи видаєть ся північно-східний куток Звенигородського повіту. Тут на вкруги містечка Ольшаної пороскидовали ся густі та людні села, що тонуть в сутій зеленї гайків та садів. Може бути, що краса природня сприяла, що в сему кутку, як і в суспільному з ним Каневського повіту, між людьми, найпаче між духовеньством живе прихильність до малярства. Правда, за нашого часу воно під'упало, але в першій половині XIX. віку навкруги Ольшаної, ледви чи було хоч одно село, що б не було в єму свого маляра. З сего кутка вийшов не один такий маляр — художник — яким був на пр. Іван Максимович Сошенко. Не мало людей відомих і в нашому письменьстві вийшли теж з сего кутка, на пр. Петро Гулак-Артемовський, Іван Левицький, брати Лебединцеви і між ними основатель Київскої Старини і інч.

Так от в сему хвилястому та зеленому кутку Звенигородського повіту єсть двоє сїл, таких, що їх по віки-вічні не забуде українсько-руський нарід і его історія, а тим паче історія письменства українсько-руського. Вони до віку стоятимуть перед очима історії нашого народно-национального відродження. А доки житиме на землї українсько-руський нарід, доки чутиметь ся его мова, доки лунатиме его пісьня, доти не підуть в непамять наймення тих двох сїл. В одному з них родив ся, в другому прожив свій вік дитинний сьвіточ нашого слова, генїй українсько-руського народа, той мужик крепак, Тарас Шевченко ,що „на сторожі“ біля нашої национальности; на сторожі

біля тих
Людей закованих моїх
Убогих, нищих,
Малих отих рабів німих“ (I. 349)

поставив слово: „не ветхеє, не древле слово розтлїннеє“, а те нове слово, що „неначе срібло куте, бите
I семикрати перелите
Огнем в горнилї“ (I. 350).

Те нове, кажу вдруге, слово, що
„Неначе наш Днїпро широкий
Лилось, текло
I в серце падало глибоко
I нїби тим огнем пекло“ (II. 139)

Еге! отой крепак приніс на Вкраїну таке, справдї нове слово, що „люд окрадений спасе“. Тим то єго слово
„. . . . огненно заговорило
I людям серце ростопило;
I по Українї пронеслось“ (II. 171.)

Тї два села, про які іде у нас річ, Моринцї і Кирилївка. Моринцї лежать трохи що не біля самої межі Каневського повіту по дорозї з Шандерівки, а Кирилївка трохи на південь, за вісім верств від Моринець. З початку XVIII. віку і Кирилївка і Моринцї належали до Вільшанського „ключа“, величезних маєтностий хорунжини коронної княгинї Яблоновської. Знати, що осажено ті села давнїйше, певне ще в XVII. віку, бо відомо, що р. 1730 в Моринцях було 50 дворів посполїтих, а в Кирилївцї р. 1741 було 130 хат посполїтих з 900 людности. Ще в першій половинї XVIII віку в обох селах були церкви греко-католицкої релігиї во імя Св. Івана Богослова[1]). Перегодом вільшанські маєтности перейшли до рук Василя Енгельгарда, небіжа відомого ворога України Потемкина, а по смерти Василя їх одідичів нажированний син єго[2]) Павло Енгель-

*) А нинї в обох селах деревяні церкви во імя того ж таки Святого. В Моринцях, замісць старої церкви збудовано нову 1875; а в Кирилївцї і доси стоїть церква збудована, замість старої, ще р. 1792. (Див Памятн. кн. Кіевской Епархіи 1882. стор. 75 і 77).

**) Василь Енгельгард не брав шлюбу і вмер невінчаним у Вільшанїй. Містечко Вільшана, чи Ольшана за 6 верств на схід від Кирилївки, біля річки Вільшанки, де вливаєть ся в неї р. Мизинка. Вільшана відома ще в XVII. в. Нинї там самої православної людности 4000; двї церкви, одна з них збудована ще р. 1778. Жидів у Вільшанїй трохи що не півтисяча чоловіка.

гард, полковник імператорскої гвардиї; він передав свої добра Фльорковскому. Вже по знесенню крепацтва Фльорковський збанкрутовав і добра єго а між ними Моринці і Кирилівка за довги пішли на ліцитацию. Придбали їх якиїсь пани з обрусителів.[1])

II.

Між крепаками („посполїтими") Василя Енгельгарда була семя Григория Грушівського-Шевченка. Певна річ, що остання назва -- чисто народна, або як кажуть на Українї „призвище по вуличному". Дїд, а може прадїд Григория, Іван, був шевцем, отож син єго і став прозивати ся Шевченком. Так на Українї виникли назви: Кравченко, Столяренко, Коваленко, Ткаченко і інчі. Григорий Шевченко, як і батько єго, стельмаховав.[2]) Не відомо доси з якої речи, а вже не інакше як за згодою, а може й по приказу пана, перебрав ся жити з Кирилївки в село Моринцї і тут[3]) 25. лютого р. 1814., жінка єго Катерина повила сина, нареченого Тарасом. Дитину ввели в віру 28. лютого. Христив єго священник Іван Базаринський, а хрещеним батьком був крестянин з Моринець Григорий Дяденко.

Небавом і не далї, як року 1816, семя Григория Грушівського Шевченка з Моринець знов перебираєть ся жити в село Кирилївку і тут вже Тарас Григорович перебув усї перші пятьнайцять років свого віку.

---

[1]) Нинї в Моринцях близько трох, а в Кирилівцї $3^1/_2$ тисяч людности. В обох селах є церковно-приходскі школи. В Моринцях школа добре упорядкована; обидві звісно провадять ся мовою российською.

[2]) Кіевск. Стар. 1889, сентбрь. 761.

[3]) Сам Т. Г. Шевченко в автобіографичному листу, писаному 18 лютого р 1860 до редактора „Народного Чтенія", до Олександра Оболонського, написав, що він родив ся в Кирилівцї; але се була помилка і стала ся вона, певна річ через те, що Тараса Григоровича перевезено з Моринець в Кирилівку таким малим, що він не зазнав Моринець, ї, почавши памятати себе в Кирилівцї, був певен, що тут він і народив ся. Помилку Тараса Григоровича, небавом по смерти єго, вказав д. Лазаревський в „Основі" (III. 1862) потім того дд. Маслов, Варфоломей Шевченко („Правда" 1876) і Чалий вказували на теж саме; одначе інчі люде, як от в „Русск. Старин." 1880 і в „Кіевс. Стар." д. Петро Лебединцев р. 1882 і Танько Гриневич р. 1889 все таки писали, що Шевченко родив ся в Кирилівцї. Мабуть така суперіч виходила з того, що нї Лазаревський нї інчі не доводили, з якої речи вони беруть Моринцї яко місце народження Шевченка. Тепер же, коли оголошено метрикову справу з церковної книги села Моринець, справку перевірену і в архиві Київської Консисториї, так не може бути жадного змагання про те, в якому селї родив ся Шевченко. Одначе „Кіев. Стар." — на предиво і в сему роцї (кн. за лютий стор. 323.) каже, що Шевченко родив ся в Кирилівцї !.

З усего житя Шевченка найменше відомий нам его дитинний вік, вік першого формулования душі, серця, вдачи, хисту і сьвітогляду поети. Певного, достеменного материялу житєписного за сей вік вельми мало. Материялом про сей вік треба брати перш завсе згаданий вгорі автобіографичний лист поети та споминки его, порозкладувані в его віршах, та в повістях, що писані мовою російського; нарешті де-що з споминок родичів і знаємих нашого кобзаря. На превеликий жаль усі ті споминки короткі, часом невиразні, часом збивчиві, а інде і непевні. Скілько богатий материял про останні роки житя Тараса Григоровича, стілько, кажу я, він убогий про его дитинний і парубочий вік. Сам Шевченко не любив розповідати про своє житє, каже Костомаров,[1]) а коли що й говорив, так завжди не договорюючи до кінця. І. Чужбинський [2]) додає, що Шевченко не любив висловлювати ся, і в загалї, каже, в єму знати було скритість.

Вистежимо-ж усе, що доси відомо нам про дитинний вік Шевченка. З того, що батьки Шевченка були крепаками — легко вже тямити, яке вони провадили житє, які у їх були материяльні обставини і достатки. Коли майже усї крепаки того часу (а то був, певна річ, чи не найгірший час крепацтва!), найпаче по Українї правобережній, жили убого, злиденно, роблячи з ранку до вечера не на себе, а на панів, так з якої-ж причини Тарасові батьки жили-б не вбого, не злиденно! Дійсне жили вони тяжко; хата їх в Кирилївцї була убога, стара з почорнїлою соломяною кришею.[3]) В тій хатї, опріч батьків, жило шестеро дітей: три хлопцї і три дївчинї та все сама малеча; на цїлу таку велику семю — один робітник — дбаха батько, тай той щодня на панщинї. Старийшому з дітей (р. 1822) ішов 15 рік, а найменше було на першому роцї. Очевидно, що з дітей ще не могло бути нї працї, нї запомоги, а годовати їх треба було. Тож нема нїчого незвичайного і зовсїм певне, коли поета, згадуючи батьківську хату, каже:

. . . . „там неволя,
Робота тяжкая. Нїколи
І помолитись не дають.“ [4])

Нужда та праця були в хатї батьків Шевченка такі великі, що він рівняє хату до пекла. Панщина забирала увесь час і через те, натуральна річ, — Тарас, як і інчі малї его брати і сестри, зростав без догляду. Кому було доглядати его? Неня що дня на панщинї, та опріч

---

[1]) Кобзарь 1876 р. VII.
[2]) Русское Слово. СПб. 1861.
[3]) Поэмы, повѣсти и разказы Т. Г. Шевченка, Кіевъ 1888 г. Княгиня 661.
[4]) Правда 1870 стор. 126.

того у неї під Тарасом було ще трійко дітей і вони, очевидно, більш за єго вимагали догляду і пиклования. На щастє у Тараса була старийша за єго на вісім років сестра, Катерина, вона й стала єму „нянькою незабутною терпеливою ніжною".[1]) Одначе невельми великого догляду можна було сподівати ся від дівчини-підлітка. За доброго ладу Катерина Григоровна й сама ще вимагала матчиного догляду, пиклования і научування. Вже-ж коли мати була на панщині, так ні в кого більш, як у неї на руках були і менші за Тараса сестри і брат і хатне і надвірне господарство жіноче: вона повинна була і корову в череду прогнати, а прийде з череди, нагодовавши і напоїти її, а може не без того, що й подоїти. Таким чином увесь її догляд за Тарасом, певна річ, не йшов далї того, що б в ранцї дитину умити, росчесати, Богу помолити да нагодовати. І Тарас цїлий день був під доглядом самого лишень Бога, на волї; ходив, бігав, вештав ся, де хотів; бавив ся, як умів з інчими чужими дїтьми: чи то по улици, чи на городї, або в саду, чи в лїсї, чи на полї! Нїхто єго не спиняв, нїхто й не научував. За теж і вертав ся він до господи часом з гулею на лобі, часом з підбитим оком; а часом з різачкою в животї, коли наїсть ся було землї; а він любив її їсти! Так росте й за нашого часу велика сила дїтей по селах без доброго догляду.

Така повна воля дитинї бігати і вештати ся, де-хотя і скілько хоче, маючи свої лихі сторони, має, одначе, й добрі: дитина сама мусить мірковати про свої забавки, привчаєть ся спостерегати і придивляти ся до всего, що дїєть ся навкруги. Так було і з Тарасом і вже-ж не спинена воля мала добрий вплив на розвиток і склад єго хисту. Ходячи по горах та по долинах, по гаях, та по ярах, сидячи біля ставу, або біля ручая в саду, він придивляв ся до всего. Хлопець, з природи цїкавий і перенятливий, він і придивляв ся і прислухав ся і переймав ся враженєм природи: гулянє по полю вітра, гомін дуброви, пісьня соловія глибоко западали до єго в душу; природна чарівна краса місцевости вабила єго до себе, не давала єму сидїти в тій хатї, де він бачив „пекло". На волї на просторі в душу до єго западали перші зерна сеї фантазиї, що потім розгорнула ся так широко, пишно, роскішно. В головцї у дитини грала прирожденна єму цїкавість, будила бажаннє довідати ся, знати що, як і через що так стало ся і так дїєть ся в природї. На шестім, чи на семім лїтї свого віку у Тараса займаєть ся бажаннє подивити ся, де кінець сьвіту,' „де ті залїзні стовпи, що підпирають небо"? Про ті стовпи, певна річ, не раз трапляло ся єму чувати з уст людей старийших. І от раз, лежачи в саду під деревом, та дивлячись на супротилежну

---

[1]) Княгиня 661.

за селом могилу, шестилїтний Тарас цікавить ся подивити ся, що там далї за могилою? Там, гадає він, повинні бути ті залїзні стовпи, що підпирають небо, там кінець сьвіту. Що як би піти подивити ся на їх?! А чом же й нї! „Піду, воно-ж не далеко“. — „І я, каже сам Шевченко, пішов через долину та через леваду просто на гору. Вийшов за село; минув царину, перейшов з пів верстви полем. На полї стоїть висока, чорна могила. Я здрапав ся на неї, що б звідтіль подивити ся, чи далеко ще до тих залїзних стовпів. Дивлю ся на всї боки: і по сей бік село і по той бік село, і там із за темних садів визирає церква з трома банями, з білим бляшаним дахом; і тут теж визирає з темно-зелених садів церква і вона під білою бляхою. Нї, подумав я, сегодня вже пізно; не дійду до тих стовпів, нехай завтра з Катрею. Вона пожене до череди корів, я ж піду до залїзних стовпів; а сегодня обдурю брата Микиту, скажу єму, що бачив ті залїзні стовпи, що підпирають небо“. І він рушив назад до господи, та невгадав дороги і взяв на чуже село. Іде собі і певен, що йде в Кирилївку. На щастє єго зустріла валка чумаків: спинили; один питаєть ся у єго:

— „А куди ти мандруєш паробче?“

— „До дому“.

— „А де-ж твоя домівка, небораче?“

— „В Кирилївцї“.

— „Так чого-ж ти йдеш на Моринцї?“

— „Я не на Моринцї, а на Кирилївку іду“.

— „А коли на Кирилївку так сїдай на мою мажу, ми довеземо тебе до дому“.

Посадили малого Тараса на віз, дали єму батіг в руки і повезли. Під'їздячи до села Тарас пізнав свою хату і весело закричав: „Он-де, он-де наша хата!“

— „А коли ти бачиш свою хату, сказав господар воза, то і йди собі з Богом“. І з сим словом зсадив хлопця з воза.

„На дворі вже смеркало, розповідає далї Шевченко, коли я підійшов до нашого перелазу. Дивлю ся через перелаз на двір, а там під хатою на темно-зеленому оксамитовому спориші усї наші сидять собі кругом і вечеряють: тілько моя старийша сестра і нянька Катерина не вечеряє і стоїть собі біля дверей, підперши голову рукою, і нїби позирає на перелаз. Ледві я висунув голову зза перелазу, як вона скрикнула: „прийшов, прийшов!“ та, підбігши до мене, вхопила мене на руки, помчала через двір і посадовила в круг вечеряти, мовивши: „сїдай вечеряти приблудо“. Повечерявши, сестра повела мене спати і, поклавши в постіль, перехристила, поцїловала і усьміхаючись, знов назвала мене

приблудою. Я довго не засипав. Я довго думав про залізні стовпи, та про те: чи говорити мині про них Катерині і Микиті, чи ні? Микита, думаю, був вже раз з батьком в Одесї і певне бачив там ті стовпи, як же я говорити му про їх, коли я їх зовсїм не бачив! Катерину можна б обдурити, та ні, і їй не скажу нічого".[1])

Сей епізод з житя Шевченка треба вважати зовсїм певним; бо про єго, опріч самого поети, повідали і інчі люде. Першим розповів про се д. Лазаревський в Основі,[2]) коли повість Шевченкова „Княгиня" ще не була надрукованою. Перегодом те-ж саме розказав Варфоломей Шевченко в своїх „Споминках",[3]) додавши і деякі подробиці. Правда, дещо в останних показуєть ся непевним, хоча автор „Споминок" і каже, що чув сей епізод з уст самого Тараса. Напр. Варфоломей каже, що коли ото Тарас вернув ся, так брат Микита хотїв єго побити, але вступила ся сестра Ірина і не дала бити, за те б то Тарас і любив її більш за всїх своїх братів і сестер. Тут очевидна помилка. Микита був тілько на три роки старийший за Тараса і тямив, що Тарас не дав би ся єму побити. Сестра Ірина, трохи чи не на два роки була молодша за Тараса і не могла вона ні заступити ся за єго ні, тим паче, „взяти єго на руки і положити в постїль". Тарас Григорович однаково любив своїх сестер і братів і до кінця свого віку, чим спроміг ся, помогав і їм і дїтям їх. Так от єго коштом контентував ся у київській ґімназиї небіж єго, син Ірини Григоровни. А Микита Григорович на проводах у Київї Тарасового тїла розповів інчий факт, що сьвідчить про те, що Тарас і малим любив братів і з малку було у єго добре любляче серце.

Не можна знов признати певним і те, що розповів Варфоломей, говорячи, що коли ото Тарас пішов подивити ся на залізні стовпи, так „прийшовши до села Пединівки, верств чотири за Кирилівкою, здивовавсь, що опріч Кирилівки є ще інчі села". Коли Тарас тодї знав вже, що є на сьвітї Одеса, так чи могло таки справдї бути, що б він не знав, що є і сусїдне з Кирилівкою село Пединівка! Нарештї Варфоломей непевне повідав, що під час того епізоду Тарасової матері не було вже на сьвітї. Сам він додає, що Тарасови тодї йшов шестий рік; виходить, що се було р. 1820. Але-ж запевне відомо, як і побачимо перегодом, що Тарасова неня померла геть пізнїйше.

В усякому разї головні риси наведеного епізоду показують нам, що Тарас був дитина цікава, що єго вже на 6-ому роцї тягло знати, як

---

[1]) Княгиня 660—661.

[2]) Основа 1862 кн. III.

[3]) Правда 1876 стор. 68.

і що дієть ся, і на решті, що він був дитина правдива, розважна і що сестра Катерина любила его і як змогла пиклювала ся про его. Є й другий ще привід гадати, що у Катерини Григоровни вдача була ніжна, гуманна, поетична. „На причилку нашої хати, розказує автор „Княгині“, стояла яблуня з краснобокими яблуками, а навкруги яблуні цьвітник, — коханець моєї незабутної сестри, моєї ніжної няньки. Тут до речи буде згадати і про народню приказку: „хто квітки кохає, той добре серце має.“

Таким чином запевне можна сказати, що з усієї родини найбільше пиклювала ся про Тараса і найбільше впливала на его — сестра Катерина і під її впливом зростала і розвивала ся прирожденна Тарасови любов до людий і до природи.

Патрет Тарасів на 6—7 році его віку здаєть ся нам більш межи таким: білявий, оклецькуватий, але проворний, меткий і непосидучий хлопчик; босоногий, часто замурзаний, обірваний; добрий, щирий, цікавий, перенятливий і пустотливий, але розважний і розумний.

Небавом в характері его пробиваєть ся упертість; помічаємо риси неслухняности, задирливости, хитрощів і замкненности в самому собі. Сприяло сему те безталаннє, ті нещасливі обставини житя родинного, що не тілько не вилазили з хати Григория Шевченка, а що разу більш розпложувати ся і позбавили малого Тараса і того невеликого догляду, який зазнав він від нені; натомісць насовуєть ся хмара негоди сліз; недоля обгортує дитину і так чіпко пристає до неї, що вже й до віку не спекав ся її Тарас Григорович! Похмурий обрій житя его, коли траплялo ся, і прояснював ся, так не зовсім і не надовго: тай за ті ясні години, що інколи перепадали на віку Тараса Григоровича, починаючи восьми літ — доля вельми дорого брала з его! За них платив він довгими годами безталання, довгими тяжкими годами; темними, кервавими, годами сліз неволї і глибочезного болю своєї ніжної души!

III.

Ледви минуло Тарасови девять літ, як матір „добрую его, ще молодую у могилу нужда та праця положила“. Неня его померла 20. серпня р. 1823 в Кирилвіці[1]) і померла дійсне ще молодою, на 32 році свого віку. „Помре батько, каже народня мудрость, дитина пів-сиро-

---

[1]) Смерть Катерини Грушівської записано в метрицї Кирилівської церкви р 1823 під Ч. 6 і сказано, що померла „з натуральної болїзни“; се значить, що померла не наглою смертю, або з якої будь інчої не природної пригоди.

тини, а вмре мати, дитина кругом сиротина. А таких круглих сиріт лишило ся на руках Тарисового батька аж пять: Микита на 12, Тарас на 9-му, Ірина на 8-му, Мария на 4-му, Осип на другому році. Батько, єдиний дбаха коло такої дрібноти, обтяжений панщиною, лишив ся зовсім безпомощен; ні за дітьми, ні за хатою, ні за жіночою господаркою нікому було глядіти: старийша доня єго Катерина ще за житя матері (29 січня р. 1823) вишла заміж в сусїдне село Зелену Диброву за крестянина Антона Красицького.[1])

Коли в Тараса не стало ні матері ні сестри-няньки; то вже дійсне лишив ся він без жадного догляду і мусїв ще, як се звичайно водить ся, доглядати своїх менших брата і сестер. Очевидна річ, що така дрібна семя не могла і на далї зіставати ся без жіночого догляду: треба було Григорию Шевченкови якось погадати, чим запомогти біді і горопашному житю вдовця. Вдовіти хоч кому тяжко, а убогому крепакови та ще з такими дрібними дїтьми! Усї умови житя і хатного і родинного, усї обставини вимагали у Григория Шевченка, аби він побрав ся вдруге. На Українї, звичайна річ, удовець береть ся з удовою; з дївчат „хиба вже яка остання“ згодить ся стати у парі з удовцем, найпаче, коли у єго цїла низка дрібних дїтей. Тим то Григорий Шевченко одружив ся вдруге з удовою Оксаною. В удови, сказано: два норови, а тут ще випало так, що у Тарасової мачухи було троє дїтей від першого чоловіка. Оксана віком була ровесниця Григорию, на лихо і вдячі вона була суворої, сварливої. Не диво, що в хату свого другого мужа не принесла вона тихого кохання та спокійного житя; Шевченковим сиротам не заступила вона рідної ненї. Навпаки: принесла вона таку колотнечу і ростич, що рідна хата зробила ся Тарасови пеклом. „Хто хоч здалека, каже Тарас Григорович в „Княжнї“[2]), бачив мачуху і зведенят, той, значить, бачив пекло в найгидливійшому єго торжестві.“ Не минали у зведиятдїтей Григория і Оксани години без слїз, без бійки; не минало години, щоб між батьком Тараса та мачухою не було сварнї і лайки. У мачухи був син Степан, трохи чи не на два роки молодший за Тараса; хлопець тендїтний, легкосилий і, як зараз побачимо, доволї попсований морально. Задирливий Тарас часто єго духопелив, а за отсе мачуха і зненавиділа Тараса. Раз якось отой Степанко спричинив ся великій несправедливости над Тарасом; тяжкому мордованю єго. У хатї Григория Шевченка ква-

---

[1]) Шлюб Катерини Григоровної Грушівської записаний в метрицї Кирилівської церкви р. 1823 під Ч 4. Вінчав священник Григорий Кошица.

[2]) Стор. 664.

теровав постоєм якийсь салдат: у єго, як про се розповіла Тарасова сестра Ірина, украдено три злоти[1]) гроший. Салдат підняв страшенну колотнечу за свої гроші, трохи не повиганяв усіх з двору. Стали шукати злодія. Мачуха звела вину на ненависного їй Тараса і хоч як Тарас не кляв ся, що не брав і не бачив тих гроший, єму не няли віри, мачуха стояла на своєму, твердячи, що гроші украв Тарас. Тарас, спостерігши, що єго безвинно битимуть, злякав ся і втік з батьківського двору і сховав ся в запущеному саду. Тут у буряні, між деревами, ховав ся він чотири дні. Опріч сестри Ірини нїхто не відав, де він; Ірина нікому не говорила і, провідуючи брата, приносила єму нишком пити і їсти, а часом і бавила ся з ним. Тарас в кущах калини змайстровав собі будку, поробив біля неї доріжки, посипав їх піском; зробив з бузини пукавку і не гадки собі! Пятого дня про Тарасів захисток довідали ся мачушині діти і видали єго. Тараса взяли на опит: звязали єму руки й ноги і почали бити різґами, вимагаючи, аби признав ся, де подів украдені у салдата гроші. Головним катом в сій огидливій справі був рідний Тарасів дядько (по батькові) Павло Грушівський, „великий катюга", як говорила про єго Ірина Григоровна. Довго Тарас терпеливо переносив катованнє; але на третій день знеміг ся, більш не стало сили, і щоб спекати ся різок, він приняв на себе крадїжку і сказав, що гроші закопав в саду. Єму веліли вказати місце, де гроші закопані. Звістно сего вже не можна було єму вчинити. Знов почали єго бити, і скінчили на тому, що, не вибивши того, чого бажали, закинули ледві живого хлопця в комору; та продавши юпку Тарасової матері, ублаготворили салдата. Перегодом показало ся, що гроші у салдата украв мачушин Степан.[2])

Легко зрозуміти, як глибоко вразила б така несправедливість хоч би кого! Тим паче глибоко вразила вона таке перенятливе і нїжне серце, яке було у Тараса. Таких вчинків до віку не забуває той, над ким вони заподіяні. Уважаючи на норови того часу, не можна вельми строго судити слідчих, що різґами питали Тараса, але ще менш можна дивовати ся, що в єго душі на віки лишило ся не добре почутє до мачухи, до її Степана і до дядька Павла.

Не можна не гадати, що після отієї пригоди, тим паче після того, як визначило ся, що гроші у салдата украв мачушин Степанко, між Тарасом з одного боку, а з другого між мачухою і її дїтьми ще більше за-

---

[1]) Злотий — стара срібна польска монета, = 15 коп.

[2]) Чалий 10.

кипіла ненависть, озвіренна і щоденна колотнеча, котра не могла не чепляти і Григория Шевченка; він не міг незапевнити ся в неминучій потребі розвести пасинка з мачухою і хоч трохи притушити хатне пекло. Він приміркував віддати Тараса до школи. Запевне не відомо, до кого він віддав єго, як не відомо і те, у кого впервих почав Тарас учити ся. Тодї, як скоїла мачуха з Степаном оте описане в горі катуваннє, Тарасови йшов не менш як 11 рік: се літа вже запізні на те, щоб дитину віддавати вперше до школи. Дітей у нас і тоді починали вчити не пізнійш девятого року — а більш того на восьмому. Певна річ, що й Тарас ще до отїєї пригоди був вже в школї; певна річ, що єго почали вчити ще за житя матері, тим паче, що батько єго і сам був трохи письменний, любив читати книжки. Звістно — які тодї книжки були! самі церковно славянські. Він не міг не спостерегти, що у Тараса нема охоти до хлїборобства, та і в загалї до хазяйства. Він не міг не помічати, що Тарас дитина не посидюща, любить вештати ся і думав, що школа не тілько навчить єго грамоти, але й припинить хоч трохи єго вдячу.

До кого ж вперше ходив в науку Шевченко? Д. Лазаревський[1]) каже, що Тараса батько віддав „на виучку“ (в науку б то) до міщанина Губського. Маслов[2]) до науки у того ж Губського додає ще й „воспитаніе“ (вихованнє). Запевне не знати: хто був отсей міщанин Губський? Коли він не був яким ремесником, а про се нї з чого не можна гадати, так чи не помилка тут? чи не був сей Губський нїхто більш, як Кирилївський піп, Василь Губський? Правдоподібно, що так! Василь Губський, син Кирилївського попа Івана, родив ся і зріс у Кирилївцї і був тут при батькові за дяка, доки р. 1795 єго не висьвячено на попа в Кирилївку, де і поповав він до 1819 року, коли в кінци грудня консистория одібрала у єго парафію і „отрѣшила въ заштатъ“ (се б то лишила єго попом без приходу). Певна річ, що Тарас тодї був таким ще малим, що не міг ходити до школи. Але здаєть ся не буде великої помилки гадати, що Василь Губський, лишившись в „заштатї“ не міг швидко здобути ся нового приходу і мусїв собі заробляти на хлїба. Цїлком можлива річ, що він або пристав помагати кирилївським дякам учити дїтий в церковній школї або просто і сам став дяком і вчителем в школї і до єго то і віддали Тараса. До такої думки прихожу я ще й з інчого боку. На те, що б консистория скинула попа з приходу в „заштатъ“, треба було попови визначити ся якоюсь усім відомою неславою, або вчи-

---

[1]) Основа 1862. III. 6.

[2]) Масловъ 10.

нити що за надто не звичайне. Перш за все, що можна без помилки гадати, так те, що Губський любив здорово чарку. Мабудь отсей Губський і був той дяк, Тарасів перший учитель Совгир, про котрого він говорить в „Княгині“. В школї до Совгиря, каже Шевченко, він був через 2—3 роки після того, як ото — ходив дивити ся „на залїзні стовпи“; значить як раз на 8 чи 9 роцї, коли ще мати була жива. І вдача Совгиря зовсїм припадає до тієї, за яку попів скидають в „заштатъ“. Нарештї не можна гадати, що-б у такому невельми великому селї, як тодї була Кирилівка і в селї до того з самих лишень крепаків, могло бути дві школи: церковна і якогось міщанина! тай з якої б речи Тарасів батько — людина релїгийна дав перевагу школї міщанина?

Але хто б не був той Губський, а він був першим учителем Тараса і коли то був Губський-Совгир, так про єго науку і школу от що повідав Шевченко в „Княгинї“. — „Як прийде було субота, учитель після вечернї і почне усїх нас (школярів) годовати березовою кашею. Бє було, та велить, що б сам лежав, не кричав і „не борзяся“ виразно читав четверту заповідь. Коли було дійде черга до мене, так я вже не прошу ся, що б не бив, а тілько прошу, що б змилосердив ся, та звелїв хоч трохи мене придержати. Інколи було й змилосердить ся і звелить придержати мене, та вже так вибє, що лїпше б було й не прохати про милосердіє“.

До науки Тарас взяв ся добре і вивчив майже увесь псалтир; почав учити ся писати; але небавом покинув єго школу. Біографи єго кажуть, що учитель не міг собі дати з ним ради, бо він був вельми пустотливим, непосидющим, вдатним на вигадки і неслухняним; часто було нашкодить, тай утече з школи. Батько не спроможен був спинити єго; через що він і мусїв покинути школу. Менї здаєть ся певнїйшою друга причина, про яку повідав сам Шевченко в „Княгинї“. — Доси скрізь по Українї дяків вибирала собі громада, дяків не вважали за людий духовного стану і залежали вони від громади. З початком XIX. віку по правобережній Українї почали касовати сей лад, заводити кастове духовенство, зачислюючи до єго і дяків. Дяків почала присилати духовна власть. Так стало ся і в Кирилївцї. Духовне начальство прислало туди р. 1824 дяком Петра Богорського.

Новий дяк не дав учителювати Совгирю. Совгир лишив школу, але й школярі розійшли ся „аки вівцї від вовка“, бо новий дяк „пяниця бі паче всїх пяниць на сьвітї“ каже Шевченко: тодї й він покинув школу і з „того часу починаєть ся довгий ряд найсумнїйших, безрадісних споминок моїх. Небавом вмирає мати“.[1]) Знаючи вже, що Тарасова неня

[1]) Княгиня 664. Чалий стор. 43.

вмерла р. 1823, бачимо, що за житя її Богорський не дяковав ще в Кирилівці.

Д. Чалий додає, що по смерти непі Тарас від Богорського перейшов до Нестеровського, у котрого навчив ся писати а потім знов пішов до Богорського.

Коли Тарас Григорович в „Княгині" під стихарним дяком розумів Богорського, то справді виходить, що він двичі був у єго в школі — в перше ще за житя матері, вдруге — вже по смерти батька. Останнє зовсім певне, як побачимо, а перше ні; бо як я говорив вже, Богорський став дяковати в Кирилівці вже після смерти Тарасової матері. Що до Нестеровського, так дійсне він був у Кирилівці попом почипаючи з 23. марта р. 1819. Одначе д. Петро Лебединцев [1]) запевняє, що Шевченко у єго нічому не вчив ся і не міг учити ся, бо отець Іван Нестеровський був вже вельми старий на те, що б учити дітий. Мині запевне відомо, що Нестеровському тоді, як вмерла Тарасова неня, ішов 49 рік, а се ще не такий вік, що б старість не давала учити дітий; раз по раз бачимо учителів геть старийшого віку. В усякому разї доси нема певних фактів про те, чи вчив ся Тарас у Нестеровського, чи не вчивсь. Певне лишень те, що через півтора року по смерти матері на голову Тараса Григоровича упало нове тяжке лихо. Батько єго, поїхавши у Київ, занедужав в дорозі, та вернувшись до господи „не видержав лихої долї, умер на панщині!" В метриці Кирилівської церкви смерть Григория Грушівського на 35 роцї єго віку записано 21 березїля р. 1825 під ч. 9 „з натуральної болїзни". Тепер бачимо очевидну помилку самого Тараса Григоровича, коли каже він в автобіографичному листї, що батьків лишив ся на восьмому роцї. Круглим сиротою зїстав ся він на самим початку дванадцятого року. Батько єго, вмираючи, вимовив одно вельми цїкаве віщуваннє. На превеликий жаль нїхто з Тарасових родичів не міг росповісти, що привело Григория до того віщування: які спостереження, чи які Тарасові вчинки. А певна річ не без причини зложилась у батька така думка, такий заповіть, що „синови моєму Тарасови (мовив Григорий перед смертю), з мого господарства нїчого не треба. Він не буде людиною аби-якою; з єго вийде, або щось дуже добре, або велике ледащо; про єго моя спадщина або нїчого не значитиме або нїчого не поможе".[2])

---

[1]) Кіев. Стар. 1882. Сэнтябр. 563.

[2]) Основа 1862 кн. 3, ст. 6.

IV.

Таким чином по смерти Григория Шевченка лишило ся пятеро сиріт. Старийшому з них Микиті [1]) ішов тоді 14 рік. Вже-ж коли за житя батька Тарасови тяжко було жити з мачухою, так якого тепер єму було сподівати ся житя з мачухою, котра єго ненавиділа, від котрої і єго вернуло! Очевидно, що сукупне житє з мачухою і з її дітьми було не можливе: треба було молодою головою промишляти Тарасови про житє де інде.

Один з єго дядьків, можна гадати, Павло Грушівський „що б вивести сироту в люде", хотів, що б Тарас за хліб пас у літку свиний, а зимою помагав єго наймитови по хазяйству. Опріч усего інчого, досить було Тарасови згадати про гроші, украдені Степанком у салдата, що б подяковати дядькови за ласку.

Тарас тоді „знав на память трохи не увесь псалтир"; читав єго виразно і голосно і тямив, що людям дуже подобаєть ся, коли над покійником читають виразно. Відав він і те, що читаннє псалтира було, так мовити, превилеєм дяків; але дяк міг за себе посилати на читаннє школярів. Нарешті не міг Тарас не спостерегти й того, що дяк Богорський, людина пяна, не завжди через чарку й спроможен читати над покійниками; значить — охоче згодить ся приняти єго до себе яко доброго читаку і посилати на читаннє. Згуртовавши отсе все Тарас Григорович і примірковав собі йти в школу до Богорського і з читання псалтира добувати собі хоч мізерний заробіток. І от він „взявши псалтир свій і каламар, пішов до пяного дяка в школу і став у єго яко школяр і робітник".[2])

---

[1]) Катерина Григоровна, як було вже говорено, вийшла заміж за Красицького, між дітьми її визначив ся теж хист до малярства. Микита Григорович лишив синів Петра і Прокопа — обидва живуть в Кирилівці. Петро добре охазяйнував ся. Прокопови перейшла батьківщина, де зростав Тарас; одначе в житю єму не поталанило. Ще гірш не поталанило сестрі єго, Тарасовій небозї — Ірині Микитовній, що одружила ся з Ковтуном: з десятех їх дітей семеро сліпих: усі вони родили ся зрячими, але на 7 році свого віку осліпли. Пиклованнєм д. Кречмера — добрі люде, вболїваючи Ковтунишиному бідованню, убезпечили її матеріяльний побит. - Молодший Тарасів брат Осип — те-ж уже небіжчик, лишив трох синів: Трохима, Івана і Андрія; останній переселив ся в Херсонщину, куди переселив ся і чоловік другої Тарасової сестри Ірини — Бойко. Іринин син коштом дядька Тараса вчив ся в Київі в гімназиї, був потім учителем в народній школї на Волинї; а потім занепав психично без надії на одужаннє, і перебував у шпиталю в Житомирі. Нарешті остання Тарасова сестра Маруся померла на 20 році в дївках. Вона ще дитиною осліпла з віспи.

[2]) Княгиня 664.

Кирилівська церковна школа — була звичайна хата біля церкви на майдані. Колись на Україні майже при кожній церкві була така школа. По тих школах учителювали звичайно дяки; школа була і житлом дяків. Кирилівська школа того часу, як правив нею Богорський, була обідрана, не обмазана; шибки у вікнах повибивані. Від сусїдних хат вона відрізняла ся тілько тим, що була більша за їх, стояла на майданї, без двору, на одшибі. А на Кирилівський шинок не походила вона тому тілько, що була в більшій нїж він неохайности, більш нечепурна і більш за єго запущена. Учителювали кирилівські дяки Андрій Зневелич і Петро Богорський. У кожного з них були свої школярі. У Богорського їх було більше і учив він лїпше.[1]) Петро Богорський був поповичем з села Верещаків, звенигородського повіту; учив ся в Київській духовній семинариї, та її не скінчив; а дійшовши „до середнього класу риторики“, і навчившись в архієрейському хорі церковному уставу і сьпіву, вийшов на 24 роцї свого віку на дяка в село Кирилівку.[2]) Вже з сего самого знати, що Богорський не вельми був прихилен до науки і до власної осьвіти. Не могла семинария виховати з єго людину тверезу, непющу. Уживанє семинаристами „Божої слези“ і за нашого навіть часу, — на превеликий жаль, трапляєть ся часто густо; а за часу Богорського — горілка між семинаристами була річ звичайна; тим паче між хористами архієрейського хору. Тим то уживанє Богорським горілки через край, і тодї як був він вже дяком, — річ хоч і не добра, але звичайна.

Богорський, — треба сказати, — охоче приняв до себе Тараса. Отець Петро Лебединцев,[3]) пильнуючи показати Богорського лїпшим, нїж показуєть ся він в автобіографичному листї Тараса, між інчим додає, що коли б дяк не приняв був до себе Тараса, так він запевне б зрівняв ся б з останними сїльськими хлопцами і не вийшов би на сьвіт в люде, і що Богорському за Тараса нїхто нїчого не платив. Останнє — зовсїм певно; бо й нїкому було за сироту-злидаря платити, але-ж і безкористного тут нїчого не було, а була Богорському очевидна користь з Тараса і яко з робітника-хлопця і яко з доброго читаки. Шевченко — єму служив, носив воду, рубав і носив дрова, може й піч топив і прибирав в школї. Тарас любив, що б було чисто і в хатї і біля хати. Головна ж річ: Тарас читанєм псалтира зароблял на Богорського.

Тарас виразно читав, єго вважали в селї за лїпшого читаку і охоче

---

[1]) Правда 1876. Споминки Варфоломея Шевченка.

[2]) Кіевская Стар. 1882, сентябрь.

[3]) ibidem.

за всіх кликали читати псалтир[1]). Не було в селї поховано нї одного мреця, щоб над ним Шевченко не читав псалтиря. За читаннє єму давали книш і копу[2]) гроший. Гроші ті забирав собі Богорський, а Тарасови давав з них десяту копійку.[3]) Отсе і був увесь Тарасів мізерний заробіток, з якого треба було єму одягати ся і обувати ся. Тож і не диво, що ходив він звичайно в сірій дірявій свитцї; завжди в брудній сорочцї, бо нікому було випрати, а про шапку і чоботи і спомину не було нї в лїтку, нї зимою[4]). Раз якось один селянин за читаннє псалтиря подаровав єму ременю на пришви, але дяк учитель одібрав, яко свою власність. „Я, каже Тарас в одних віршах, було трохи не голе, таке убоге“. Замісць шапки він сам собі пошив щось таке, що походило ніби на польску конфедератку[5]). Коли трапляло ся, що він приходив в Зелену до сестри Катерини, так завжди босий, трохи не голий і з усякою нечистю на голові.[6])

Бідував він не тілько на одежу, а перебуваючи у Богорського, трапляло ся по кільки день і голодувати. Аж сумно няти віри оповіданню Козачковського[7]) а не няти не маємо жадного приводу, що голодуваннє примушувало Тараса красти курий, гусий, поросят і з того варити собі вечеру нишком за селом у печері. Козачковський оповідає цікавий факт з того часу. Кирилівцї, помітивши, що в печері іноді в ночи горить огонь, почали гадати, що то поселила ся нечиста сила і прохали попа вигнати чортяку. Піп, зібравши громаду, пішов до печери, окропив вхід сьвяченою водою і радив, що б хто полїз в печеру, та подивив ся, що там є. Ніхто не відважував ся. Тодї люде скинули ся і зібрали скілько там гроший на платню тому, хто відважить ся полїзти в печеру. Охочим перш за всіх виступив Тарас: спершу єго не хотїли пускати, а далї стало на тому: „нехай лїзе! воно ще мале, до єго нечиста сила не пристане.“ Тарас і виду не подав, що він добре відає, що є в тій печері, навпаки казав, щоб б до єго привязали провсяк случай веревку; коли, мовляв, скоїть нечиста сила що непевного над ним в печері, так буде хоч яким робом витягти єго. Люди послухали ся, вволили єго волю і він на привязї полїз в печеру; поприбирав там слїди свого кухарства і вилїзши на-

[1]) Кіев. Телеграф. 1875 Н. 25.
[2]) Копа = 50 копійок.
[3]) Кобзар 1876 XVI.
[4]) Княгиня 665.
[5]) Основа ibid.
[6]) Кіев. Стар. ibid.
[7]) Кіев. Телегр ibid.

зад в доброму гаразді, повідав, що жадної нечистої сили в печері нема і заробив собі зібрані гроші.

Коли наведений факт окроплення печери сьвяченою водою дійсне був, то треба думати, що той піп, що ходив виганяти нечисту силу, не був от. Григорий Кошиця; бо Кошиця був чоловік доволї осьвічений і не пішов би потуряти забобонам темного люду. Але був там другий піп, про котрого ми вже згадували, Іван Несторовський; сей міг послухати ся людий, бо і сам був майже зовсїм без осьвіти: „изучась россійской грамотѣ и цифирному уставу при отцѣ“, що був попом в селї Копанчі, Черкаського повіту; він зробив ся попом р. 1798, а в Кирилівцї з р. 1819.

До гурту Тарасових вигадок, Козачковський розповідає, що він, коли вже притомить ся було, читаючи над покійниками псалтир, так, що б швидче скінчити, візьме та з половини псальми і читає: „прийдіте поклонїм ся“; люде зараз ну христити ся, поклони бити, а Тарас тим часом, одвернувши од себе увагу слухачів, і перегорне кілько аркушів не читаних ще.

Перегодом Богорський зробив Тараса „консулом“ своєї школи. Головний обовязок „консула“ був сїкти школярів різґами: „консулство“ було не без користи про „консула“. Коли мене зробили консулом, розповідав Шевченко вже тодї, як був на засланню і попав в аральску експедицию, так житє моє геть полїпшало; школярі приносили минї гостинцї, щоб не вельми боляче сік, і я зробив ся страшенним хабарником! Хто приносив минї досить, тому я давав одну-дві різґи з легенька і швидко посьпівав бючи перечитати четверту заповідь, а хто приносив мало, або нїчого не приносив, того сік читаючи повагом, зупиняючись: „помни... день... суб-б-отнїй“ і т. д.[1])

Одначе нї „консулство“, нї хабарі не спроможні були примирити ніжну і гуманну з природи Тарасову вдачу з практикою школи Богорського і з єї жорсткими звичаями. Дяк, як ми вже казали, любив випити. Користуючись з того, що замісць себе посилав читати псалтир Тараса, з своїм приятелем Іоною Лимарем став ще більш запивати і жорстко поводив ся з своїми школярами. Певна річ, що „консулство“ не збавляло і Тараса від різок; можна думати, що єму, яко більш за всіх пустотливому, вигадливому і не слухняному, перепадало більш за других. Але усї школярі ненавиділи глибоко свого учителя. Безтолкова придирливість дякова робила нас, каже Шевченко, лукавими і мстивими. Ми за всякої

---

[1]) Чалий 13.

зручної нагоди обманювали его і чинили єму усякі капости. Отсей деспот посіяв в моєму серци на цілий вік мій глибоку огидливість до всякого надсильства чоловіка над чоловіком. Моє дитяче серце міліони разів було ображене отим нащадком деспотичних семинарий“ [1]).

Може бути, що суд Шевченка над Богорським трохи непомірний. Не треба забувати, що Богорський сам зріс на „березовій каші“. За нами ще вельми не далеко той час, коли педагоги палї, різґи, тройчатки і т. ін. вважали за елемент не відділимий від школи. Не на те, щоб виправдувати жорстокість Богорського з своїми школярами, а єдине на те, що б висловити суд безсторонний згадаймо, як не що давно панoвала бійка дітий учителями навіть в середних школах. У мене нема під рукою повних звісток про шкільні звичаї духовних шкіл за той час, як учив ся Богорський; але в „Церковно-Общественному Вѣстнику“, часописи півурядовій за рік 1879, в числї 73, ми знаходимо певні звістки за шкільну педаґоґию кінця 30 і початку 40-х років нашого столїтя, яка панoвала по духовних училищах, сусїдних з Київською семинариєю, значить за час, що не більш як на 10—15 рр. одійшов від часу перебування в семинариї Богорського. Ось послухаймо як ректор Лубенського (а потім Полтавського) духовного училища готовив своїх вихованцїв, призначених іти на села гуманними і добрими пастирями! Ректором був еромонах Полїкарп Волосевич. От один з его педаґоґічних заходів. Ученик Дмитро Паславський не пішов раз до кляси, сказавши, що у его украв хтось один чобіт. Полїкарп покликав до свого рундука в дворі училища усїх учеників, які жили в однїй сьвітлицї з Паславським і велїв усїх бити різґами. Коли нїхто не приняв на себе крадїжки чобота, Полїкарп покликав усїх бурсаків, що жили під одним дахом з Паславським. Усїх їх висїкли, але нїхто не повинив ся. „Та вжеж гукнув тодї Волосевич? чобіт сам не втїк, а хтось его взяв! Я сїкти му вас хоч по десять разів, а таки знайду виноватого“. Почала ся сїкуция вдруге, почерзї, висїкли вдруге чоловіка десять, аж ось хтось знайшов той чобіт, схований самим же Паславським. Тодї по приказу Полїкарпа поклали серед двору Паславського і почали бити его різґами усї ті, хто був висїчений за его чобіт. Хто був висїчений раз, той дав Паславському пять ударів, а хто двічі, той десять. Після сїкуциї Паславського, ледви живого, однесли на руках до хати. Ще гірш Волосевич катував школярів з власних рук тройчастою пугою з сприцї. Пуга та раз-у-раз мокла у его в горілцї; виймав її отець ректор з горілки тільки тодї, коли

---

[1]) Автобіографія.

треба було „похристити“ єю школяра. „Христив“ же Полїкарп тїєю тройчаткою вельми часто і менше 20 ударів єю не давав. Збере було школярів до свого покою на репетициї, сам сидить на канапі, біля єго тройчатка; аби хто не добре вивчив лекцию, зараз того тройчаткою. „Інчі школярі учили свої лекциї лежачи на долівцї перед Полїкарпом і заздалегідь пристроївши свою одежу так, що б вона не шкодила тройчатцї хазяйнувати по тїлу“. „Хоч би як школяр добре не вчив ся, хоч би як затвердив лекцию, він не був певен, що вернеть ся з кляси з цїлою шкурою“. Раз Полїкарп, щоб було більш приводу мордувати школярів, вигадав таку чудасїю. Звелїв наловити мух стілько, скілько в греческій мові лїтер, тодї подушивши мух, казав у першої одірвати одно крильце і називати її першою лїтерою, у другої двоє крилець, у третої ніжку і т. далї до о м е г и. Перемішавши усїх мух в одну купу Волосевич кликав одного з школярів і загадував знайти ту, яка припадала під ту, чи інчу лїтеру. Хто не вгадував, помиляв ся, тому зараз по уху ляпаса.

От з яких шкіль виходили дяки, попи і навіть педагоги. Пізнїйше знов, вже через 20 років, і по сьвітських ґімназиях не згірше пановала різґа. Так на пр. відаємо, що року 1858 в житомирській ґімназиї за рік з 600 ґімназистів висїчено різґами трохи що не цїлу половину: — аж 290![1]) А вже ж під той час по ґімназиях вчили ся дїти самих панів та урядників! Чого ж було й сподївати ся від сїльської школи за пів віка назад, від школи, де вчили ся дїти мужиків і де вчителювали дяки, а не педаґоґи з унїверситетською осьвітою!

Одначе Шевченкова природа видавала ся над масою; прирожденна єму добрість серця і ніжнота душі не вдатні були довго переносити жорстокість Богорського і він „скінчив з дяком так, як взагалї кінчать люде беззащитні, стративши терпіннє“. Раз заставши Богорського пяним без памяти Тарас звязав єго і висїк різґами, скілько стало у хлопця сили і таким чином поквитовав ся з ним за єго жорстокість єго ж таки зброєю.[2]) Висїкши свого учителя і забравши у єго якусь книжечку з гравированними малюнками, Тарас у ночі утїк з школи. На сему скінчила ся уся єго ш к і л ь н а осьвіта. В школї Богорського він перебув трохи чи не два роки.

---

[1]) Журналъ для воспитанія 1859 кн. XI.

[2]) Кобзар 1876 – XVII. Правда 1876. Споминки Варфоломея Шевченка.

V.

Ще змалку у Тараса Григоровича прокинула ся охота і показала ся кебета до малярства. Де і на чому було можна він виводив крейдою або вуглем свої „малюнки“.[1] Певна річ, що і в школї, найпаче у Богорського, учителї помітили за ним отсей хист, принаймнї не можна було не помітити єго, бо, як каже Тарас:

> . . . ще в школї
> Таки в учителя дяка
> Гарненько вкраду пятака,
> (Бо я було трохи не голе,
> Таке убоге) тай куплю
> Паперу аркуш і зроблю
> Маленьку книжечку. Хрестами
> І визерунками з квітками
> Кругом листочка обведу
> Тай списую „Сковороду“,
> Або „Три царіе со дари“.

Що, перебуваючи в школї у Богорського, Тарас робив собі малюнки, про те сьвідчить нам Варфоломей Шевченко. Він вчив ся в того ж самого дяка, пізнїйше Тараса, і бачив у шкільного єго товариша, Тараса Ґончаренка, малюнки роботи Тараса Григоровича „то були конї і москалї (салдати), мальовані на грубому сїрому папері“.[2] У Богорського Тарас Григорович спізнав ся з малярами з сусїдних сіл: Хлипнівки, Лисянки і з Тарасівки.[3] Охота до малярства була у єго не аби яка; єго тягло до малярства, ще й через те, що з заробітків малярських він гадав мати хлїб. Тим то, утїкши від Богорського, він подав ся в Лисянку до маляра-дякона, що б у єго навчити ся малярству. Дякон приняв єго, одначе Шевченко небавом запевнив ся, що дякон своїм поводженєм і звичаями мало чим відрізняєть ся від дяка Богорського. Три днї Тарас терпеливо носив воду відрами на гору з річки Тикача і ростирав на залізному листу краску — мідянку. „На четвертий день терпіннє моє, повідає він далї в автобіографії, минуло минї і я втік в село Тарасівку до дяка-маляра, що вславив ся на цїлу околицю мальованєм великомученика Микити та Івана Воїна. До сего Апелеса вдав ся я, твердо ставши на тому, що б перетерпіти усї прикрости, які, здавало ся минї, неминуче злучені з наукою. Загарливо бажав я переняти у того дяка-маляра хоч

---

[1]) Основа ibidem.
[2]) Правда 1876.
[3]) Кіевская Стар. 1882, сентябрь.

частину єго малярської штуки. Але ж! Апелес уважно подивив ся на долоню моєї лївши і прикмака, відрізав, повідавши, що у мене нема нї до чого кебети, навіть нї до шевства, нї до бондарства".

Защиміло-заболїло на серцї у Шевченка з такого присуду, та ще з присуду такого авторитетного маляра і пропала була у него надія зробити ся, хоч коли небудь, хоч аби-яким малярем! Зажурений і приголомшений невдачею, з розбитою надією вертав ся Тарас Григорович в Кирилївку до батьківської хати, де ждала єго неминуча сварка з осоружною мачухою і її дїтьми. Тяжко було єму вертати до того „пекла"; та більш нїкуди було йти тай порадити ся нї з ким було: він прийшов до думки, зробити ся в Кирилївцї пастухом, та ходячи за громадською чередою читати любу свою, украдену у Богорського, книжечку з кунштиками.

І дійсне він став за пастуха і про сей то час згадує він в одному з найлїпших своїх віршів, написаному р. 1847.

„Минї тринадцятий минав,
Я пас ягнята за селом".

Та не до пасїння ягнят було тому, кого природа так щедро надїлила висшими дарами духовними!

Пастух Тарас, певна річ, вигнавши череду куди на взлїсє, чи до ставка, сам зачитаєть ся було де під могилою або під розлогою вербою у холодку своєю краденою книжкою, задивить ся на кунштики її, або оглядуючи сине небо, зелену рівнину, ширяє мріями геть понад землею і стане єму „так любо-любо неначе в Бога",[1]) а череда тим часом розійдеть ся на всї боки. Бігай тодї за нею, зганяй до гурту. Не без того було, що яке там з череди вскочить в спаш, або інче заблудить ся, а хозяїнам з того морока. Одно слово — генїй українсько-руського слова показав ся недотепним пасти „стада непорочныхъ". Тодї брат єго Микита, що був вже сущим парубком, взяв ся привчити єго до хлїборобства або до стельмаства. І з того нїчого доброго не вишло. Непосидющий Тарас — покине було в полї волів без догляду, а сам піде блукати по ярах та по гаях. Ще труднїйше було привчити ся єму до струга, та до сїднї на стелюзї.

Показавши свою недотепність нї до пастуства, нї до хлїборобства, нї до стельмаства, немаючи духової спроможности жити вкупі з мачухою, Шевченко кидає батьківську хату і пристає до кирилївського попа Григория Кошицї за погонича: що б доглядати товар, коний, та їздити за кучера. Отець Григорий і єго жінка були людьми добрими, патриархальними і з достатками. У попа було добре господарство, два великих

---

[1]) Кобзар II. 110

сади Коли у єго не трапляло ся кого з гостий, він з попадею перебували і в день і в вечері у пекарні у гурті з своїми слугами, між котрими був і Шевченко. Пекарня була простора і чиста. Тут зимою по вечерах Тарас завжди що небудь читав, псалтир частійш за все; ніхто єго тут не кривдив. Одначе і тут, несьвідомі може єму поривання кудись — де інде, до чого — інчого, не давали єму призвичаїти ся, як треба, до господарства. Отець Кошиця і єго паніматка переняли ся думкою, що Тарас: „ледащо і до жадного господарського діла нема у єму хисту.[1]) Певна річ, що ні добрість попа і єго паніматки, ні господарство не спроможні були вволити духові змагання Тарасової природи. Єго тягло до сьвіту, до науки, найпаче ж рвав ся він до малярської щитки, за котрою бачив він свій ідеал в постаті „хоч аби якого маляра“.

Подякувавши Кошицям за хліб — сіль подаєть ся Тарас в село Хлипнівку, що славила ся тоді своїми малярами і тут вдаєть ся до одного з них, просячи взяти єго в науку. Хлипнівський маляр не зразу дав відповідь; знати, що єму треба було не хиромантики, як Тарасівському Апелесу, а реального досьвіду. Він продержав у себе Шевченка два тиждні, доки запевнив ся, що у хлопця дійсне є велика охота і хист до малярства. Він згодив ся взяти Шевченка в науку, але ж і тут знов зустрічала ся така перешкода, що мала великий вплив на все останнє житє Тараса. Маляр відав, що Шевченко крепак; бачив що хлопець на такому вже зрості, що єго затого поженуть на панщину. Значить не минуче треба панського дозволу на перебуваннє Шевченка в другому селї і на науку єго малярству. Без сего дозволу обережний маляр не відважив ся приняти до себе Тараса; він жахав ся, певна річ, що б взявши в науку без дозволу пана панського крепака, не вскочити в „пристанодержательство“.[2]) Сїпаки легко могли б се скоїти і потягти маляра до карного суду: а в законї за „пристанодержательство“ була тоді визначена тяжка кара. Маляр порадив Тарасови вдати ся спершу до свого пана, добути від єго дозвіл і тоді вже приходити до єго в науку.

Шевченків пан Василь Енгельгард був тоді вельми вже старим і доживав свого віку у Вільшаній. Добрами єго правив якийсь Дмитренко,[3])

---

[1]) Кіев. Стар. 1882. Сентябр. 563.

[2]) Пристанодержательство — правничий термин, визначав передержуваннє когобудь з панських крепаків утїкачів, або без панського дозволу.

[3]) Д. Талько-Гришевич (Кіев. Стар. 1889, сентябрь) каже, що управителем в Енгельгарда був Іван Станиславович Димовський і до єго за слугу і взяли вперше Тараса і в д єго Тарас придбав собі перші елєментарні знання. Не скажу, о скілько ся звістка певна і не тямлю, як її погодити з усїма інчими, з котрими вона стоїть очевидячки суперечно.

котрий, як і вся головна адміністрация маєтностий Енгельгарда перебували у Вільшаній. До Дмитренка і вдав ся Тарас Григорович за дозволом. Певна річ, що Дмитренко, побачивши такого обірванця, яким ходив Тарас, здивовав ся, що воно прийшло проситися в науку до малярства.

Принаймнї не міг він не зацікавити ся і не розпитати Шевченка, а в розмові не можно було єму не спостерегти, що перед ним хлопець гострий, меткий, похіпний і взагалї своїм розвитком видаєть ся над єго ровесниками-крепаками. Дмитренкові тодї саме треба було таких хлопців з крепаків. Для Енгельгардового сина Павла, що був тодї полковником імператорської гвардиї, велено було набрати „гвардию“ з крепаків підлїтків дотепних — хто до куховарства, хто до лакеювання і т. ін. Дмитренкові здавало ся, що Тарас Шевченко саме і єсть один з таких, що годить ся в новобранцї панської гвардиї, він, замісць дозволу Тарасови йти в науку до маляра, звелїв йти єму в слуги. Спершу на пробу та на виучку взяли Тараса на пекарню до Дмитренка і віддали єго куховарови привчати до куховарства.

І от Тарас Григорович зовсїм несподївано з „пастиря стадъ непорочныхъ“ зробив ся кухарчам у панського управителя; скинув брудну сорочку, діряву свитку, шапку — ніби конфедератку і мусів одягти ся в куртку. Було се року 1829: значить Тарасови йшов шістьнадцятий рік!

Здаєть ся, не трудно вгадати, що діяло ся тодї на душі у Тараса Григоровича і яка хмара журби і суму обгорнула єго голову! Єму не могло не здавати ся, що тепер вже на віки пропала єго ясна надія, зробити ся коли небудь малярем! А вона ж була тодї саме так недалечко біля єго! Треба було тілько дозволу од Дмитренка! Овва! Нова куртка тепер, думав він, на віки загородила стежку до бажанного ідеалу!! І він, що доси звик жити і жив на волї, на просторі, по уподобі вештав ся з села до села, опинившись тепер у пекарнї кухарчам, мусів почути те, що почувало б молоде орленя, приборкане і зачинене в клїтку! Він не міг тепер не згадати і не жалковати за тим „раєм“, що ввижав ся єму, коли він пас ягнята за селом і єму

„так весело було:
Господне небо і село
Ягня, здаєть ся, веселилось
І сонце гріло не пекло“...

Для людий, надїлених огнем висшого Божого дару, воля хоч би тілько й на полї, біля ягнят, покажеть ся раюваннєм, коли її прирівняти до сїдіння в панській прихожій, або в пекарнї над полосканєм панської посуди! В полї — воля духу, а в панських прихожих — слузї, та ще крепакови — раз-у-раз пильнованнє і чатуваннє панського голосу! Такий

перехід не міг не оповити Тараса журбою і безнадійною скорботою! Але ж нічого проти панської волї він не спроможен був вчинити. Він був крепак; німий, безправний раб і повинен був корити ся панській волї, підлягати їй, хоч би не йшла вона на перекір его власній волї і бажанню! У рабів не повинно, бачте, не може бути власної волї; воля деспота — от їх воля.

VI.

З житя великих поетів, як от Дант, Байрон, Гюго і інч., відаємо, що кожен з них на своєму дитинному віку був закоханим вельми рано 9—13 літ. Не минули оті чари і нашого поети. Правда в оголошеному доси житєписному материялї — споминках прямої указки на се не знаходимо; але знайдемо її в тих віршах Шевченка, що більш чи менш можна брати яко автобіографичний материял. З них побачимо, що тодї ще, коли жива була Тарасова неня, серце его обізвало ся до серця якоїсь „кучерявої Оксани". На превеликий жаль я не міг довідати ся, хто була ота Оксана? В свій час нікому не прийшла думка розпитати у родичів Шевченка, або у знаємих его, кирилївських его ровесників про Оксану; а тепер вже й слїд пропав! Якось я спитав про се одного кирилівця і почув від его: „мало хиба у нашому селї Оксан було! Коли б знати її на призвище, то б може й пригадав собі".

Тілько з Тарасових віршів знати, що Оксана „красна була і невбога". З нею, каже поета:

„Ми в купочцї колись росли,
Маленькими собі любились,
А матері на нас дивились
І говорили, що колись
Одружимо їх. Не вгадали!
Старі заранї повмірали
А ми малими розійшлись,
Та вже й не сходились ніколи."[1])

Можна гадати, що ота Оксана була та сама дівчина, що раз беручи плоскінь почула, що Тарас плаче, пасучи ягнята: вона

„Прийшла, привітала
Утирала мої слези
І поцілувала".

З того поцілунку уся журба минула у Тараса і

---

[1]) Кобзар I. 235.

„Неначе сонце засияло,
Неначе все на сьвіті стало
Моє — лани, гаї, сади...
І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до води.“ [2])

Першого кохання, як і перших гірких сліз, видавлених першою кривдою, до віку людина не забуває. Не забував ніколи і Тарас своєї Оксани. Героїню ліпшої своєї поеми „Гайдамаки“, Шевченко назвав Оксаною.

Відома річ, що письменники, найпаче поети, ліпшим і більш їм симпатичним героям своїх творів дають найменння тих живих людей, які найбільш подобали ся їм і які в серци письменника лишили більш за інчих вражіння.

Минуло 25 літ, вже на засланню, в пустині біля Каспія Тарас Григорович знов згадує про Оксану кажучи:

„А я так мало, не богато
Благав у Бога: — тілько хату,
Одну хатиночку в гаю,
Да дві тополї коло неї
Та безталанную мою,
Мою Оксаночку, щоб з нею
У двох дивити ся з гори
На Днїпр широкий, на яри...
А потім би з гори зійшли,
Гуляли б, поки не смеркає...
Ми б подивились, помолились
І розмовляючи пішли б
Вечеряти в свою хатину.“ [1])

Минув знов довгий час; літ через десять після написання наведеного вірша Тарас Григорович, визволений з неволї, приїхав до рідного села і образ Оксани воскрес перед ним! — „Чи жива ота Оксаночка, ота маленька, кучерява, що з нами грала ся колись“, спитав він у брата.

„. . . . . Помандрувала
Ота Оксаночка в поход
За москалями, тай пропала.
Вернулась правда, через год,

---

[1]) ibidem II. 110.
[2]) ibidem II. 150.

Та що з того? з байстрям вернулась,
Острижена....
Занапастилась, одуріла...
А що за дівчина була,
Так-так, що краля"...

Отака була братова відповідь про Оксану...

Оглядаючи тепер взагалї цїлий дитинний вік Тараса Григоровича Шевченка-Грушівського не можна не переняти ся сумною думкою та глибоко-тяжким вражіннєм! Ледві чи можна вказати на якого другого великого поету, що б у єго був такий сумний, тяжкий, темний і безрадісний вік дитинний — який був у нашого поети! Крепацька неволя та лихі злиднї; сирітство, сварка, бійка, тяжке несправедливе катованє, пекло в семї і в хатї; брудна сорочка, дїрява свитина, ноги босі; голова і в лїтку і зимою неприкрита і повна між волосєм всякої нечисті!... Голодованнє у дяка, різґи в школї; носіння відрами води на гору!.. Немов наумисне згуртовало ся і впало на молодесеньку голову Тараса Григоровича усе те, що приголомшує людий, винищує у їх людські поривання до сьвіту, до добра, до любови чоловіка — яко брата!.. Згуртовало ся коло Тараса в одну темну густу хмару усе те, що обурює чоловіка проти чоловіка, викореняє прирожденне братолюбіє, озьвірює серце і спложує почутє мстивости і ненависти. Одначе Тарас не підлягає таким лиходійним умовам щоденного житя; він і сьвідомо, як уміє, як спроможно єму було, і несьвідомо бореть ся з ними! Він рветь ся з темного льоху, він шукає хоч маленьку щилинку просьвітку в социяльно-моральній темряві! І ми, вбачаючи єго святі поривання, ще гірше болїємо і сумуємо через те, що не бачимо навкруги єго піже єдиної поради, або підмоги і підпори! Хоч би тобі один ясний промінь того сонця-ласки, поради і запомоги людської, що гріє серце, бадьорить дух, надає енергиї і віри в надію та веде до сьвіту! Нема того нічогісенько! Самі тілько темрява да неволя, неволя та темрява! Нехай би вже темна, зневолена і зрабована маса не спроможна була помітити іскри того „святого огню", що тлїючи дожидав „рук твердих та сьмілих", так би й не диво було, а тож бачимо, що навіть така осьвічена і добра людина, як отець Кошиця, і той не постеріг, які божі дари носив в собі те „ледащо", що служив у єго за погонича! Раз тілько, єдиний раз за увесь дитинний

вік блиснув був Тарасови промінь надії з хати Хлипнівського маляра, але крепацтво в особі Дмитренка посьпішило швидче потушити і той промінь, закрити єго курткою панського кухарчати!...

От же сказано „жива душа поети“. Усї оті лиходійні обставини і умови не знївечили, навіть не зламали Тарасової природи! Хто ж єго сохранив та зберіг? З людий — єдина тілько сестра єго Катерина, — єго „нянька ніжна терпелива“ доглядала єго, як спроможна була, доки не вийшла за між; а більш ніхто! Він ростучи „хилив ся ні до кого“. З людей, опріч Катерини Григоровни, ніхто нічогісенько не дав Шевченкови а люде не взяли з єго підчас дитинного єго віку тілько того, чого не спроможно вже було їм узяти. Оборонителем і хранителем і нянькою Тараса Григоровича стала сама єго міцна натура та околишня природа. Остання гріла і пестила єго добре серце, ніжну душу; вона будила і годовала єго допитливий мозок, вона напувала єго фантазию і виховувала увесь єго духовий і моральний організм.

Вплив блакітного зорями мережаного неба та сріблявидого місяця, чарівної краси поля, лугу, саду, байраків; голосна дївоча та парубоча пісьня; щебетаннє соловія; от ті елєменти, що не давали в перенятливій души Шевченка потухнути іскрі божого дару, доки вона не спалахнула полумям „огненного слова“.

От чому хист і загарлива охота до малярства прокинули ся у Шевченка перше ніж хист поетичний. Опріч природи — він бачив навкруги себе і реальні приводи до малярства, бачив малярів, малюнки, тямив очевидячки, що з малярства можна заробляти хліб. А про поезию, про вірші він, певна річ, чи й чув що за увесь свій дитинний вік. Принаймнї доси невідомо з єго житя нї єдиного факта, що б сьвідчив, що Шевченко до виїзду з Кирилівки читав які-будь поетичні твори. Поетичний хист єго тоді ще й не ввижав ся нікому. І самого єго, певно, що тоді ще й думки не було писати вірші. Муза єго обізвала ся геть пізнійше в інчому містї, збудили її інчі обставини, інчі люде; але ж перше зерно, що вигодовало єго музу, що запало ще за дитинного віку єго, був псалтир та народня пісьня. Того зерна не спромогли ся знївечити усї оті лиходійні обставини, за якими минув Шевченків вік дитинний. Обставини не побороли того великого духу, що вложили в Тарасове тїло творча сила, национальність а потім і народно-национальна істория. Тепер, знаючи умови, за якими минуло перших 15 літ Шевченкового віку, не можна не дивовати ся не звичайно міцній єго природї! Ніщо не виялоBило єго серця, не виснажило єго доброї душі, не заморозило їх кригою еґоїзму! Не можна не з'уміти ся перед орґанізмом, що, винїсши на собі стілько

тяжкого лиха, зберіг в собі сьвіже почутє і до краси природи і до житя народного! О! яка ж то незвичайно міцна натура була! Яка в Тарасовому серці була незвичайно глибока керниця любови до свого народу і до людий взагалї! І що б міг такий потужний органїзм дати людям, коли б люде дали були єму інчий дитинний вік!.. Так ніж! Замісць ясної годинної молодости, люде дали Шевченкови ту молодість, що як мовив він — пролїзла — проминула в неволї, в злиднях, в темнотї та в приниженню!...

У Києві, квітня 1892.

Українські народні пісьні в поезиях Богд. Залеского.

Літературно-критична студия **Олександра Колесси.**

I.

Характер поезий Богдана Залеского та цілий напрям єго творчества тісно звязаний з загальним наворотом до поезиї людової в европейских тогочасних літературах а передовсім з романтичними прямованями, які бачимо з початком сього століття в літературі польскій та українскій; тож не можемо поминути бодай загальної характеристики так званої школи українскої[1]) в польскому письменстві, в котрій елємент романтичний і народний виступив в типовій формі.

Хотячи пояснити яку небудь важнійшу прояву чи суспільну, чи літературну, мусимо шукати її жерела не лиш в абстракцийних думках, не в самих лишень ідеях, хоть бисьмо їм яку вагу та силу приписовали, — а також в умовах житя даної суспільности, даного часу. Тож хотячи пояснити собі, в який спосіб виступила в польскій літературі громадка письменників, що заявила горячу любов до України,[2]) що малювала її найкращими красками, на які може здобутись людска уява, любовала ся українскою пісьнею, користувалась її мотивами, старалась воскресити

[1]) Кажу: так званої школи українскої тому, бо ґрупа писателів, знана під сим іменем, не становить дійсно ніякої окремої літературної школи. Підлягала она тим самим западно европейским впливам, приняла той сам романтичний напрям, що і другі подібні ґрупи письменників прим. литовска з Міцкевичом. Щоби кілька разів сеї річи не розбирати, приняв я згадану назву, котра загально принята; подавши отсе пояснене та застережене думаю, що в той спосіб уникну непорозуміня.

[2]) Залеский примірои пише в віршу п. з. „U nas inaczéj":

Boże, mój Boże, łzami modlę Ciebie,
Jak umrę daj mi Ukrainę w niebie.

в пісьні славну бувальщину, славні подвиги козацтва,[1]) хотячи усе те порозуміти, мусимо звернути увагу не лиш на чисто літературні загально-европейскі прямованя, не лиш на змаганє до індивідуалїзованя народностий, не лиш на ідеї та мрії польских патриотів, що не могли і думкою здумати України, відрубної від Польщи, — але шукаючи основи тих мрій мусимо приглянутись культурному та економічному становиску Поляків на Україні.

Від часу унії любельскої (р. 1569) ввійшла Україна в близші взаємини з Польщею і від того часу зачинає до україньских земель живійше напливати людність польска, котрої вплив чим раз яснійше відбивав ся на висших верствах краєвої людности. Польонізация сеся взмогла ся єще по унії релігійній з р. 1596, а особливо в протягу 17 віку, при помочи польского ряду, котрий старав ся приєднувати собі рускі висші верстви урядами і наділами. Через ті взаємини ввійшла Україна в близшу стичність із западною цивілїзациєю. Вплив сеї цивілїзациї витискає за посередництвом лїтератури польскої свою нестерту печать на лїтературі рускій почавши від 17. віку. Головними жерелами такої цивілїзациї були польскі школи, котрих початок сягає XVI. і XVII. віку. Першими їх заложителями були кальвінїсти (Лещиньскі, Фірлеї) і социнияне (Проньскі, Чаплицкі, Ґурскі і др.); коло р. 1612 заложено в Луцку першу колеґію єзуїтску, а р. 1624 основано другу колеґію і конвікт для шляхти в Острозї. В першій половинї XVII. віку розвинулись подібні заведеня наукові в воєводстві київскім, на Поділю і Волини. Коли р. 1773 папа Клементий XIV. скасував орден єзуїтів, сойм з р. 1775 звернув їх фонди на цїли просьвітні під зарядом т. з. комісиї едукацийної. Комісия сеся заложила школи в Кременци, Овручі, Луцку, Житомирі і т. д. З тими заведенями йшли на взаводи школи Піярів (в Межирічу залож. р. 1702) та Василиян (н. п. в Люборі, Острозї, Володимирі Волиньскім, в Каньові і Умані).

По подїлї Польщи забрано всї поєзуїтскі добра на користь державного скарбу, а доперва р. 1807 цар Олександер I. віддав їх на цїли просьвітні в полуднево-западній Руси. Надзір над просьвітою припоручено в западній части Адамови Чарторискому, а в полудневій Тадейови Чацкому. Чацкий заложив отже ґімназию в Кременци р. 1805 і близько 126 шкіл народних на Україні і Поділю.[2])

---

[1]) Розуміє сь осьпівували лиш частину козаччини, котра відповідала їх симпатиям; про се впрочім буде мова низше.

[2]) Данї сеї подаю по Чубиньскому: Труды етноґр. статист. экспед. т. VII.

Всї сесї дати наводжу я в тій цїли, щоби показати, що в протягу майже двох столїть була просьвіта на Українї, Подїлю і Волини переважно в руках католицкого попівства, польского або спольщеного, та польских патриотів.

Польска мова стала ся пануючою, та здобула собі право горожаньства серед одинокої тодї ще рускої верстви інтелїґенциї — попівства.[1]) Говорити по польскому вважало ся в тих сферах конечною умовою товариской приличности. Такі відносини тревали до р. 1832, коли в заведенях наукових запроваджено викладовий язик великоруский, та усунено католицке духовенство від заряду шкіл. Так отже польский елємент був на Українї, Подїлю та Волини пануючим так під взглядом культурним як товариским.[2]) Таку саму перевагу мали Поляки під взглядом суспільним та економічним.

Р. 1792 прилучено остаточно полуднево-західну часть України-Руси до Росиї. Могло б здавати ся, що пановане польскої шляхти в тих країнах мусить скінчитись при нових відносинах. Та не так воно склалось. Шляхта утратила вправдї частину полїтичної власти, за те запевнено її певне пановане над мужицтвом під взглядом економічним.

Хотячи вгамувати гуртову еміґрацию мужиків, котрі утїкали перед твердим гнетом, не потребувала вже шляхта давати їм від часу до часу льготи, як се часто лучалось за часів річи посполитої. Тепер потребувала шляхта лишень відкликатись до уряду, а сей дуже радо давав їй помі. При помочи ряду скріпила отже шляхта своє пановане, приборкала люд, котрий спорадично домагав ся пільги, та загарбала в свої руки величезні простори мужицкої землї.[3]) Такій порядок змінив ся аж р. 1862, коли знесено кріпацтво.

Так отже хоть Україна під взглядом полїтичним підлягала рядови росийскому, то під взглядом економічним і культурним довго ще панували тут Поляки.

Відповідні сим умовам були погляди Поляків на Україну в перших десятках сього столїтя. Опираючись на кільковіковій приналежности сього

---

[1]) Шляхта руска уже давно була винародовилась.

[2]) Говорю тут о т. з. висших верствах.

[3]) До р. 1862 належало до Поляків:

в губ	київскій	1.412	маєтків,	896.251	душ мужицких,	3/4	усіх мужиків,	85%	усеї землї
„	подїльскій	1.194	„	930.927	„	„ 6/7	„	„ 90%	„ „
„	волиньскій	2.887	„	817.327	„	„ 18/19	„	„ 92%	„ „

Сеся табличка наглядно показує пановане Поляків в сих країнах. Чубиньскій, Труды VII. ст. 289.

краю до Польщи, та на фактичному панованю в тій країні польскої шляхти, вважали її Поляки нерозривною частиною своєї вітчини — краєм польским. На люд руско-україньский, що замешкував сесю країну, зовсім они не оглядались, вважаючи його людом польским яко власність польских панів. Впрочім раховано ся з ним лишень тілько, кілько може числити ся господар із своїм інвентаром господарским. Тим меншу звертано увагу на духовий бік житя того люду.

Між тим відбувались на заході Европи важні переміни так під взглядом суспільним, як літературним. На звалищах давного ладу февдального зачав розвиватись лад капіталістичний. Капітал, увільнений із февдальних рамок, зачав розбивати суспільність на кляси приготовлюючи тим способом поле для сучасних ідей демократичних. Ліберальізм, котрий з початку мав характер демократичний, зміряв до запевненя одиници як найповнійшої свободи, і сходив ся на сій точці з новим літературним прямованєм — романтизмом. Сьому напрямкови літературному сприяли не лиш події та здобутки самої революциї францускої, але і реакция, яка по ній наступила, і котра проти националізму XVIII. віку ставила засаду чувства та фантазиї. Романтизм на знак даний з Анґлії розпочав боротьбу із спорохнавілим псевдоклясицизмом; боротьба сеся скінчила ся повною побідою нового прямованя.

Сприяючи всяким змаганям індивідуального духа викликав романтизм та видвигнув права індивідуальности поодиноких народів; зачали отже романтики підносити думки та чувства, приналежні даним народам. В той спосіб романтизм ураз із політичними подіями, котрі з початку сього столітя потрясли цілу Европу — розбудив та поставив яснійше питанє национальне в сучасному його розуміню. Тому се питанє звязане так своєю ґенезою як і сформованєм своїх ідей із тим літературним прямованєм.

Шукаючи індивідуальних прикмет даного народу в єго бувальщині та сучасному житю — знаходили їх романтики по більшій части в переказах, звичаях та пісьнях народних, котрі рівночасно подавали знамениту поживу чувству та фантазиї — конечним умовам романтичної поезиї. Тому ішли у всіх майже народів поруч із романтичним прямованєм студиї етноґрафічні та історичні, котрі в літературах словяньских, а передовсім україньскій та великорускій словесности, попередили трохи романтизм. Филї сього літературного руху, який ішов на заході Европи, зачали ся помало відбивати о береги Польщи та України, викликуючи тут анальоґічні прояви.

Хоть Бродзіньский не був приклонником німецкого романтизму а лишень пояснював єго значінє в Німеччині, то не дасть ся заперечити,

що він власне приготовив поле для розвою свого прямованя в Польщи. Головною єго заслугою есть се, що він і кількох сучасних єму людий, як Зоріян Доленґа Ходаковский (Адам Чарноцкий) і Лях-Ширма, казав шукати романтичности в бувальщині краю, і в єго памятках, в пісьнях та переказах люду — бо в такім лишень разї, по єго думцї, може поезия мати правдиву вартість, бути народною. Підлягаючи таким поглядам звернуло ся кількох талановитих мужів до згаданих жерел шукаючи вітхненя в бувальщині та характері люду тих країн, котрі замешкували, котрі були їм найліпше знані та були їм найлюбійші. Єсли тепер пригадаєм собі сей лад, який з початком сього столїтя панував на Україні, а котрого відповідні боки я старав ся висше показати, єсли завважаємо, що Україну, на котрій польский елемент мав рішучу перевагу, вважали Поляки краєм польским, невідлучною ідейно хоть відірваною полїтично частиною своєї вітчини, то вповні зрозуміем, чому польскі поети підлягаючи новим прямованям лїтературним зачали в Україні шукати материялів до заявленя народної індивідуальности, чому істория сього краю була для них істориєю рідного краю, а пісьні україньского люду — пісьнями рідного народу.

Тому розвій т. з. школи україньскої в польскому письменстві не представляє ся менї проявою так неприродною і дивною, пустою шляхоцкою забавкою, якою вважають єї декотрі україньскі[1]) та великорускі[2]) критики, а з польских критиків В. Цибульский.[3])

Ті самі чувства і погляди на письменство, які бачимо у поетів литовско-польских викликали і ґрупу письменників україньско-польских.

Також прегарна природа України мусїла мати немаловажне значінє у вітхненю поетів україньско-польских. „Красна сеся земля, обставлена могилами, зрита кіньскими копитами, засїяна білими кістьми, виплекала буйні плоди: непроглядне море зелені, а над ним пустку, смуток і тугу. Тілько ту розіграло ся кровавих боїв, тілько лицарских сердець застигло, тілько слави перегомоніло, що відголос її повторяли опісля довгі столїтя, сьпівали про ню бояни, рокотали гуслярі, вигравали теорбаністи

---

[1]) П. Куліш: Основа р. 1862. Петерб. февр. ст. 67. і ibid стат: Полякамъ объ Украинцяхъ.

[2]) Филевич: І. Б. Залескій, Извѣстія С. Петерб. слов. благотворит. обществ. 1886 Нр. I.

Противний погляд на сесю прояву лїтературну заявив Пипін гл. Эпизоды изъ литературныхъ отношеній малорусско-польскихъ (Вѣст. Европы 1886 I. 770).

[3]) Odczyty o poezyi polskiej wyd r. 1870 (I. стр. 222 223).

а коли они з часом замовкли, мусїли виступити нові сьпіваки, спадкоємці їх ліри" [1])

Така в головних нарисах ґенеза т. з. україньскої школи, така була загальна основа тодїшного лїтературного руху, — на котрій з'являє ся стать Богдана Залеского [2]).

II.

„Молодість", пише польский поет Красїньский, — „се різьбярка, що виковує цїле житє, хоть лїта єї скоро минають, слїди її долота тревають вічно". [3]) Слова сесї мож зовсїм справедливо сказати про Залеского. На цїлому его житю знати слїди сеї могучої різьбярки, а особливо на его житю психічному. — Ми приглянемо ся передовсїм тим ударам єї долота, з під котрих вийшла пісьня Богдана, а особливо україньский народний елємент в его пісьнях; таких лишень моментів будемо шукати в его біоґрафії.

Молодість свою прожив Богдан Залєский на Українї, і то в найкращих єї сторонах. Він уродив ся в селї Богатирцї над рікою Собом. Позаяк мати его умерла, коли він ще був дитиною, відвіз его батько до своєї сестри Кундзічової, що мешкала в Медведївцї в Каньовскому повітї. Чотиро-лїтного хлопчика віддано до шкіл до Каньова не для науки, а радше для забави. [4]) По короткому побутї в Каньові повернув він до тїтки. Маючи вісїм лїт набрав ся він скірної хороби, так, що тїтка була приневолена віддати его до народного лїкаря, до знахора, старого Зуя. „Знахор сей, був то мужик україньский, що мешкав над Днїпром у підніжа гори, званої „Івангора". Мав він численну родину і кілька гожих доньок. Тут зимовою порою прибігала молодїж на вечерницї, пісьнї розлягали ся по хатї при фуркотаню веретен. Малий Залєский одушевляв

---

[1]) Гл. Wojciech Grochowski: B Zaleski (Tygodnik Illustrowany 1873. t. XI. serya II. Nr. 262. str. 2.)

За сесю спадщину приняли ся в першій мірі письменники україньско-рускі.

[2]) Не стану я тут розказувати, як постепенно зацікавлювались Поляки Україною і Козаччиною, поминаю україньскі елєменти, впроваджені до лїтератури польской давнїйшими польскими поетами (С. Твардовский, В. Потоцкий), бо они не мали безпосередного впливу на нову групу письменників україньско-польских.

[3]) Młodość, bracia, jest rzeźbiarką
Co wykuwa żywot cały
Choć jej lata lecą szparko
Ślad jej dłuta wiecznie trwały

[4]) P. Chmielowski, Studya i szkice z dziejów literatury polskiej, ser. II. str. 343.

єя ними, скоро вивчив ся усїх на память, і безнастанно їх повторяв. Душа єго, як каже, просякла наскрізь красою тих народних пісень. В хатї знахора прожив Богдан коло вісїмнайцять місяців. Лїто достарчувало му й інчих приємностей".[1]) „Околиця се прегарна. Над самим Дніпром недалеко Рищова — пише сам Залєский — єсть висока гора, з котрої розтвиряєсь на всї сторони чудовий просторий краєвид; люд зве сесю гору Іваном або „Івангорою". На шпилю єї розлягли ся розвалини замку, що по переказам належав колись до Вишневецких, а опісля до Щеньовских. Перед кільканайцяти роками, коли я яко свобідне дитя перебігав сесю гору в ріжних напрямках, спотикав я нераз старого бандуристу, яких і нинї ще, хоть рідко, мож подибати на Українї. Старець той знав безконечне множество давних переказів і радо їх оповідав".[2]) В тих то хлопячих лїтах стрічав Богдан в пасїках та баштанах на Українї сивих, згорблених від старости, Запорожцїв. „На згадку о Сїчи старий дїд з заіскрепими очима затискав кулаки кленучи Москалїв. Наслухав ся я — каже Залєский — від тих старцїв досить ярких оповідань і пісень. Звірювали ся они менї тим раднїйше, що в зоріючих, зрошених сльозами оченятах ляцкого хлопчини читали співчутє".[3]) Тих вісїмнайцять місяців, котрі прожив Богдан у піднїжя „Івангори", се найглибший карб, який зазначила на єго житю могуча різьбярка, молодість. Вражливе хлопяче серце, в котрому тодї вже скрито тлїла іскорка поезиї, одідичена по батькові, переймала скоро і вірно усї ті вражіня і пісьнї, щоби їх опісля відродити перепустивши через призму своєї уяви.

Богдан Залєский спостеріг пізнїйше сам на собі вплив тих вражінь молодости, а особливо українських народних пісень:

> Z torbanem wyrósł ja. Dniepr, Iwanhora,
> Chata gdzieś w gaju starego znachora.
> Widzę och! jakbym pożegnał je wczora.
> Spiewałoż ptactwo tam byle dzień biały
> I znów dziewczęta z majdanu śpiewały;
> To znowu męski głos wojennej chwały

---

[1]) Гл. Seweryna Duchińska: B. Zaleski, wspomnienie pośmiertne; Biblioteka Warszawska 1886. t. II. str. 240 i t. d.

[2]) Гл. Pisma Józefa Bohdana Zaleskiego, wydanie zbiorowe przejrzane przez autora, Lwów, nakł. Gubrynowicza i Schmidta r. 1887, t. II str. 56. Усї цитати подавати буду із сього виданя пишучи коротко: „Pisma, t . . str. . ." і т. д.

[3]) Pisma, t. IV. str. 97—98.

[4]) Батько Б. Залєского, як подає Хмєльовский (Studya, II. 342) радо писав вірші.

W cześć atamanów — mąciły się społem
W pieśń jedną żywą! I pieśń tę połknąłem.[1])

Побут у знахора, се жерело, з котрого плили найчистійші струмочки вітхненя Богданового. Кілько разів діткнув ся поет крилом своєї уяви сеї чудової „країни зараня“ відмикали ся зачаровані нори, била з них „жива пісьня“ дрібними струями, та стинала ся в кришталь під пером поета. Тому так часто звертаєсь поет до сеї книжки, де го „Мати-Україна сповивала пісьнями, прочуваючи єго вірлине воздушне житє“.[2]) В прегарному „засьпіві до нової поезиї“ (Przygrywka do nowej poezyi) представляє поет в фантастичній формі, зближеній до сьвітогляду українського люду, сей вплив, який мали на нього українскі пісьні народні.

Щоби порозуміти „сей заспів“, треба подати деяку замітку. Люд українский в деяких околицях приписує русалкам дар твореня народних пісень: „Пісьні не народ складає, а морскі люде (русалки). В суботу в вечір грає море, на море випливають морскі люде, що половина чоловіка а половина риби, і сьпівають усяких пісень, а чумаки стоять на березї, слухають, переймають, та розвозять ті пісьнї по селам і городам“.[3]) Тому „Мати-Україна“ віддала Богдана одній із тих гарних поетичних богинь на вихованє, говорячи:

„Piastuj dziecię me Rusałko!
Mlekiem dum i mleczem kwiecia
Pój do lotu mdłe to ciałko;
Pięknéj sławy méj stólecia
Podaj do snu na obrazki.
Barwą złotą i błękitną
Tęczą w okrąg niech rozkwitną,
Wszystkie ludu mego kazki!“ [4])

Русалка отже — се українська муза [5]), се уперзоніфікована українська людова пісьня і казка: она то випестила поетичний талант Залеского. Єсли маєм слїдити за розвязкою „uwikłanéj w cud zagadki“, що

---

[1]) Pisma, II 203.

[2]) ibid. II. 235.

[3]) Куліш: Записки о Южной Руси Т. II. стор. 36. Подібне вірованє записане і у других етнографів. Порівн. Чубиньскій: „Труды“ I. 211.

[4]) Pisma, II. 235.

[5]) Творчі спосібности приписує люд лишень русалкам морским; Залеский вірованє се розширив на усі русалки.

„Przygrywka“ Залеского о стілько не годить ся з вірованями українського люду, що Русалки вважають ся все елементом ворожим чоловікови, так що „Matka ukraina“ не могла би по вірованям українського люду віддавати їм Залеского на вихованє.

в души поета „leży pod pieczęcią“, — загадки єго поетичного творчества, котрого повістею так одушевлялась сучасна єму польска суспільність, то мусимо увзглядни̂ти еще оден важний елємент. Маю тут на думці вражіня, які викликувала в души поетовій україньска природа. Вражінь тих зазнав він уже підчас свого побуту у знахора. Пізнійше, будучи в школах в Умані, відбував він з товаришами (Ґощиньским, Ґрабовским і Ґрозою) часто прогульки до Грекова та Зофіівки, околиць знаних із своєї чудової краси.[1]) Вакациї і свята переживав Залєский у свого брата Ілиї в Кривци. „Кількож то разів висмикнув ся він потайки з дому; дбаючий брат шукав єго неспокійно, розсилав за ним ґінців, а він тим часом лежав на могилах линучи духом в лицарску бувальщину, та в розніженю заливав ся сльозами. Слух мав він незвичайно бистрий. Ловив ним кождий шелест бурянів, колисаних літним легетом“.[2])

Справедливо сказав про нього Міцкевич, що він „підслухав гармонію усїх творів на степах України, та переклав в пісьнї зачарований ритм природи“.[3])

Лишень під впливом безпосередних вражінь міг виплинути з души поетової такий вірний а гарний опис степу.

Szumią trawy i burzany,
O zielono wskróś, o! sino,
Jako fale wciąż kurhany
Step, a step, a rozbujany,
Morze twoje Ukraino! [4])

Шум степу виколисував в серци поета задуму, під проміне̂м палячого україньского сонця набирали сили крила єго уяви, природа україньска вляла в душу поета усї ті краски, котрими яснїють людові пісьнї, виплїяні в тій самій колисцї. Говорячи отже про вплив україньских людових пісень на поетичне творчество Залєского не мож поминути тих елєментів, котрі ввійшли до пісень людових і безпосередно до души поета. Тому мусів я поставити поруч себе оба сесї роди вражінь, так як они лучили ся в души поета, як він сам їх сьвідомо ставив поруч себе у своїх споминах з молодечих літ:

Kraina moja zarania
Wciąż jak piastunka w omroczu

---

[1]) Pisma, IV. 98.
[2]) Duchińska: Bibl. Warszaw. 1886. II. str. 247.
[3]) Adam Mickiewicz, rzecz o literaturze słowiańskiej rok drugi 1841—42, str. 238—239.
[4]) Pisma, I. 221.

W dumkach do uszu podzwania
W mogiłach miga do oczu“.[1])

III.

Щоби докладно порозуміти значінє пісень україньских в поезиях Залєского, подамо бодай в головному нарисї ґенезу перших фаз єго поетичного творчества. Тому не спускаючи з ока головної нашої цїли увзглянимо, о скілько се річ можлива, ті твори і прямованя лїтературні, котрі були для Залєского взорами, і научили єго ставити перші, несьміливі кроки на поли поезиї.

Перші свої думки оголосив Богдан друком будучи ще в школах в Умані, з відки виїхав р. 1820. Тут уже читав він залюбки Гомера. „Читай Гомера хотьби триста разів, новий він, нїби що рана мінить ся в очах“. „Гомер — каже він — се воплоченє люду“.[2]) Любив він також читати Горация, як про се сьвідчить кілька єго переводів пісень сього поета. Найважнїйшим учительом Залєского був в тому часї Іван Кохановский, котрого поет богато разів згадує в своїх поезиях, а все з найбільшим і найщиршим поважанєм і любовю. Від нього научив ся Залєский прегарної звучної мови, якою так мистецьки орудував „Іван з Чорнолїса“.[3])

З Нестора научив ся поет много даних до історії Руси і стать руского того лїтописця часто вириняла в єго думках поруч із древним Бояном.

Na prawe śpię ucho,
To szumi coś głucho.
Na lewe, to zmora
Dwulica, rozchwiana,
Cień mnicha Nestora
I obraz Bojana.[4])

По думцї Г. Затея [5]) знав уже Богдан будучи в ґімназиї „Слово о полку Игоревѣ“ і то в ориґіналї; єсть се річ імовірна, бо важний той памятник староруської лїтератури відкрито р. 1795, а перше єго виданє оголошено друком р. 1800. Боян, давний поет сьпівак, про котрого згадує

[1]) Pisma, II. 26.
[2]) ibid. II. 197.
[3]) Кохановский уродив ся в селї „Czarnolesie“.
[4]) Pisma IV. 199.
[5]) Hugo Zathey, Młodość Bohd. Zaleskiego, sprawozdanie III gimn. w Krakowie r. 1886, str. 6.

автор „Слова“, став ся від того часу ідеалом Залєского; імя єго подибуємо на кождій майже стороні поезий Богдана. Хотячи наслїдовати Бояна, присвоїв собі Залєский цїлі поетичні звороти мови із Слова, писані по єго думцї стильом Бояна.[1])

Такий був засіб материялів поетичних Залєского, коли імя єго уперве появилось в польскій лїтературі. Перший на впів оригінальний свій твір поетичний оголосив він друком р. 1819 в часописї „Dziennik Wileński“ [2]) п. з. „Duma o Wacławie, ze śpiewu ludu wiejskiego“.

Не маємо певних відомостий, чи перед написанєм сього вірша знав Залєский розправу Зорияна Доленґі Ходаковского: „O słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem“, або Бродзїньского: „O klasyczności i romantyczności“. Міг він тодї знати обі сесї студиї – бо обі вийшли р. 1818.[3]) Северина Духіньска думає, що розправу Бродзїньского знав уже Залєский виїзджаючи до Варшави: „Те, що му нашептали могили степові“, каже Духіньска, „що зачув яко хлопчина в шумі Днїпра з вершин Іван-гори, знайшов усе те в сїй розправі розвинене в наукову теорию. Слова Бродзїньского були для нього вказївкою“.[4])

---

[1]) Подаєм на се кілька примірів:

Złota dumo narodowa
Bojanowéj gęśli córo
Nad zielonem podzwoń siołem
Nim roznośniéj a ponura
Siwym orłem klaśniesz z góry
Szarym wilkiem pomkniesz dołem [Pisma II. 132—133].

„Боян носив ся мислию по дереву, сїрим вовком по землї, сизим орлом по-під облаки“ [гляди: проф. Др. Ом. Огоновский: „Слово о полку Игоревѣ“, малор. перев. стор. 3.]

I roznośny śpiew to miękki
Pełną garścią rozsypywa
To jak orzeł siwy w chmury
To ku ziemi jak wilk bury

Порівн.: Огоновский „Слово“ loc. cit.

Поема Залєского п. з. „Naścia“ (Pisma, IV. 17.) відповідає уступови „Слова“ „Плач Ярославни“ [Огоновский, „Слово“, стор 19, уступ. XII.)

Однак ремінїсценциї із „Слова о полку Игоревѣ“ і виразнїйші слїди впливу сього памятника на Залєского, можемо завважити доперва в поемі: „Damian książę Wiśniowiecki“, надрукованім перший раз р 1826 [Dziennik Warszawski t IV. str. 300 - 324]

[2]) Dzienn. Wil t. II. str. 525—528

[3]) Перша вийшла в часоп. „Ćwiczenia naukowe“ t. II. odd. literac. Krzemieniec, w r. 1818; а друга в час. „Pamiętnik Warszawski“ (марець — липень) р. 1818.

[4]) Biblioteka Warszawska, 1886, t. II., str. 250.

Чи Залеский пішов за вказівкою Бродзїньского пишучи „Dumę o Wacławie“ — не можемо певно сказати. Між тим маємо під рукою материяли, котрі (рішучо можем се сказати) грали важну ролю в ґенезї „Dumy“. В часописї „Dziennik Wileński“ з р. 1818 [1]) помістив Лях-Ширма вірші: „Jaś i Zosia“ і „Zdanek i Halina“, перероблені з червоно-руских пісень народних. Вірші ті такі характеристичні, що ми їм приглянемо ся близше.

Незвичайно важним єсть так із взгляду на час написаня, як і під взглядом змісту лист Ляха-Ширми до редактора, поміщений яко передмова до пісень. Цїкавий сей лист наводжу тут в цїлости, бо єсть він в польскій лїтературі одним з найперших голосів, піднесених в справі людових пісень, і їх значіня для поезиї,[2]) а не звернено на нього доси тої уваги, на яку заслугує.

Przesyłam W. Panu dwie dumki szczerosławiańskie, bo z podań ludu wiéjskiego wyjęte, i podług dwóch śpiewów ruskich do siebie dosyć podobnych osnowane. Dzięki winienem J. P. Chodakowskiemu, który nie tylko tego źródła mi użyczył, lecz i cały swój zbiór śpiewów wiejskich mozolnie zebrany do przeczytania pozwolił. Mając sposobność do przyswojenia myśli ogółu, śpiewy wiejskie składających (?), napojony ich duchem a szczególniej ponurą ich smętnością starałem się ją przelać w moje rymy nie mieszając weń bynajmniej obcych, nie pod naszem niebem urodzonych myśli, i nie odstępując nigdzie od dawnéj prostoty, chyba wówczas, kiedy ona w nieokrzesaną gminność wpadała, i wyższość światła wieku naszego wymagała koniecznie jakiejś odmiany. Co się tycze dodatków, które porównywując moje dumki z dwoma tu dołączonymi śpiewami wiejskiemi za pierwszym rzutem oka dostrzedz można, te zdawały mi się potrzebne dla ich zaokrąglenia, i do nadania im niejakiéj wyrażistości zwłaszcza, że w podobnych pismach wolny polot wyobraźni jest dogodniejszy aniżeli niewolnicze naśladownictwo. Wszelakoż i w tem, co się dodawało, pilne miałem baczenie na to, żeby wszystko albo zgadzało się z dawnymi przesądami, zabobonnością i obyczajami, albo przynajmniéj nie było im przeciwne. Pożyteczną nader byłoby rzeczą, Mości Redaktorze, gdyby się zatrudnić zbieraniem gminnych baśni, powieści, przesądów, wróżb, śpiewów i t. p.; zbieranina ta na pozór tylko nikczemna i z ułamków tylko złożona mogłaby wielce posłużyć do wyjaśnienia historyi oby-

[1]) Dzien. Wil. 1818. I. str. 486.

[2]) Подаю сей лист в оригіналї, щоби задержати єго форму і показати тодїшний стиль польский науковий.

czajów, rzuciłaby światło na dzieje polityczne, na obrzędy religijne i bóstwa, poprzedzające naukę Chrystusa; co więcej, możeby idąc za podobieństwem sprawdziła te szerzące się w świecie wnioski: że kolebka naszego dzieciństwa i plemienia jest nad Gangesem. Oprócz tego co za nieprzebrany skarb byłby to dla rymotwórstwa naszego; wówczas to Mości Redaktorze nie zarzucanoby Dzienników, Pamiętników, Tygodników i inszych pism obcymi nam wyrażeniami, które będąc dla wielu niezrozumiałe z obojętnością bywają przyjmowane, czczem tylko napełniając uszy brzmieniem, a nie trafiając do serca i nie ogrzewając go. Na równinach słowiańskich, na polach naszych przodków między naszą bracią nastręczają się nam skromne kwiaty zachwycenia: zbierajmy je troskliwie i w duchu wdzięczności dla naszych dawnych ojców. Jeśli nie chcemy w naukach nadobnych być tylko naśladowcami, lecz i oryginalne a do tego czysto narodowe posiadać dzieła, uratujmy te starożytne zabytki, na które czas coraz ostrzejszy nastawa, i grozi zatratą. Są one szczątkami gmachu niegdyś okazałego, który runął w zwaliskach, ale może nam jeszcze do wzniesienia Swiątyni Narodowości za węgielny posłużyć kamień. Zniżmy się więc pod strzechy — tam nasza sędziwa narodowość". (D. 29 marca, 1818 r.).

Погляди, висказані в сьому листї, суть, як бачимо, відблиском сього загально-европейского прямованя, зміряючого до народности в лїтературі, і вказуючого на пісьнї народні, яко на невичерпану і неоцїнену в тім взглядї скарбницю. Натяк на Ходаковского вказує, що Ширма переняв від нього ті погляди, і встиг їх скорше оголосити друком, як заслужений Чарноцкий (Ходаковский)[1]), і заки ще скінчила ся друковати в часописї „Pamiętnik Warszawski" студия Бродзїньского: „O klasyczności i romantyczności".

Пригляньмож ся тепер близше цікавим думкам Ляха Ширми, і порівнаймо їх із червонорускими взорами, щоби познакомити ся з першими того рода творами в польскому письменстві. Зміст думки: „Jaś i Zosia" подаю в винятках польских і руских.

Поїхав Івасенько на полюванє,
Покинув свою милу на горюванє,
Виїхав Івасенько в чистеє поле,
А сам припав к сирій землї на спочиванє.[2])

---

[1]) Студия Ходаковского вийшла доперва при кінци р. 1818.

[2]) Текст галицко-руский, котрий Ширма дістав від Ходаковского, помістив в „Dzien. Wil." разом із своїми пересьпівами.

Wyjeżdżał Jasio na łowy,
Pod nim igrał konik wrony,
Przebywał lasy, dąbrowy,
Dumał o Zosi stęskniony.
Wyjechał na czyste pole,
Puścił konika na trawę
Sam kojąc tęsknoty i bole
Pochylił się na murawę.

І снило му ся, що з рук злетіла му голубка (в пісьні народній: „ясненький сокіл“). Ворожка пояснила єму, що сон такий віщує нещастє. Вертає Івась сейчас до дому, та не застає уже своєї милої живої.

Ніжки мої скоропадлі, чому не прийдете?

Заголосив він в розпуці:

Ручки мої біленькії, чом не пригорнете?
Очи мої чорненькії, чому не глянете?
Уста мої приязненькі, чом не промовите?

Moje wy letkie nożęta
Czemu więcéj nie chodzicie?
Moje wy białe rączęta,
Już wy mnie nie przytulicie!
W tych ustach przy twoim boku
Czerpałem słodycz obficie,
Zgasło już niebo w twem oku,
Nie miłe teraz mi życie.

На тім і кінчить ся руска народна пісьня; але поет сьпіває дальше. „Jaś“ з жалю вмирає. Ховають їх в однім могилї... Закінченє сеї думки Ширми написане в дусї баляд романтичних:

Gdzie się ich wznosi mogiła
Rosną dwie brzozy płaczące,
Jedna do drugiéj pochyla
Gałązki z sobą łączące (?)

Tam przy księżyca poświacie (?)
Dwa gołąbków przylatywa,
Siada jak siostra przy bracie
Dzióbkami się pogłaskiwa.

Widziano takie na jawie
Jak ten gołąb, gołębica
W niebo wzlatują w postawie
Mdławéj, jak promień księżyca..

Друга думка: „Zdanek i Halina“ має подібний зміст, і в подібний спосіб переклав її Лях-Ширма. Подаю найкраще місце з тексту малоруского і відповідний уступ із думки Ширми.

Ах (? — чому не „Ой!“ як звичайно?) тещеньку, голубоньку,
Снив ся менї сон дивненький,
Що на мій дім пчоли впали.
На подвіре зоря впала
З двору зазуля вилинула...
Ах синочку, мій зятеньку,
Їдь же скоро до домоньку
Маєш дома пригодоньку:
Бо пчолоньки то сльозоньки,
А зіронька дитинонька,
А зазуленька — Марисенька...

Śniło mi się, jakby pszczoły
Uciekały we dwa roje,
Pierścień się rozpadł na poły,
Gwiazda spadła na wieś moją.
Ach zięciu, mój miły synie (?)
Jedźże, jedźże do twéj żony,
Przygoda ciebie nie minie,
Znajdziesz żal nieutulony.
Bo lecących pszczół dwa roje,
To płynących łez dwa zdroje
A twój pierścień rozłamany
Ślubu wiązek rozerwany.
Gwiazdy, co z nieba spadają
W pogodnéj wieczornéj dobie,
Te niestety oznaczają,
Że ktoś z ludzi poległ w grobie.

З тих наведених уступів можна переконати ся, о скілько Лях-Ширма, беручи до своїх думок материял з малоруских пісень народних, придержував ся поглядів, висказаних в листї до редактора „Dziennika Wil.“

Думки сесї а особливо лист до редактора мали по моїй думцї незвичайний вплив на Залєского, і становили, як я на се вже натякнув, сильну принуку до написаня „Dumy o Wacławie“. Що Залєский знав

„Dziennik Wileński“ сьвідчить про се та обставина, що в кілька місяців пізнійше, як появились думки Ширми, надруковав поет в „Dzien. Wil.“ свої переводи і „Dumę o Wacławie“; а що знав думки, о котрі нам ходить, сьвідчить про се велика схожість стилю „Dumy o Wacł.“ і думок Ширми.

Ідучи отже дорогою, вказаною єму Ляхом-Ширмою, взяв поет основу до своєї „Dumy o Wacł.“ з народної україньскої пісьні, додаючи так як Ширма під заголовком слова: „ze śpiewu ludu wiejskiego“[1]). Таку народну пісьню, котра становить головну ткань поеми Залеского, знаходимо у Максимовича.[2]) Подаєм єї в цілости:

Збирали ся комісарі
Під царскі палати,
Пишуть листи на Вкраїну
Під аршини брати.

Записали на Вкраїні
Вдовиного сина,
Ой тож козак уродливий
Доходить аршина.

Ой зачує ж стара ненька
Івасева мати,
Ой де тебе, мій синочку,
Я маю сховати?

На щож мене, матусенько,
Ти маєш ховати,
Буду тобі із столиці
Червониї слати.

На щож мені мій синочку
Червониї твої,
Що нікому поховати
Головоньки моїй.

Поховають моя нене
Тебе добрі люде,
Ой як мене молодого
До тебе не буде.

Вдовин синок вдовиченко
Коня наповає,

---

1) Слово „думка“ перший раз в польскому письменстві бачимо у Ширми.

2) Украинскія народныя пѣсни, изданныя М Максимовичемъ, Москва, р. 1834. ч. I. ст. 132

Єго ненька старенькая
В вікно виглядає.
Вдовин синок вдовиченко
Коника сїдлає,
Єго ненька старенькая
Крижом упадає.
Вдовин синок вдовиченко
З двора виїзджає,
Єго ненька старесенька
За стремен хапає.
Ой в гóродї Очакові
Вдарили із лука,
Да вже тобі вдовин сину
З матерю розлука.
У гóродї Очакові
Вдарили з гармати,
Ужеж тобі вдовин сину
Неньки не видати...

Якже переробив Залєский сесю пісьню відповідно до своїх тодїшних поглядів і свого стилю?

Передовсїм старає ся він розвинути ті мотиви, котрі знайшов, в завязку лишень, в народній пісьнї. Але чи на тім єго „Duma“ зискала?

Поет зачинає думу описом переполоху, який настав в краю в наслїдок нападу ворогів і бранки рекрутів:

Wrogi w około śmierć sieją,
Wzmaga się wojna, lud smuci,
Młodzi wieśniacy truchleją
Z świętej wolności wyzuci.

Не менче лякали ся і ті, що утїкали перед бранкою. Слова народної пісьнї: „Ой деж тебе мій синочку я маю сховати“, розвинув поет в бомбастичну строфу:

Losu nieszczęsne ofiary
Stronią od domów rodziny,
Kryją się w gadów pieczary
W lasów okropnych gęstwiny...

Не бояв ся бранки лишень Івась-вдовиченко, перехрещений у Залєского на „Wacława“ так, як у Ляха-Ширми Івась на „Zdanka“.

Wacław sam tylko spokojny
Wacław zdrów, silny i młody,

Zdał się stworzonym do wojny
Jednak nie rzucił zagrody.
Jego więc z wioski w rekruty
Dziedzic przeznacza strwożony.

Пращанє з матерею, розпуку бідної вдови, так по майстерски змальовану в народній пісьні, розводнив поет вибухами млавої сентиментальности, котрі заняли му 14 строф. Штуки розбовтуваня народних пісень научив ся Залєский мабуть у Ляха-Ширми, у котрого 2 або 4 вірші припадають на оден вірш людової пісьні. Певно також під впливом Ширми, котрий радив робити зміни в пісьнях народних „kiedy one w nieokrzesaną gminność wpadają, lub kiedy światłość wieku naszego wymaga takiej zmiany" — повипускав або поперекручував Залєский не до пізнаня найкращі уступи людової пісьні.

Ціла „Duma o Wacławie", а особливо єї закінченє ясно говорить, — що Залєский був новиком в тім роді поезиї, і не мав навіть перед собою виднійших взорів. Не вдумав ся він ще в сесю тайну, що позволяє народному сьпівакови короткими словами богато сказати; не відчув ще духа тих асиндетичних сполучень, що дають слухаючому нагоду перелетїти думкою цїлу чергу подій, котрих треба додумати ся між реченями синтактично з собою не повязаними. З сього непорозуміня виплила слїдуюча хиба, яку бачимо в тій поемі Залєского.

В народній пісьні слїдує безпосередно по пращаню Івася-вдовиченка з матерею натяк про єго смерть:

Ой в городї Очакові
Вдарили з гармати,
Уже тобі вдовин сину
Неньки не видати...

Польский поет зрозумів сесї слова так, що сейчас відставлено рекрута до табору воєнного, де вже кипіла борба... і з відси то пішла цїла неприродність слїдуючої строфи:

Wtem do obozu przybywa,
Gdy już wzajemnie walczono,
Więzów stargano ogniwa
Stawać do boju zlecono.
Kule wyparte z dział świszczą i t. p.

„Wacław"-а, пробитого баґнетом, ховають в могилї, котру „весна строїть цьвітами — а роса наповає бальзамом" „Над ним сьпіває соловій пісьню свободи — ратай вихваляє єго славну смерть".

В деяких місцях „Dumy o Wacławie“ бачимо ремінїсценцию українськоі народної думи „О Коновченцї“[1]); а слова

> Pada, już serce nie bije
> Zawarł na zawsze powieki,
> Lecz w ustach współbraci żyje
> I w nich żyć będzie na wieki,

слова сесї суть слабим відгомоном звичайного закінченя українських дум народних, (котре бачимо і в думі „О Коновченцї“).

> Полягла козацька, молодецька голова
> Як од вітру на степу трава:
> Слава не вмре, не поляже,
> Лицарство козацьке всякому розкаже.[2])

„Duma o Wacławie“ не єсть, як бачимо, в польскому письменстві нїякою новостию під взглядом оброблення предмету, хоть основу єї становить народна пісьня. Не видно в нїй жадної із пізнїйших прикмет стилю Залєского. З думи сеї „віє ще духом“, як каже Хмєльовский „клясично ідилїчним“. В нїй видко ще явну непевність в виборі взорів: „Соловій — Боян“ боре ся ще тут о пальму першеньства із Горацийом“.[3]) „Метрум (–⏑⏑ –⏑⏑ –⏑), виписане перед сею думою, а котрого пильно придержував ся Залєский, сьвідчить, що він користав із оживлених тодї розправ о ритмічности польского язика, які тодї провадили в Варшаві Крулїковский, Ельснер і Бродзїньский, доказує, що уже з самого початку свого творчества дбав Залєский про музикальний бік поезиї“.[4])

IV.

Року 1820 наступив зворот в житю поета, котрий рішучо вплинув на напрям єго поетичного творчества. Того року вибрав ся Залєский

---

[1]) Максимович, Украинск. народ. пѣсни Москва, 1834 I. 50.
[2]) Максимович. Украинск. народ. пѣс. Моск. 1834, т. I. стр. 50
[3]) „J. Bohd. Zaleski“, napisał I. G B. Przegląd Tygodniowy, Warszawa, 1878.
[4]) Piotr Chmielowski, Studya i Szkice, II. 348—349.

Подаю часто цитати із ріжних критиків, що писали про Залєского, бо пересказуючи власними словами те, що уже другі сказали в якійсь справі, а що треба сказати — пошивав би ся я в чужі пера. Взглядом поглядів ріжнородних критиків Залєского стараюсь я по можности віднести ся критично — а спосіб, в який я уживаю якоісь виписки, вказує на становиско, яке я взглядом неї занимаю. Цитати сесї мають ще і тую цїль, щоби познакомити читачів бодай в части із лїтературою, що відносить ся до писань Залєского, щоби показати, як віднеслась взглядом них польска критика, та о скілько оцїнено ті поезиї з боку, з якого я їх розбираю.

із своїми приятелями Ґощиньским і Ґрабовским до Варшави, де і дальше лучив їх як найсердечнійший стосунок, що пробиваєсь в слідуючих словах Залеского:

> Bohdan, Seweryn[1]), Michał[2]), między nami trzema
> Odgrywa się osobne niejako poema,
> Wszyscy trzej, bo rówieśni, z jednego my gniazda
> Porwali się do lotu, i jedna nam gwiazda.[3])

Многоважне значінє мала для молодого поета дружба із Мальчевским, Бродзіньским і Мохнацким. Они то не давали попасти в апатию поетови, що тужив за своєю Україною, они оживляли єго духом свого таланту, як сьвідчить про се отсей уступ поезий Богдана:

> Jako barwinek gdzieś z bujnej ziemicy
> W piasek wszczepiony schnąć zacząłem wcześnie.
> Kaźmierz Brodziński, Mochnacki Maurycy
> Chuchali do mnie w zamrożne wciąż pleśnie,
> Chuchali inni młodzi rówiennicy.[4])

Насамперед познакомив ся Залєский із автором поеми „Wiesław“, в котрім знайшов правдивого приятеля і порадника. Імя Бродзіньского було тоді вже голосне. Був він як той дуб, що стояв на граници двох епох. Корінём своїм приріс він ще до старого клясичного ґрунту, а конарами взніс ся в епоху романтизму. На тих конарах, що вдирали ся вже в будущину, оперла ся до висшого сьмілійшого лету ціла громада поетів-романтиків, межи котрими був і Залєский. Се переходове становиско Бродзіньского найліпше характеризують слідуючі єго слова: „Пісьні народні були початком поезиї і суть найкращим єї жерелом; коли черпаєсь поезию з пісень і обичаїв люду, надає ся їй знамя ориґінальности. Штука, що творить цілість із пісень народних (як Гомер Ілїяду) увіковічнює заразом і характер народу і єго культуру. Томуж, — если єсть обовязком поета в просьвіченому столїтю шанувати „ґуст“ загалу, то ще святійшим єсть єго обовязком черпати з пісень люду, як із натури, характер і обичаї народу. Видимо отже, що Бродзіньский зовсім не думав рішучо зривати із дотеперішною лїтературною традициєю із „ґустами загалу“ — і се становить пень єго лїтературної діяльности, котрий закоренив ся в бувальщині; галузє-ж, що вибігає в будучий период польскої поезиї — се простота і чувство, котре поставив на місце конвен-

---

[1]) Seweryn Goszczyński.
[2]) Michał Grabowski.
[3]) Pisma, II. 103.
[4]) Pisma, II. str. 204. — вірш п. з. „Roślinka“.

ционально̂ї штуки і псевдоклясичних понять, — се елємент народний і людовий, котрому старав ся він запевнити пановане в літературі. Наукові свої теориї убирав Бродзїньский часто в поетичну форму. Слїдуючі єго вірші виражають лишень ярче знані єго слова про романтизм: „Romantycznością naszą są“ i t. p.:

Na jakiej ziemi, z jakim ludem żyjesz razem,
Takiego twoje pienia niech będą obrazem.
Ty ceniąc wszędzie piękność własną śpiewaj ziemię
Wspólne w czuciu, przygodach i zwyczajach plemię,
Ruiny, smutne świadki dawnej duchów chwały,
Mogiły, co z ojczyzną synów pogrzebały,
Śledź zgasłych ojców czyny; łańcuchem niezłomnym
Sprząż dawną miłość kraju z plemieniem potomnem,
W ziomkach ucz się znać ludzi, z nich czerpaj natchnienie,
Ich uczuciem wzbudzone im poświęcaj pienie.

З тими засадами годять ся так під взглядом змісту як і форми усї поезиї Бродзїньского.

Трудно їм відмовити правдивого чувства і простоти, чим могли користно ріжнитись від виманєрованих, і по більшій части на зимно роблених, віршів псевдоклясиків; але з тим всїм не були самі поезиї Бродзїньского спосібні викликати який-небудь переворот в користь правдиво̂ї поезиї. Не могли они потрясати душами. Бродзїньский не мав сили потрібно̂ї до се̂ї цїли, бракувало му одушевленя і взнеслости, не доставало му і творчо̂ї фантазиї, прикмети, котрою вірші найбільше мабуть зєднують собі і підбивають серця.[1])

Посвятив я може за много місця Бродзїньскому; однак думаю, що не відступив від річи кладучи особливо натиск на се, як задивляв ся сей поет і критик на пісьнї людові, яку ролю визначував він їм в літературі, який отже міг він під тим взглядом мати вплив на Б. Залєского, а се має для нас перворядне значінє.

Виложені отже погляди Бродзїньского, хоть звернули уми молодого поколїня поетів на поле поезиї народно̂ї і людово̂ї, хоть вщепили в них любов до рідного краю, до єго могил, єго ланів і степів, єго славно̂ї бувальщини, не могли вповнї відповісти бурливим чувствам молодїжи. Не диво отже, що в тім часї, „коли в Варшаві панове Дмоховский і Домінік Лісєцкий вважались поетами, кількох молодців майже дїтей, незнаних і стоячих в тїни, тужило за інчою поезиєю, мріло о ній, і мало колись рішучо вплинути на єї реформу.“

---

[1]) Adam Bełcikowski: Ze studyów nad literaturą polską, Warszawa, 1886 str. 434.

„З відкиж взяло ся у сеї молодїжи бажанє чогось новійшого і основнійшого як завмираючий клясицизм? Чи знали де другу поезию? Чи дійшли до того через основне знанє теориї і засіб придбаної науки? Чи знали про реформу, що зачалась, і тодї вже майже довершилась заграничними артистами і критиками? — Зовсїм нї!“ Усї сесї питаня завдамо собі і ми, так як їх собі завдав М. Ґрабовский[1]); але відповідь наша випаде трохи інакше.

За відповідь нехай нам послужать наведені висше погляди Бродзїньского на поезию. В них могли молоді поети знайти відблиск сеї лїтературної еволюциї, яка довершувалась на западї. Талант поетів мав здїлати се, чого не в силї був довершити Бродзїньский; палка душа поетів могла зірвати, а дійсно зірвала звязь, яка лучила їх із спорохнавілою лїтературною традициєю, і виповіла війну тим „ґустам загалу“, супроти котрих не важив ся і не мав сили виступити Бродзїньский.

Трудно отже сказати ураз з Ґрабовским, що „наша (т. є. польска) т. з. романтична поезия має свій початок не в наслїдованю Нїмців, не в теориях Шлеґлївских“. Правда, що „вийшла она сьвіжа і гарна із живого жерела, із народних людових поезий“[2]) але ті теориї Нїмців і в загалї нові лїтературні прямованя, що обгорнули вже були з початком сього столїтя цїлу славянщину, становили в руках Бродзїньского і Ходаковского те чародійне бильце, котрим они, хоть не дуже сильно вдарили в закаменїлу скелю лїтературної традициї, отворили живе жерело нового лїтературного руху в Польщи.

Усе те, що сказали ми в сьому уступі, означує близше атмосферу, якою віддихав Залєский в Варшаві, і під впливом котрої розвинув ся єго поетичний талант, — вказує сесю струю, що потягала Залєского до народної поезиї.[3])

Заки приступимо до подрібного розбору тих поезий Залєского, в котрих бачимо вплив україньских пісень народних, мусимо звернути ще

---

[1]) Literatura i krytyka, Wilno, 1837, cz. II. str. 103—4.

[2]) ibid. II. 105.

[3]) Говорячи про сесї материяли, що вплинули на розвій людового, а передовсїм україньского елементу в поезиях Залєского, мусимо застеречись супроти погляду Вінк. Поля, [Pamiętnik do (?!) literatury polskiej XIX. w r 1866, str. 345] будьтоби „поезиї і думки Падури давали камертон новій польскій лїтературі“, будьтоби „доперва по Падурі міг появитись Залєский“. Що слова сесї зовсїм хибні, доказав уже Г. Затей (H. Zathey, sprawozd. dyr. III. gimn. w Krakowie 1886. str. 10—12) і Пипін в розправі: Эпизоды изъ литературныхъ отношенiй малорусско-польскихъ, Вѣстникъ Европы 1886. I. 768.

увагу на тоту загальну охоту до збираня пісень і переказів людових, яку бачимо з початку сього столїтя в цїлій славянщинї.

Рух сей викликали на европейскому континентї особливо твори Гердера „Über Ossian und die Lieder alter Völker 1773; Aehnlichkeit der mittleren englischen u. deutschen Dichtkunst; Vorrede zu den Volksliedern; Stimmen der Völker in Liedern.

У Сербів вже р. 1814—1815 вийшли „Мала простонародна славено српска пjеснарица“, Вука Стефановича Караджіча; р. 1823—1824 вийшли того самого автора: „Народне српске пjесме“ (3 т.)

У Чехів появились „Slovanske narodni pjsnie sobrané F. L. Čelakovskym“ доперва р. 1822, 1825, 1827.

Словацка збірка Шафарика п. з. „Pisni swietske lidu slovenskeho“ вийшла р. 1823, — 1827.

Найчисленнїйші збірники пісень народних бачимо в тім часї в словесности велико-рускій, н. п. збірники Данїлова, видані Калайдовичом р. 1818, — Попова, р. 1819, — Калаталїна 1810, Прача (з музикою) р. 1815. і др. В першій мірі заслугує на увагу збірник кн. Цертелєва: „Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсень р. 1819. С. Петербургъ[1]).

Побіч збірника Цертелєва, котрий складає ся виключно із малоруских, українських дум, знаходить ся кілька українських пісень у Прача[2]) а також в збірцї Челяковского з р. 1822.[3])

В польскій лїтературі здибуємо з початку етноґрафічні материяли, що відносять ся до люду галицко-руского. В часописї: „Pamiętnik Warszawski“ з р. 1805 бачимо статю: „Swactwa, wesela, urodziny, chrzciny ludu na Rusi Czerwonej“. P. 1811 видав І. Червіньский „Opis obyczajów ludu ruskiego okolicy zadniestrzańskiej między Stryjem a Łomnicą“. В часоп. „Pielgrzym Lwowski“ р. 1821 бачимо кілька галицко-руских пісень і дві українські. Про думки Ширми говорив я обширнїйше. Велику частину пісень, назбираних Зорияном Доленґою Ходаковским (Адамом Чарноцким), оголосив Максимович доперва р. 1827 і 1834. Про пі-

---

[1]) Передмова до українских дум Цертелєва була вже оголошена р. 1818. в 45. ч „Сына отечества“ [Гл. Дашкевич. Отзывъ о сочиненіи Петрова; Очерки исторіи украинской литературы XIX. стол.] Записки импер. акад. наукъ, С. Петерб. 1889, т. LIX. стр. 118

[2]) „Собраніе русскихъ народныхъ пѣсень, полож. на музику Ив. Прачемъ. Петерб. 1815“.

[3]) Гл „Отзывъ“ Дашкевича. в „Запискахъ“ стр. 154.

знійші збірники пісень не згадую, бо они не входять в обєм нашого предмету.

Відгомін усїх тих заходів коло збираня пісень народних цїлого того „гамору славяньского“ відбивав ся і о Варшаву, де в часоп.: „Pamiętnik Warszawski“ появлялись польскі переводи пісень ческих, сербских і литовских переважно з під пера К. Бродзіньского[1]).

Для Залєского зовсїм не був байдужний сей „гамір славяньский“ як про се сьвідчать отсї єго слова:

Lubuję bardzo w słowiańskim ja gwarze.
Klaskam od mogił w krąg na rozgraniczu,
Tak Szafarzyku, tak, tak Kopitarze,
Pieśni hej dawaj Wuku Karadziczu,
Resztę my powiem guślary-gęślarze.[2])

„Від давна вже полюбив я, пише Залєский на другому місци,[3]) всякі без ріжниці народні пісьнї; відчуваю також їх мужеску погідність, простоту, спокій рільничий і тисячні блискучі прикмети тих цьвітучих, повних чувства і природности, духових творів славяньских народів“.

Але повернім до пісень українських. Вичислені етноґрафічні збірники, що вийшли перед р. 1827, (т. є. перед збірником пісень Максимовича) суть невеликі, і не численні. Не міг з них отже Залєский много скористати, особливо, що певно не всї були єму відомі. Кромі думок Ляха Ширми міг поет знати, і знав дійсно, як се пізнійше побачимо, також збірник кн. Цертелєва (1819).

Велике має значінє в істориї малорускої етноґрафиї оперетка Івана Котляревского: „Наталка Полтавка“, на котру під тим взглядом доси не звернено уваги. В знаменитому, як на свій час, творі українського поета бачимо вставлені в текст також людові українські пісьнї, з котрих 7. полишено без змін[4]), а в 5-ох бачимо мотиви народних пісень, перетворені відповідно до тексту оперети.[5])

---

[2]) Chmielowski, Szkice II. 352.
[2]) Pisma II. 201.
[3]) ibid. II. 56.
[4]) „Дід рудий, баба руда“ [Руска библіотека т. I. стр 81].
„Чого вода каламутна (ibid. стр. 96.)
„Та йшов козак з Дону та до дому“ (ibid. 105).
„Ворскло річка невеличка“ (ibid. 105).
„Гомін, гомін по діброві“ (ibid. 93).
„У сусїда хата біла“ (ibid. 102).
„Ой під вишнею та під черешнею“ (84)
[5]) „Видно шляхи полтавскії“ (ibid. 81).
„Ой мати, мати серце не вважає“ (89).

Згадую на сьому місци про „Натальку Полтавку" тому, що твір сей надруковано р. 1819[1]) а позаяк імя Котляревского, автора славної „Енейди", голосне тоді було по всій Україні, міг отже і Б. Залєский знати сей твір будучи тоді в Умані, в школі Василиян. „Наталка Полтавка" єсть для нас особливо тим важна, що мотиви чотирох пісень народних, котрі в ній поміщено, бачимо в поезиях Б. Залєского, як про се ще подрібно поговоримо.

Отсе і усї друковані збірники пісень народних, з котрих міг користати Залєский до виходу першого виданя збірника Максимовича (р. 1827), котрий зробив велике вражінє на поетів україньско-руских[2]) і україньско-польских, і котрий знав також Б. Залєский.[3]) Другі народні україньскі пісьні, другі україньскі материяли, яких мотиви завважали би ми в поезиях Залєского, написаних до р. 1827, мусимо почислити на карб тих живих безпосередних вражінь, котрих зазнав поет в молодости, а котрі старав ся я списати в II. части отсеї студиї.

Впрочім, розбираючи подрібно стосунок поезий Залєского до україньских пісень народних, будем старатись, о скілько се річ можлива, вказати ті жерела, з котрих міг Залєский знати відповідну народну україньску пісьню.

V.

Подавши в головних нарисах образ того літературного руху, серед котрого жив Залєский в Варшаві, мусимо ще звернути увагу на ті психічні пружини, що викликали єго вітхненє.

Такою найсильнійшою пружиною була єго туга за рідною стороною, за своєю гарною, дорогою Україною. Поет ловив кождий подув україньского вітру і єму звіряв ся із своїми думками:

> Usłysz wietrze me zaklęcia,
> Bądź jak byłeś powiernikiem,

„Сонце низенько, вечір близенько" (97).
„Віють вітри, віють буйні" (78)
„Віє вітер горою" (101)
Мотиви розстрілених пісень бачимо в поезиях Залєского.

[1]) Сього ж року виставлено „Нат. Полт." в Харкові на сцені. (порівн. Історія литературы рускои Ом. Огоновского, II. (а) 207.)

[2]) Гляд. слова М. Максимовича у вступному слові до виданя пісень народ. з р. 1834.

[3]) Pisma, IV. 99.

Nieś wrażenia, od dziecięcia
Niedzielone nigdy z nikiem.[1])

А душа поета, кілько разів залетіла в країну споминів, приносила му все дорогий гостинець з України:

Myśl owa milszych minionych dni
Gdzie jeno pomknie tęskna czy pusta
Z dumką to szumką wraca na usta.[2])

Одною із найгарнійших думок, які принесла єму тужлива гадка з країни вражінь молодечих — есть: „Nieszczęśliwa rodzina".[3])

Який же зміст сеї думки? Незгода зробила родину нещасливою. Вітчим знущаєсь над дітьми своєї жінки і виганяє їх з хати. Мати з жальом виправляє сина свого в сьвіт і в чужу далеку країну. Сестри проводять брата і прощають ся з ним ревно. Подробиці сього пращаня подам дальше, порівнуючи сесю думку Залєского з відповідними народними пісьнями.

Виїзд козака на чужину і розлука его з матерею і сестрами становить улюблену тему українських пісень народних. В збірнику Максимовича з р. 1827 знаходимо думку, котра своїм змістом, а навіть ритмом, пригадує „Нещасливу родину" [4]); зачинає ся она ось як:

Гомін, гомін по діброві
Туман поле покриває
Мати сина проганяє.[5]).

В пісьні тій нема лишень поданих причин, для котрих мати каже синови покидати родину. Вариянт тої самої пісьні записаний Бол. Поповским вказує на незгоду в родині, яку зазначив в своїй думці і Залєский.

Туман яром покотив ся,
Батько з сином посварив ся
Іди сину геть від мене
Через тебе сварка в мене.

---

[1]) Pisma, I. 182.

[2]) ibid. IV. 205.

[3]) Докладний заголовок сеї думки звучить: „Nieszczęśliwa rodzina", „dumka ukraińska". Написав її Залєский р 1820 (по думці Дашкевича, „Отзывъ о сочин. Петрова", Записк имп. акад. наукъ въ Петерб. т. LIX. стр. 185.) Niescz. Rodz. видана перший раз р. 1822 в часоп „Pamiętnik Warszawski" (т. I. стр. 4—6)

[4]) На се звернув увагу уже М. Ґрабовский: „Literatura i krytyka", (Wilno 1837, t. II 66.)

[5]) Малороссійскія пѣсни изд. Максимовичемъ, Москва, 1827, стр. 5—6.

Твоя жінка сварливая
До роботи лїнивая.
Прощай батько, прощай мати
Через тебе йду в салдати.[1])

Як у Залеского, так само і в обох вариянтах людової пісьнї прощають ся з братом сестри, та виносять єму збрую:

Старша сестра коня веде,
А підстарша зброю несе,
А найменша випитує,
Коли брате з війска прийдеш?

Сцена сеся повтаряєсь у всїх пісьнях народних, в котрих описуєсь виїзд козака на війну. Залеский кладучи в уста матери слова: „Oto konia masz i zbroję" [2]) опустив одно із найкращих місць українскої пісьнї. Закінченє думки Залеского годить ся із духом народної пісьнї, хоть Богдан уживає інчих образів до відданя тої самої гадки:

Возьми сестро піску жменю,
Посїй єго на каменю,
Ходи к йому з зіроньками,
Поливай го сльозоньками
Коли сестро пісок зійде,
Тодї брат твій з війска прийде.[3])

Prędzej w źródle wyschnie woda
Góra wzbije się z mogiły
Niż go ujrzy ta zagroda
Niż powróci Ruślan miły.[4])

Вариянти тої самої пісьнї подибуємо у Чубіньского [5]) і Головацкого.[6]) Відмінну ґрупу вариянтів, що мають ту саму основу, але інше метрум, бачимо у Чубіньского [7]) і Максимовича.[8])

---

[1]) Zbiór wiadomości do antropologii krajowéj, Kraków, t. VIII. „Pieśni ludn ruskiego".

[2]) Pisma, I 172.

[3]) Вар. Максимовича.

[4]) Pisma, I 162.

[5]) Труды этнографическо-статистической експедиціи т. V., стр. 890, N. 460.

[6]) Народныя пѣсни галицкой и угорской Руси т. III (1) ст. 12, Nr. 9.

[7]) Труды, V. Стор. 881. Nr. 444, 454, 487, 456.

[8]) „Малоросс. пѣсни" 1827, стр. 6 - 7. Мусимо звертати увагу на ріжні вариянти, бо не знаємо яка відміна сеї пісьнї знана була Залєскому.

Сей тип вариянтів тої пісьні зачинає у Максимовича:

Ой мала мати сина сокола
Вигодувала, до війска дала.

Сцена розлуки в ній зовсім така сама, як в вариянтах, з котрих ми бачили винятки.

Найгарнійший однак і найповнійший вариянт сеї пісьні бачимо в збірнику Цертелєва: „Опытъ собранія малороссійскихъ пѣсень“ [1]) — передрукований опісьля в обох виданях пісень народних Максимовича.[2]) Пісьня сеся значно ріжнить ся від попередних цілим своїм укладом. Будова згаданих вариянтів єсть строфова, метрум одностайне; сесяж відміна єсть типовою україньскою думкою, має чисто епічний характер, метрична єї будова нерівномірна, вірші не однакі, містячі в собі то більше то менше число тонічних стіп. Зміст єї вказує однак на се, що она єсть лишень вариянтом наведеної висше пісьні, як се впрочім завважав уже М. Максимович.[3])

Гарна сеся дума відограла по моїй думці найважнійшу ролю в ґенезї віршів Залєского: „Nieszczęśliwa rodzina“ і „Wzgórek pożegnania“, [Сеся друга поезия єсть пізнійшою редакциєю думки „Nieszczęśliwa rodzina“[4]).] Міг єї Залєский знати не лишень з уст народу, але і з друкованого тодї вже збірника кн. Цертелєва (1819). Тому подаю тут сесю думу в цілости, порівнуючи деякі її уступи з анальоґічними місцями поеми: „Wzgórek pożegnania“.

В недїлю рано-порано не во всї дзвони дзвонили,
Як у вдовиному дому гомонїли,
Лихий вітчим козаченька молодого лає,
Мати сину слїзно промовляє.
Іди ти сину межи чужиї люде,
Чи не лїпше тобі сину на чужинї буде?
Нехай тебе чужий батько, синочку, не лає,
Щастя твого козацкого на вік не збавляє!

Уступ сей з невеличкими змінами становить початок думки „Nieszczęśliwa rodzina“. Пишучи „Wzgórek pożegnania“, попустив поет поводи своїй фантазиї, і навязуючи лишень до змісту думки утворив по-

---

[1]) С. Петербургъ р. 1819 стр. 57—58.

[2]) „Малоросс. пѣс.“ Моск 1827. стор. 21, 22; „Украинскія народ. пѣсни“ Москв. 1834, ч. I. стр. 61—62.

[3]) „Укр. нар. пѣс.“ ч. I. стр. 61.

[4]) „Wzgórek pożegnania“ надруковано перший раз р. 1823 в часоп. „Austrea“ t. III. 210—213.

чаток оригінальний. Прегарний єсть тут опис самої „могили розлуки“ і україньского поранку. Вітхненє однак поета видимо слабне в тім місци, де зачинають ся наріканя матери. Вірш набирає знов сили, коли наближаєсь до тексту україньскої думи.

Ciężko serce matki boli,
Gdy oddala dziecko z domu;
Cięźéj jeszcze, gdy w niedoli
Da przewodzić nad nim komu!

Тяжко, тяжко менї тебе
З дому одправляти,
А ще тяжше біля себе
В знегоді держати.
Хоть підеш ти на чужину
Сльози менї лити,
Хоть заставлю тебе сину
По всяк час тужити.
То старша сестра кониченька виводить,
Середня зброю срібну виносить,
Що найменша ридає
Словами промавляє:
З якої тебе брате
Сторононьки ждати?
Чи од чистого поля,
Чи од Чорного моря,
Чи од славного Запорожя?

Залєский так в тій думцї як і в поперед розбираній не скористав із усїх поетичних уступів україньскої думи. Із цїлої тої майстерскої части бачимо у Залєского лишень слова:

Kiedy z któréj ciebie strony
Będę bracie wyglądała?

Відповідь, яку козак дає сестрі, містить в собі ту саму думку, що послїдня строфа обох поезий Залєского, а котра в „Wzgórku pożegnania“ ось як звучить:

Prędzéj w źródle wyschnie woda
Góra się z mogiły wzbije
Niż go ujrzy siostra młoda,
Niż go ujrzą oczy czyje.

Анальоґічні слова україньскої думи суть трохи відмінні від наведених вже варияптів сеї пісьні:

Возьми сестро жовтого піску,
Та посій ти сестро на білому камнї,
Коли буде сестро жовтий пісок виростати
Зеленим барвінком камінь устеляти,
В тот час буду сестро до вас прибувати!
Бо як тяжко на безводї
Рибі проживати,
Так тяжко на чужинї
Безрідному пробувати.
То тее промовляв,
На коня сїдав,
Опрощение приймав,
Смутно з двора отцівского козак виїзджав;
Довго вони на могилї [1]) край села стояли,
Довго, довго козаченька вічми провожали,
А ще довше вони его дома оплакали.

Послїдні вірші думи розвинув Залеский в отсі гарні строфи:

Łzy się w oku lśnią Ruslana
Po zielonéj spojrzał niwie,
Padł przed matką na kolana,
Ucałował siostrę tkliwie.

Dosiadł konia, z miejsca rusza,
Fale bujnych traw przegania,
Wiatr powieki mu osusza,
Wiatr zapiera w piersi łkania.

Długo matka, siostry stały
Prowadziły go oczyma,
Coraz daléj, jeszcze mały
Jeszcze mgli się i już niema...[2])

Зміст отже думок п. з. „Wzgórek pożegnania“ і „Nieszczęśliwa rodzina“, і поодинокі уступи оповіданя суть як бачилисьмо свобідним пересьпівом наведеної україньскої думи[3]); ритм обох поезий Залеского есть такий самий, як в згаданій уже пісьнї:

„Гомін, гомін по дїброві“.

---

[1]) Тому „wzgórek pożegnania“.

[2]) Pisma, I. 176, 177.

[3]) Для порівнаня подаем еще оден варият сеї думи, котрий есть значно певнійший від попередного Він описує дальше події, які наступили по відїздї козака

Єсли обі сесї думки порівнаємо із поперед розбираною думою „O Wacławie“, то побачимо вже значний поступ що до поетичної технїки, стилю і артистичного почутя. В думцї „Wzgórek pożegnania“ виступають

з дому. Сей вариянт записаний М. Костомаровим в Харківскій ґубернії єсть доказом, як розповсюднена була по Українї сеся пісьня. Подаю її із збірника Чубіньского. [Труды, т. V. стр. 849. Ч. 414.]

„В неділю ранною зорєю до Божих церков задзвонено,
Як у новім дворі раніш того говорено:
Як чужий отець вторий названий чуже дитя кляне, проклинає,
Долю єго козацьку, молодецьку зневажає.
За хлїб за сїль нарікає, з домівки зганяє:
Єго мати стара, жалїслива була, словами промовляла:
Ой сину мій, вдовиченку бездольний, безщасний!
Не велю я тобі за вторим отцем жити, проживати,
Нехай не буде тебе отець названий клясти, проклинати,
Долю твою козацьку зневажати,
За хлїб за сїль дорікати, з домівки зганяти;
А велю я тобі в чужу сторону одїзджати.
То він з своєю матїрю опрощеннє приймає,
У чужу сторону одїзджає,
Та в чужій сторонї живе, проживає.
Нїкого перед собою в вічи видом не видає,
Нї отця, нї матери, нї родини кревної, сердечної.
Тільки має родину кревну, сердечну жінку дружину
То він словами промовляє: дружино кревно сердечна!
На своїй сторонї мати старая
Чи менї піти, чи поїхати, її одвідати!
То жінка зачуває
Словами промовляє:
Ти те знаєш, те й відаєш.
То скоро став вдовиченко на коня сїдати,
Скоро став вдовиченко з двора зїзжати,
Під ним коник спіткнеть ся
То вдовиченко промовить словами, сльозами обілльєть ся:
Не знаю, чи буду я свою матір живу заставати.
Та скоро став вдовиченко четвертої недїленьки
До второго названого отця прибувати;
Став вторий отець названий на зустріч єго вихожати.
Отжето панове молодцї, якже то Господь чоловікові привів,
Що з чужої сторони далекої прибував
Свою матір стару при смерти заставав!
Скоро єго мати старая на Божій постели вздріла
На своє лице християнске хрест собі положила.
Чогож я бажала, того і діждала.
Сина свого при смерти у вічі повидала“.

уже яснійші проблєски таланту Богдана, і перші проби того звучного ритму і легкого мальовничого стилю, властивого пізнійшим єго поезиям.

Приневолений тотожностею предмету, який бачимо в обох про єго розбираних думках, відступив я від порядку хронольоґічного і ґенетичного.

В прогалині часу, межи написанєм думки „Nieszczęśliwa rodzina“ (1820) і „Wzgórk-a pożegnania“ (1822—1823) написав Залєский кілька пісень, основаних по думцї Хмельовского[1]) на канві поезиї людової. До таких творів зачисляє сей критик такі вірші, як „Ludmiła“[2]), „Lubor“[3]) і „Arab u mogiły konia“.[4])

„Lubor“ се баляда написана в дусї Ґетого або других тодїшних німецких романтиків. Українського народного елєменту в нїй хиба тілько, що німецькі „Waldnixen“ заступлено тут українскими русалками, і то не що до понять лишень що до назви.

Вірш „Arab u mogiły konia“, єсли в загалї оснований на тлї яких пісень народних, то хиба арабских. Загадковим твором єсть „Ludmiła“. Наколиб не слова: „Duma z pieśni ukraińskiéj“, які помістив автор під заголовком, то нїхто не впав би на думку, що „дума“ сеся може мати щось спільного з народною українскою піснею. Слова сесі спонукали мене шукати (розумієсь надармо) по збірниках українських пісень за думкою, котра би бодай змістом нагадувала „Ludmił“-у; бо солодко-кислий, бомбастичний стиль сеї „думи“ єсть зовсїм чужий українским пісьням. За примір нехай нам послужать отсї строфи:

Przeszły pogodne me chwile
Już ja nie żyję dla świata,
Anioł mój już mię odlata,
Szczęście me znajdę w mogile.

Wtem z nagła zrywa się burza
Wichry w około zawyły,
Trzasł grom w opokę Ludmiły
Razem ich w Dnieprze ponurza.[5])

Ti „pogodne chwile“, „odlatające anioły“, „gromy trzaskające w opokę Ludmiły“, не могли би знайтись в українскій народній пісьнї.

---

[1]) Studya, II. 352.

[2]) Надруковано перший раз в часоп.: „Pamiętnik Warszawski“, р. 1822, т. I. 115—117.

[3]) ibid. II. 130—132.

[4]) Надруковано перший раз в часописї: „Pamiętnik Warszawski“ р. 1822, т. III. 9—11.

[5]) Pisma, I. 167.

VI.

Перед думкою: „Wzgórek pożegnania“ написав Залєский також „fragment z rycerskiego rapsodu“ п. з. Janusz Bieniawski.[1])

Хмєльовский, говорячи про „Льудмілу“ і другі що йно згадані твори Залєского, завважав в них брак специяльного, україньского типу. „Тип сей появляєсь, хоть дуже ще невиразно, в „фраґменті“ п. з. „Janusz Bieniawski“. Мусимо признати, що в згаданих творах дійсно нема специяльного україньского типу; але єсли го критик бачить в „Янушу“, а особливо в „думці про гетьмана Косіньского“, в такому разї справдї не знаю, що розумів Хмєльовский під „специяльним україньским типом“. Єсли критик мав тут на думцї духа україньскої людової поезиї, то дошукав го ся ледви в кількох стрічках фраґменту п. з. „Януш“, а не знайде го зовсім в „Думі про Косіньского“. Так понятий україньский тип бачимо лишень в кількох дрібнійших думках Залєского, котрі суть майже дословними переводами пісень україньских, а про котрі поговоримо ще пізнійше. Єслиж Хмєльовский тими словами називає специяльний, Залєскому лишень властивий, стиль поетичний, то і в такому разї значно виразнійше виступає він в думцї: „Nieszczęśliwa rodzina“, а особливо в віршу п. з. „Wzgórek pożegnania , як в фраґменті „Janusz Bieniawski“, або „Думі про Косіньского“. Стильом фраґменту „Janusz“ вернув ся Залєский далеко взад до XVII. або до XVIII. столїтя в часи клясицизму, як се впрочім побачимо. Не многі лишень місця становлять в тім взглядї виняток, і тому суть в дивній суперечности із цілостию „рапсоду“.

Єсли возьмемо на увагу зміст сеї поеми, то переконаєм ся, що він взятий із україньских дум народних. М. Ґрабовский, говорячи про свої подорожи по Українї[2]) і описуючи вражінє, яке на нього зробили пісьнї україньскі, видані Максимовичом, натякує на думу про „Федора Безродного“, котра по єму думцї містить в собі много таких подробиць, які бачимо в фраґменті п. з. „Janusz Bieniawski.“ — „Зачав я“, каже Ґрабовский, „з жадобою читати збірник Максимовича, але ледви міг я дочитати першої думи про „Федора Безродного“ і другої про „Утечу

---

[1]) Написаний сей вірш р. 1822 (гл. Pisma, I., 142) видрукований перший раз р. 1822 в часоп : „Pamiętnik Warszawski“ т. IV. 161—170.

[2]) Коли М. Ґрабовский відбував сесю подорож, не знати; в кождім разї по р. 1834, як про се сьвідчить згадка про пісьнї народні, видані Максимовичом 1834 р., і про „Думу о Федорі Безроднім“, котра в тім виданю пісень поміщена на першому місци.

трох братів з Азова“ — книжка випала мені з рук. Що се єсть? Де я знаю щось так дуже подібного? Так! Але чиж може бути? Ні! Не помиляюсь! Се „рапсод лицарский“ Залєского я знаю, що єсть так подібний до сих дум. Не лишень єго дух єсть такий самий, але навіть і подробиці, той похорон, сеся яма, копана шаблями, земля виношена приполами, ті свисти семипядних пищівок (sic!)[1]), ті сурми, сеся зазуля, що за сестру і матір оплакує забитого козака“.[2])

Лишаючи собі на пізнійше відповідь на питанє, чи „Janusz Bieniawski“ відповідає духови народної думи про „Федора Безродного“, мусимо признати Ґрабовскому, що декотрі подробиці, котрі він наводить, дійсно бачимо в думі „Про Федора Безродного“ в збірнику Максимовича[3]) а ще виразнійше в вариянтах сеї думи, які поміщені у В. Антоновича і М. Драгоманова.[4]) Однак се лишень поодинокі поетичні фрази, а не зміст. А мусимо при тім завважати, що наколиб Ґрабовскому зараз по прочитаню другої думи в Збірнику Максимовича не була „книжка з рук випала“,[5]) то прочитавши також девяту думу про „Ів. Коновченка“[3]) був би в ній знайшов не лише згадані фрази, але і зміст фраґменту „Janusz Bieniawski“. Приглянькмо ся близше тій українській думі.

Полковник Хвильоненко збирає добровольців на війну з Татарами. Довідалась про се вдова, що жила в Черкасах, а боячись, щоби син єї не пішов на війну, сховала єго збрую і коня. Відважний Коновченко не хотячи, щоби єго товариші називали „гречкосієм“, посьпішає мимо того до табору. Тут під проводом полковника дав ся він Татарам добре в знаки. По борбі бенкет. Коновченко підхмеливши собі, шукає зачіпки з Татарами. Мов сокіл яструбів жене він поперед себе бісурманців, але відбившись від товаришів гине в борбі. Лишень кінь єго вірний прибіг задиханий до табору. Пізнали козаки коня Коновченка і вилїтають, щоби трупа єго відбити з рук невірних. Розігнавши Татар, справляють Коновченкови похорон козацкий. Мати дармо чекає дома єдиного сина.

В фраґменті Залєского „Janusz Bieniawski“ не бачимо змісту цілої думи про „Коновченка“. Може бути, що пропущена частина мала стано-

---

[1]) В ориґіналї у Ґрабовского і Залєского: „siedmiopiędzich piszczałek świsty“.

[2]) „Literatura i krytyka“, Wilno, 1837 II. str. 109—110.

[3]) Москва, 1834, I. 7.

[4]) Историческія пѣсни малорусскаго народа съ обясненіями В. Антоновича и М. Драгоманова, Кієвъ 1874, т. I. вар. А. стор 249 вірші 31—35; вар. Б. стор. 250, вірші 38—44; вар. Е. стор. 254, в 79—89.

[5]) Literat i kryt. II. 309.

[6]) „Дума объ Иванѣ Коновченкѣ“, Максимовичь, Моск. 1834. I. 52—56.

вити основу других уступів сего „рапсоду лицарского“, з котрого надруковано лишень фраґмент.

Поет зачинає фраґмент тою сценою, коли кінь Януша жене через долину і впадає до табору.

„Wpadł do taboru, zarżał radośnie (може żałośnić?)
Stanął, krwią bryzga, bokami rusza“...

Прочитаймо відповідний уступ української думи:

То добрий кінь до табору прибігає,
По куреням гуляє,
Гострими копитами землю копає,
Смутно ржучи козака свого викликає;
То Хвильоненко теє зачував,
З намета свого виступав,
Словами промовляв:
Отсе ви братції недобре зробили,
Що напилого козака гуляти пустили,
Мов ви самі єго з сьвіта згубили.
Добре ви дбайте, оружє заправляйте,
Бісурманів од тіла козацького отбивайте.
Бо вже не даром козацький кінь по табору гуляє,
Мабуть Івася Коновченка на сьвіті не має...

В подібний спосіб описує Залєский рух, який настав у таборі, скоро там з'явив ся кінь Бєнявского:

Patrzcie no, patrzcie, to koń Janusza!
Wnet wybiegł hetman, wojsko ucichło,
Prędko starszyznę zwołał na radę,
Zginął Bieniawski! Pędźmy co rychło
Tatarzy blisko, pomścijmy zdradę.

Тут слідує довгий, бо займаючий більше як 30 строф, опис погоні і борби. Зміст тих строф бачимо в отсім уступі української думи:

То козаки теє зачували,
На долину найскорше посьпішали,
Бісурманів од тіла козацького отбивали.

Коли вже відбили трупа Януша з рук бісурман тоді гетьман слухає оповіданя якогось „вірного бранця“ („wiernego jeńca“) про Бєнявского:

Jak w nocy z wrogiem bój był okrutny,
Jak obskoczono zewsząd młodzieńca,
Jak dzielnie walczył, jak schwytan w bitwie
Zniósł mężnem sercem ból, rany, męki.

В україньскій думі народній маємо пластичний опис лицарских діл Коновченка, котрий відповідає подіям, натякненим лишень в що йно наведеній части поеми Залєского:

То не вихор по Черкені-долині гуляє,
То не сизий орел ястребів ганяє,
Вдовиченко-Коновченко на воронім коні розїзджає,
Мечем своїм як блискавка сяє,
Трех Татар-янїчар з коней збиває,
Тогдї шаблю булатну опускає,
Козакам лицарство своє вихваляє,
Беспечне по долинї розїзджає.
Бісурманів на сьміх підоймає,
То безбожні бісурмане теє зачували,
Гнївом Божим, сараною на козака налїтали,
Шаблями, пистолями смертні рани дарували.

В поемі Залєского слїдує дальше знов не вміру довгий і неприродний похід із тїлом забитого Януша і опис єго похорону. Деякі місця сього опису зближені до відповідних частий україньскої думи, але численні додатки автора стирають із сього уступу характеристичні прикмети народної пісьнї:

I wnet szablami ziemię zaryli
Miękką murawę w darniach złożono
Kopią i kopią po krótkiej chwili
Zimne już matki gotowe łono.
Przy cichych modłach zwłoki spuszczają
Z zwłokami zbroja rycerza lśniąca
Kruszą się włócznie, szable pękają,
Z brzękiem się ziemia o stal roztrąca.
Potem się spiesznie rozpierzchli razem,
Z nad wody skały i drzewo wloką,
Ziemia nad ziemią i głaz nad głazem
Wznoszą się wyżej, wyżej wysoko.
Grób już usnuty; — z rycerskiej zbroi
Krzyż urobiony lśni się żałobny,
Każdy na szabli oparty stoi
Czekając tylko na śpiew pogrobny:
Wraz kołat kotłów, twardych surm grzmoty
Siedmiopiędziowych piszczałek świsty
Rozniosły wszędy pienie tęsknoty,
I tak grzmi głośno hymn uroczysty:

Подав я сей уступ в цілости, щоби показати, як серед навпів клясичних віршів никнуть підчеркнені місця взяті із слїдуючої частини українскої думи:

Шаблями, надїлками суходїл копали,
Шапками, приполами персть вивірали,[1])
Івасю Коновченку могилу насипали
В семипядні пищалї гримали,[2])
В суремки жалібно вигравали,
Славу козацьку вихваляли.

Так само розпливають ся в „hymnie uroczystym“ наведені вже висше слова думи:

Полягла козацька, молодецька голова і т. д.[3])

Слова сесї ще раз відозвали ся слабим відгомоном в закінченю „лицарского рапсоду“.

Wszystko minęło, lecz stoją mogiły,
Skon mężnych w dumach nie przestaje słynąć,
Za wdzięczność przodków, i za hymn tak miły
Któżby z was bracia wahał się dziś zginąć?

Говорячи про народні українскі елементи в сїй поемі Залєского трудно поминути слїдуючих стрічок найбільше ще споріднених з духом українскої пісьнї:

Za siostry matkę, tkliwie w pobliżu
Z gruszy kukułka kwili ponura,
Ważąc się sokół usiadł na krzyżu
I zasępiony nastrzępia pióra.

Перші дві стрічки подибуємо в думі „Про побіг трох братів із Азова“.

Де се взялась сиза зазуленька
В головках сїдала, жалібно кувала
Як сестра брата, або мати сина оплакала[4])

Згадку про „zasępionego sokoła“ міг поета знайти в слїдуючих віршах думи „Про бурю на Чорному морю“.

---

[1]) Стрічки сеї зовсїм не бачимо в поемі Залєского; мимо того Ґрабовский написав запалившись: „ta ziemia wynoszona połami“ (Liter. i kryt cz II. 109).

[2]) Залеский а за ним і Ґрабовский говорить про якийсь „свист семипядних пищавок (siedmiopiędziowych piszczałek świsty), між тим дума описує гук семипядних стрільб; пищаль-рушниця.

[3]) Гл. стр. 142. сеї студії.

[4]) Максимович, „Укр. пѣсн.“ I. 13.

Ясненький сокіл жалібно квилить, проквиляє,
Смутно себе має.[1])

„Яким же способом міг Залєский довідатись про всї ті подробиції місцевости? о всіх тих красках україньскої поезиї?“ — питає Ґрабовский навівши згадані місця із „фраґменту“ „Janusz Bieniawski“.

Загальна відповідь на се містить ся в II. і IV. части сеї студиї. Позаяк однак М. Ґрабовский єсть одним із найперших (що до часу) критиків Залєского, вважаєсь великим знатоком України, єї історії і поезиї, позаяк на нього покликують ся майже усі польскі критики, що пишуть про Залєского, мусимо глибше застановитись над відповідею, яку дає Ґрабовский на згадані питаня.

„Що Залєский знав з цілої України? — від Кривця до Уманя — а опісля зовсім єї стратив з очий межи тїсними варшавскими улицями... Знаю, що міг би хто сказати: Мав пісьнї україньскі під рукою. Але ніякого збірника пісень україньских р. 1820 або 1821 не було[2]). Чув їх на Україні! Певно що чув, так як всї ми чули, ми всї, що родилисьмо ся, або виховали ся на Україні, т. є. чулисьмо більше нуту, як слова, або, єсли і слова, то лишень кількох найзвичайнїйших пісень; і многож нам з того в голові і в памяти лишилось? Але таке пояснюванє собі диву, не могло мати ніякої вартости у мене, що так і бачу ще тїсну комнатку в напів опущеній тоді палатї Красїньских, за „желїзною брамою“, де мешкав в тім часї Б. Залєский, і де читав менї перший раз свій рапсод голосом дрожачим від зворушеня під впливом що йно довершеної креациї. Що він тоді умів і знав, які мав средста помічні, чим живив свій поетичний талант, було менї се дуже добре відоме. За девять десятин відповідав там ґенїй! Душа поета пересякнула гармонїєю україньского воздуху, і як звучний інструмент музичний відозвала ся, коли захотів, досконалим відгомоном рідного краю. Але який се мусить бути ґенїй, що так знаменито, і так сильно понимає житє і сьвіт від себе далекий, що малюючи єго уживає власне тих самих красок, котрих без єго відомости (!) ужила в тій цїли людова поезия, найріднїйше воплоченє того житя?! Єсть се увага, котра відкриває глубину ґенїя в поемі. Сей феномен поезиї Б. Залєского єсть для мене тим менче понятним, що о єго дїйсности я сильно переконаний!“[3])

---

[1]) ibid. I. 15.

[2]) Чи були в тім часї які збірники україньских пісень, се бачили ми в ч. IV., впрочім, про се ще поговоримо; але Ґрабовский подає хибну дату написаня „Януша Бєнявского“. В виданю львівскім, виданім під надзором самого автора, поданий рік 1822 (Pisma, I. 142.)

[3]) Literatura i krytyka, Wilno, 1837, II. стор. 110—111.

Аналіза поглядів сього критика на Залєского може нам кинути трохи сьвітла на питаня, що мають для нас на сьому місци чи мале значінє.

Уже загальне становиско, з якого дивить ся Ґрабовский на поетичне творчество, не може нам подобатись. Трудно згодитись на се, щоби не зовсім для нас зрозумілі прояви психічні, які бачимо у поетів, пояснювати зараз чудом-дивом, та усе класти на карб непонятого ґенія. З сего, що ми часом не в силі пізнати природних причин якоїсь прояви, зовсім ще не виходить, щоби їх не було! Ґеній єсть надовсе чоловіком; він вправді взносить ся (що до скількости т. є. степеня) деякими прикметами духа понад звичайних людий, але і він мусить підлягати тим самим психічним законам, яким підлягає усякий чоловік. Кожда єго думка мусить мати і у него свої причини природні, — свою історию.

Єсли отже вглянемо близше в обставини, серед яких написав Залєский ті поетичні фрази, котрими так одушевляєсь Ґрабовский, — то облетять усї ті серпанки чудовности, якими обвішано україньско-польского поета. Се ми вже по части показали.

Не лишень причини прояви, але і саму прояву зрозумів Ґрабовский хибно говорячи, що Залєский малює житє такими красками, якими користуєсь без єго відомости народна україньска поезия. Кілька фраз не становить ще духа і барви поезиї. Сьпівати ж несьвідомо так, як сьпіває люд, не потрафить ніхто, хиба частина сього люду. Щоби пісьня якогось поета була вповні народною, треба, щоби поет кромі людового сьвітогляду не мав уже ніяких інчих відомостий. А як ріка не може в зад вернутись, так не може чоловік зійти на низший ступінь духового розвою — котрий уже раз перейшов.

Повно отже разячої пересади в тих словах Ґрабовского, де він говорить, що Залєский „нічого не наслідував і повтаряв із людової пісьні“ [1]), що пісьня єго утворилась так само, як у творців народної поезиї, і що Залєский єсть орґаном козаччини.[2]) Орґаном анї козаччини, анї україньского люду не був, і не міг бути навіть Шевченко[3]), котрий

---

[1]) На другому знов місци (Liter. i kryt. II. 51.) сам Ґрабовский признає, що „в думках „Wzgórek pożegnania“ і „Nieszczęśliwa rodzina“ Залєский наслідував, а радше переводив україньскі пісьні“.

[2]) Literat. i kryt. II. 107.

[3]) Згадую тут про Шевченка, бо Залєский дуже радо порівнував себе з нашим Тарасом. В віршу п. з. „Mogiła Tarasowa“ говорить Залєский, що они оба виховали ся серед звуків людової пісьні:

половину свого житя перебув в мужецькій хатї серед кріпацкої неволї своєї родини, а про котрого також з пересадою пишесь, що він сьпівав так, як би сьпівав сам люд україньский. [Кулїш, листи з хутора]. Тим менше можна се сказати про Залєского. А і тих кілька зворотів і порівнань народних, які бачимо в єго поезиях не могли там знайти ся чудом, як се ми вже бачили розбираючи поеми: „Duma o Wacławie“, „Nieszczęśliwa rodzina“, „Wzgórek pożegnania“ і „Janusz Bieniawski“, як се ще впрочім лїпше пізнаємо.

Душа поета „пересякнувши гармонією україньского воздуху“ могла „відозватись досконалим відгомоном“ малюючи сей воздух. А щоби могла відозватись відгомоном пісень, мусїла насякнути пісьнями, без взгляду на се, чи безпосередно з уст люду, чи посередно із етноґрафічних збірників. Зміст дум, в котрих надибуємо згадані людові елєменти, наводить нас на жерело, з котрого они взяті.

Описали ми вже докладно обставини, серед котрих познакомив ся Залєский з україньскою поезиєю народною. На се зовсїм не треба знати цїлої України, як думає Ґрабовский. На просторі між Кривцьом а Уманем міг Залєский пізнати все, що сотворила народна муза на всїй Українї.[1]) Не знаю, чому Ґрабовский не може поняти, що Залєский міг щось

Piastunką nam była jego duma [jego „Nauma, якогось видуманого кобзаря]
Nim serca rozbrzmiały w swojej nucie,
Czem ziemia nasiąkła lat koleją;
Rodzinnych powieści woń i krasa
Zarówno źwierciedlą się i wieją
Wśród dumy i mojej i Tarasa.

Межи поемами т. з „історичними“ Залєского і Шевченка єсть деяка схожість, а іменно на тїй точцї, що і Залєский і Шевченко ідеалїзував козаччину [розуміесь, що Шевченко ідеалїзував єї з боку зовсїм противного, як Залєский]. Щож тикаєсь других поезий, основаних на житю україньского люду, або на тлї україньских пісень народних, що тикаєсь загальної характеристики їх творів, то глибокі під взглядом змісту і чувства, з реальних фактів житя зачерпнені, а слабші під взглядом зверхної форми поезиї Шевченка становлять виразний і яркий контраст до легких поверховних, фантастичних, незначних по своєму змістови — а майстерских по своїй формі поезий Залєского. Щоби могчи орудовати тими прикметами україньскої поезиї народної, якими орудував Шевченко, щоби вникнути так як він в глубину житя люду — треба, як каже Залєский:

Trzeba z wiarą swego ludu
Boleć długo jak on boli.
Jak on łykać łzy w niewoli [Pisma, IV. 56].

А Залєский не мав до того нагоди...

[1]) Що так єсть, що пісьнї народні з незвиклою скоростию розходять ся по цїлім просторі, який замешкує люд малоруский, перекопав ся я лично, коли в моїх

трохи більше затямити собі, як саму лишень нуту пісень. Хто бачив, як 7—8 літний селяньский хлопчина потрафить цілими годинами сьпівати (розумієсь з памяти) пісьні, котрих має невичерпаний засіб, той зовсім не буде дивувати ся, що вражливий а спосібний Залєский міг їх також много научити ся на память.[1]) Впрочім, єсли би навіть зовсім забув ті пісьні, о котрі нам ходить, (розумієсь, єсли їх знав з уст люду), то міг їх собі пригадати із друкованих збірників. Вправді Ґрабовский думає, що р. 1820 або 1821 не було ще збірників україньских пісень народних, ми однак доказали вже по части, а докажемо зараз докладно, що критик грубо помилив ся, і тих, що на нього покликувались, в блуд впровадив. Навіть В. Цибульский, котрий виразив ся про Ґрабовского, що він „мав талант подивляти дрібні річи, а правдиву велич збував мимоходом“,[2]) Цибульский, котрий з таким легковаженєм критикував поезиї Залєского, що І. Крашевский мусів за ним вставлятись,[3]) — пішов в тім взгляді слідом Ґрабовского, подивляючи Залєского за се, будьтоби він сьпівав в дусї народних пісень в тім часї, коли збірників таких пісень ще не було.[4])

Між тим уже р. 1819 вийшов в Петербурзї збірник кн. Цертелєва, п. з. „Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней“, про котрий ми уже згадували. Міг отже Залєский знати сей збірник ще будучи в Умані, а в кождім разї знав го в перших лїтах свого побуту в Варшаві, коли писав поезиї, котрі ми розбирали.

В збірнику тим бачимо знані нам уже думи про смерть Івана Коновченка,[5]) про Федора Безродного,[6]) про побіг трох братів із Азова, і другі, усї отже, о котрі нам ходить. Що Залєскому знаний був збірник Цертелєва, сьвідчать про се слїдуючі данї:

У вступному слові до україньских дум звертає Цертелєв увагу на

майже очах записав І. К. в однім галицкім селї коло 500 довших, а до 2000 дрібнїйших (т. з. „Коломийок“) пісень народних, котрих варіянти ($^2/_3$ ч.) можна побачити в збірниках пісень україньских. (Часть тих пісень видав І. К. в „Zbiorze wiadomości do antropologii krajowéj“, т. XIII)

[1]) Що їх поет много знав на память, про се сьвідчать спомини Духіньскої (гл. стор. 130 сеї розправи).

[2]) Wojciech Cybulski, odczyty o poezyi polskiéj w pierw. połowie XIX. wieku, т. I. стр 222.

[3]) W. Cybulski, Odczyty o poezyi polskiéj, t. I. str. 232.

[4]) ibid. стр. 231.

[5]) „Опытъ“ стр. 30—36. [Дума сеся відносить ся до р. 1684. Пор. Лїт. Самовид. стор. 74; „Collectanea“ Łękawskiego, 1825, t. II. 182—186].

[6]) ibid. стор. 48—50.

деякі кращі їх уступи. Усї майже ті гарні виписки з дум ввійшли до поезий Залєского. Н. п. на стор. 8 подає Цертелєв знаний нам уже уступ з думи про побіг трох братів із Азова: „Де се взялась сиза зазуленька“ і т. д. Увагу подану на тім місци, що зазуля єсть у Малоросів символом смутку помістив Залєский коло відповідного уступу „лицарского рапсоду“ п. з. „Janusz Bieniawski“.[1]) Дальше наводить Цертелєв кілька уступів із думи про Коновченка,[2]) котрі ураз з увагами видавця становлять гарну цілість, зовсім подібну по своєму змісту до „Януша Бєнявского“. Навіть порядок задержав Залєский такий самий, який бачимо у Цертелєва; він зачинає так само оповіданє хвилею, коли кінь убитого лицаря влітає до табору. Поет не поминув анї одного місця думи, на котре звернув увагу Цертелєв, — лишень розвинув ті уступи ширше. Ще докладнїйше розбирає Цертелєв думу „про виїзд козака з родинного дому“. Кождий, хто прочитає сесю частину вступного слова до україньских дум, переконає ся, що она мала в ґенезї думки Залєского „Wzgórek pożegnania“ не менше може значінє як сама згадана дума.

Усе се доказує, що те, що Залєский ужив кількох поетичних фраз, які подибуєм в україньских народних пісьнях, не єсть таким „непонятним дивом“, яке в тім бачить Ґрабовский.

Що фрази ті, мимо змісту взятого з україньскої думи, не надають поемі Залєского „Janusz Bieniawski“ характеру народної думи можемо переконати ся хотьби із отсих уступів:

Jak kiedy w nocy grom w dąb uderzy,
Lecą gałęzie na dół od wierzcha,
Po całym borze rozgłos się szerzy,
Po całym borze liść się rozpierzcha,
Pierzchnął Tatarzyn...[3])

Tu, tu grób stanie; w trąbki zagrali
I każdy w miejscu stoi jak wryty,
Zajęknął z nagła las chrzęstem stali
Błask jak błysk gromów przemknął drzew szczyty.[4])

З тих віршів, котрі суть пробою стилю „рапсоду“, віє ще духом клясичних авторів латиньских і грецких, з під котрих впливу Залєский не в силї ще був тодї увільнитись.

---

[1]) Pisma, I. 155.
[2]) „Опытъ собр.“ стор. 10—11.
[2]) Pisma, I. 148.
[2]) ibid. I. 153.

A „Hymn wieczysty“ що зачинаєсь словами:

Tego pamięć wiecznie droga
Kto od strzały ginie wroga
Kupi śmiercią za krew blizny
Łaskę nieba i ojczyzny,

Гимн сей міг би бути сьміло, як завважав Г. Затей,[1]) твором Фр. Моравского, в котрого поезиях ніхто певно не схоче шукати духа україньскої народної поезиї.

Коли уже говоримо про „фраґмент з лицарского рапсоду“, котрого основу становить україньска дума історична, приглянь мо ся другим того роду поезиям Богдана Залєского.[2])

Лицарско козацкі думи Залєского, се твори, в котрих елємент людовий і историчний так дивно перепутаний з іллюзийними вигадами самого поета, що хотячи, щоби читач розглянув ся в тому хаосі, мусіли би ми посвятити їм значно більше місця, як нам на се позваляють рамки нинїшної теми. Поперестанемо тому на загальній їх характеристицї, з котрої покажесь, якій може бути стосунок сих творів до україньских пісень історичних. Щобиж характеристика сеся була безсторонною, а при тім короткою, покористуюсь тут словами найзнатнійших критиків, котрі писали про поезиї Залєского.

„Трудно нам собі нинї уявити“, каже Пипін,[3]) „яким способом могла для польского письменника достарчувати поетичного материялу україньска народність, котрої судьба переповнена такими недвозначно ворожими відносинами взглядом Польщи, котрі дали початок до упадку Польщи. Цїла річ полягає на тім, що звертаючись до народности і історії україньскої брав її поет лишень з того боку, котрий відповідав єго вла-

---

[1]) H Zathey: Sprawozd. III. gimn. w Krakowie r. 1886 str 17.

[2]) До р. 1823, т. є. до часу, коли Залєский написав „Wzgórek pożegnania“, розбирали ми єго твори в ґенетичній звязи звертаючи увагу на розвій єго поетичного таланту і на всї впливи, які в тім часї відбились на души і творах Богдана. В той спосіб старали ся ми вияснити бодай найважнійшу фазу духового розвою Залєского, фазу переходову, коли зачав ся у нього виклъовувати єму лишень властивий рід поетичного творчества і стилю. Хотячи однак дальше точно придержуватись ґенстичного методу мусїлибисьмо, при взрастаючому творчестві Залєского, мати на увазї більше число поем, а се вивело би нас далеко поза границї нашої теми. Метод такий мав би ще і тую недогідність, що не знаємо докладно дат написаня деяких поем З тої причини мусимо дальше придержуватись порядку річевого, котрий буде випливати із самої сути розбираних поем.

[3]) Эпизоды изъ литературныхъ отношеній малорусско-польскихъ Вѣстникъ Европы, 1886. I. 758—759.

єним історичним поглядам, брав ті периоди, коли то давне реєстрове і надворне козацтво орґанїзувалось під знаменами польских гетьманів і панів, коли враз з ними боролось супроти Татар і Турків. Розумієсь, що те козацтво, котре мало відповідати симпатиям Поляка, було козацтвом видуманим; в ньому ідеалїзовано незвичайну хоробрість, горду свободу, котра схиляла голову лишень перед повагою Польщи."

„Усї козачі постатї", пише Хмєльовский,[1]) „які Залєский впроваджує до своїх пісень, не мають звичайно індивідуальних прикмет, не відзначують ся рисунком докладним і виразним, не висказують чувств собі лишень властивих. До таких пісень належать: „Dumka hetmana Kosińskiego", „Czajki", „Lach serdeczny", „Wyprawa Chocimska", „Zozulicz" і др. Справедливо отже завважав Тишиньский, що зміст тих думок нїколи майже не становить драма або оповіданє, лишень якісь згадки про славу, чувство, нераз опис". Разять они також одностайностию, з чого їм уже зробив закид Ґощиньский мовлячи, що „козаки Залєского суть в загалї вимускані, за сальонові — не суть такими, якими їх знаємо в кровавих подіях Запорожа".[2]) „В тих мініятурних образах" по думцї Спасовича[3]) „трудно відріжнити Бояна від Вернигори і Наума, а князів і бояр київских від Хмельницкого і Мазепи". Хмєльовский справедливо закидає сим „думам" недостаток елєменту рефлєксийного. „Гуляти, кохати і боротись", пише він,[4]) „се безперечно прикмети козаків яко маси не много думаючої, але щоби і гетьмани лишень такими думками були занятї, трудно припустити. Були чейже у них якісь глибші та ширші пляни, відносячі ся будьто до „річи посполитої" будьто Запорожа. У Залєского нема з того анї слїду: зрабувати, спалити, упити ся, і барашковати — от і все. Осібно беручи кожду думку, не много їм дасть ся закинути; але коли їх разом розбираєсь, легко мож завважати тї слабі сторони. Одностайність їх така, що хто пізнав кілька думок „історичних" Залєского, може обійти ся без решти, єсли му ходить о головні прикмети, а не о чудово мельодійні стихи."

Чиж твори, котрі твереза критика так оцїнила, і закинула їм яко одну із найважнїйших хиб легковаженє історичної правди[5]) — можуть

---

[1]) Studya, II. 370-371.

[2]) Poezye B Zalesk. napisał S. Goszczyński в часописї „Demokrata polski", Paryż, 1842, т. IV. стр. 230 і слїд.

[3]) Обзоръ исторіи славянскихъ литературъ, Петерб. 1865, стр. 467—468.

[4]) Studya, II 371.

[5]) Rys dziejów literatury polskiéj według notat Zdanowícza opracował Leonard Sowiński, t. III. 41.

вірно малювати житє козаччини, так щоби Залєского називати аж її орґаном? [1]) Чиж можна сказати, будьто би в тих думах Залєского „заблисло дивне повторенє того житя, що гомоніло на дніпровому побережу“ ? [2]) Чиж поезиї ті мож назвати „чудовим відгомоном української народної поезиї“ ? Чиж можуть они бути відгомоном українських пісень історичних, тих дум, котрі Максимович називає вірними сьвідками замерклої бувальщини, довговічними памятниками козацького житя, [3]) а котрі сам Ґрабовский називає найріднійшим воплоченєм того житя ? [4])

Але міг би хто вказати на ті подробиці з житя козацкого, на знанє топоґрафії України і Запорожа, на деякі звороти мови, що нагадують народні думи, — звідкиж взяв їх Залєский, як не з тих дум? Чиж ті елєменти не зближають поезий Залєского до історичних пісень українських? Деякі із згаданих елєментів бачимо в козацких рапсодях Залєского; він дійсно знав історичні українські думи і научив ся з них технічних їх слів, окликів, назв збруї, познакомив ся троха із сьвітоглядом козаків, присвоїв собі деякі образи і порівнаня людових дум, але усї ті материяли, котрі могли єго поезиї справді наблизити до українських пісень, а надовсе становити дійсні, фактичні данї до реального представленя житя і чувств осіб, котрі він малює, усї ті елєменти умів поет так перемінити, так перепутати, так перелицювати, що набирають они зовсім інчого значіня, інчого духа, і дають нам в результатї сонні привиди, котрі, хоть мають своє жерело в дійсности, не належать до неї.

Читаючи деякі того роду твори Залєского, читаючи початкові їх стрічки, котрі нераз живцем взяті з народної думи, а котрим спольщені рускі слова надають властиву барву, дізнаємо того чувства, яке викликує в нас само житє; чуємо безпосередний віддих тих людий і того часу, який поет малює, забуваємо про се, що поет Поляк, говорить до нас по польскому, — так вірно віддає він духа народної пісьнї; але чувство таке триває лишень хвилинку, бо вже слїдуюча строфа або найблизша стрічка зміняє характер твору, а цїлість переносить нас в неможливі, видумані обставини межи видуманих людий. Бачимо се н. п. в віршу п. з. „Wyprawa Chocimska“.

Trzema szlachy idą Lachy
A kozaki czterma walą

---

[1]) Grabowski: Literat. i kryt. II. 108.
[2]) ibid. H. 112.
[3]) Украинск. народ. пѣсни“ 1834, I. предисловіе стр. IV. і V.
[4]) Literatura i krytyka II. 111.

W trawach pławią się po pachy,
Z rusznic palą, świecą stalą.

Строфа сеся живо нагадує початок українськоі думи:

Ой пішли козаки на чотири шляхи,
Да на чотири шляхи а на пяте Подолє,
На кониках виграваують, шабельками блискають,
У бубни вдаряють.[1])

Перші два вірші і метрум цілоі поеми бачимо в пісьнї, що зачинаєсь ось як:

Ішли Ляхи на три шляхи
Козаченьки на чотири,
А татаре поле вкрили.[2])

Але уже слідуюча строфа „думи“ п. з. „Wyprawa Chocimska“. кромі метрум не має нічого спільного з українською народною поезиєю.

Gody bracia! Dzień wesoły
Jako mrowia koni, luda,
Lud i konie jak sokoły,
Nasz archanioł sprawia cuda.
Godyż, gody! Z boków, z przodu
Grzmi roznośna pieśń pochodu.[3])

Так само має ся річ і з думкою п. з. Zozulicz.

Oj step mój ojciec, Sicz moja matka,
Orłowie mi rodzina
Pielęgnowali młodsze me latka
Chowali jako syna.

Відповідний уступ людовоі українскоі пісьнїж як звучить:

Ой Січ мати, ой Січ мати,
А Великий Луг батько,
Гей що у Лузї добре заробити,
Те у Січи пропити.[4])

Єсли порівнаємо лишень ті дві строфи, приходить нам на думку слідуюча суперечність межи теориєю Залеского а практикою. Подаючи характеристику українських дум каже він, що поет як найбільше повинен

---

[1]) Максимович: Украиньск. народ. пѣсни, 1834, I. дума п. з. „Выправа па Ляховъ“ стр. 29—30; пор. Чубіньск. Труды, V, 881.

[2]) Максимович: Малоросс. пѣсн. Москв 1827. стор. 15, Nr. XI.

[3]) Pisma, II 57.

[4]) Зборникъ пѣсень для спѣваючихъ Русинôвъ, Львôвъ, 1863. стр. 140.

„шанувати стан люду і краю в периоді, який малює“.[1]) Між тим усї єго „рапсоди“ козацькі суть одною великою неґациєю тої власної думки. Усе, що поет бере з народної пісьнї, старає ся він ошлїфовати, украсити, але під тим шлїфом зникає уся визначна характеристика часу і людий, отримуємо в результатї зверхну красу без житя. Типовим на се примїром єсть згадана строфа думи Залєского. Характеристику козака тратимо з очий уже в третїй стрічцї пісьнї Залєского. Певно не годилоб ся се із естетичним чувством Богдана, єслиб слїдуючи україньскій пісьнї написав, що козак пропиває в Сїчи те, що польованьом і риболовством заробить в „Вєликому Лузї“; пише отже поет вмісто сього гарні вправдї на позір слова, але немаючі нїякого значіня, що „orłowie pielęgnowali młodsze latka“ козака, і „chowali go jako syna“.

На тім і кінчимо характеристику т. з. „історичних“ поезий Залєского і їх стосунку до україньских пісень народних.[2])

---

[1]) Pisma, II. 57.

[2]) На доказ, що Залєский знав значне число україньских історичних пісень народних, та що уступи з них вставляв часто в свої поезиї, наводимо кілька єго ремінїсценций із тих пісень.

а) Leci orzeł ponad morze, ku niebu on krzyczy,
Biadać biada kozakowi bez maci, bez Siczy
Szlocha mać, step ojciec łaje, a śmieją się ługi,
Poszedł wolny zaporożec carzycy w posługi!
(„Teligoła“, pisma, IV. 61).

В. Ґроховский звернув на се увагу, що Залєский пишучи сесю думу мав безперечно в тямцї протянену-жалїбну нуту пісьнї народної, котрої першу строфу наводить.

Летїв орел понэд морем
Тай став голосити,
Ой не добре мнї (?) бідному
На чужинї жити (Tygodnik illustrowany 1873., ser. II. Nr. 263, str. 21 в статї: J. B. Zaleski].

По моїй думцї піддала поетї помисл до написаня „Teligoł“-и слїдуюча пісьня, що болїє над упадком Сїчи і козацтва. [Розуміє сь, що і пісьня наведена Ґроховским відограла свою ролю при формованю першої строфи]

Ой ви хлопцї запорожцї не гаразд зробили,
Що край тихий, степ веселий тай занапастили.
[вар.: Москалю вручили] (стр. 27).
Ой зашуміли густі лози, та ще круглиї кручі
Ой заплакали славні Запорожцї та із Сїчи ідучи. (стр 20).

[Гл. Драгоманов: Полїтичні пісьнї україньского народу XVIII—XIX стол. Ч. I. (1) Женева, 1883].

б) Ciężko, ciężko och przed nami
Pan Chmielnicki zawinił,

VII.

Пізнали ми вже духову атмосферу варшавску, якою віддихав Залеский до р. 1830. Позаяк не можемо крок за кроком слідити за розвоєм поетичного творчества сього польского поета, а будемо розбирати єго поезиї, котрих велика часть написана по р. 1830, мусимо, щоби їх порозуміти, бодай в головному нарисї показати настрій духовий Залеского, єго тодїшне становиско взглядом України, єї споминів, єї пісень, та описати обставини, що або сприяли або шкодили єго творчеству, що лишили свої слїди на творах, які отсе маєм розбирати.

Нещасливі для Поляків події р. 1831 вдарили в найбільше наболїлу струну чувства Залеского, в ніжний нерв туги за любою Україною. Єсли давнїйше, будучи ще в Варшаві, потїшав ся надією, що ще до неї поверне, то тепер розвіялась сеся єго надія. Рік 1831 відтяв єму раз на все дорогу на Україну. Обставина сеся лишень зміцнила єго тугу, котру він так вірно переляв в гарну ревну думку п. з. „Spiewak tęskniący“:

Ach przed mokrą powieką
Darmo dzień mi tu płonie,
Wzrok jak pieśni daleko
Wiecznie w jednej tkwi stronie.
Ku niej tęsknię z wieczora,
Z jutrznią tęsknię i płaczę,
Bom pożegnał nie wczora,
I nie jutro zobaczę.[1])

Друга із наведених строф сеї думки нагадує слова знаної народної пісьнї:

Ой годину я думаю
А другую плачу,
Що я тебе мій миленький
Більше не побачу.

Те саме чувство пробиваєсь в листї поета із Штрасбурґа (з д. 28. січня н. с. р. 1836).

Że ów pokój z kozakami
W Białej cerkwi uczynił. [Pisma, I. 118.]

Ой чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницкий учинив,
Що з Ляхами, з мостивими панами в Білій церкві замирив.

[Записки о Южной Руси, Кулѣшь, ч. I. 51 — Антоновичь и Драгомановъ: Истор. пѣсн. малор. Нар. I. стр 110—113.

[1]) Pisma, 191.

„Не живу я на звичайному сьвіті, але десь за семи горами, за семи морями в країнї казки, зовсїм блискучій-голубій. Скоро сяду до писавя, мисли мої як филя за вітром несуть мене все до одного берега, до заклятої тої царівни“[1]) (України).

З початку викликувала туга в души поета живі спомини з України; а думка єго занята сим одним предметом репродуковала вражіня молодости:

Zamierzchłeś mi dawno z przed oczu
Mój kraju kochany, daleki,
Lecz w myśli, w tem dusznem przeźroczu
Zwierciedlisz się cudnie na wieki.[2])

„По лїтах, по так довгих“, пише він[3]), „прохолодив ся я з давнїйших козацких поривів. Але і до нинї, кілько разів задумаю ся о молодости, сеся фатаморґана виступає живо і виразно; чую голоси, що перегомонїли, бачу постатї, з котрими я давно розстав ся. Міг би я майже до слова повторити рапсод за рапсодом із сеї оплаканої домової епопеї не умореної, але сповитої, дрімучої там ку будущинї. Справдї! перекази люду і пісьнї люду вельми суть животворні.“

Серед туги поета за Україною обудились на днї серця живучі ті пісьнї — а їх голосна нута „grzmiąc z pod serca do uszu“ викликувала вітхненє, і тодї знов для нього „po spiece tylu tęsknych dni lśniła powrotna wiosna“[4]).

Таку „повертаючу весну“ описує Залєский в листї до Люд. Набєляка, писаному в Парижи д. 2 н. с. падолиста р. 1832:

„Серце моє в тій хвили так єсть повне, що могло би люнути повенею найріжнороднїйших чувств, і на филях блискучих запалити барвами дуги дрімучу фантазию, та полинути в місця далекі, часи минувші. Жию як пустинник сам серед моїх споминів про рідний край, родину, любов. Пишу богато. І пісьнї мої як води ручаю, в міру свого русла, плиткі то глибокі, мутні то ясні, відбивають однак щось із блеску і барви неба і околиць, через котрі пливуть і дзвенять“[5]).

Таку весну поетичного вітхненя мав Залєский кілька разів перед р. 1840. Коло р. 1834 познакомив ся він із славним великоруским пись-

---

[1]) Kłosy, 1886, t. XLIII. 138.
[2]) Pisma, I 6.
[3]) Pisma, IV. 98.
[4]) ibid. IV. 45.
[5]) „Przewodnik naukowy i literacki“ Lwów 1885. стр. 526.

менником-Українцем Гогольом: „Довгі розмови“ з Гогольом, пише Духіньска, „впроваджували Залеского в чудову країну, осьпівувану в єго піснях. Гоголь сипнув єму щедрою рукою материнки з над Дніпра і поета, що затужив за могилами і лиманами скупав, так сказатиб, в домашній атмосфері“ [1]).

В таких хвилях щасливого настрою і одушевленя написав Залеский значне число поетичних творів, що мають перворядне значінє серед єго писань. [2])

В тім часї повстали такі єго гарні думки як „Wyjazd bez powrotu“, „Młodo zaswatana“, „Dwojaki koniec“, „Zakochana“, „Pochód“, „Oboja wiosna“, та „шумки“ як „Ladaco“, „Śliczny chłopiec“ і др. Не зовсїм отже справедливим видаєсь менї погляд Хмельовского [3]), будьто-би „усе, що Залеский написав по р. 1830, не много причинилось до побільшеня єго слави“. [4])

Не на довго могли Залескому вистарчити спомини молодости і України: з часом слабнули ті образи, котрі давнїйше так плястично репродуковала єго память.

Давнїйші вражіня затерли ся або вичерпались, нові, котрі би відповідали потребам єго серця, не прибували — талант єго поетичний стратив головний свій доплив, і видимо зачав слабнути, поринаючи помало в туманї містицизму. Богдан сам се відчував, і згадував причини, за для котрих марнів єго талант:

Mgła mi do oczu zawiewa z łona
W prawo i lewo ćmi naokoło,
Dumka na ustach brzęknie i skona
Niema bo niema, czego potrzeba!
Dawno mi tutaj nudno, niemiło;
Ni mego słońca, ni mego nieba
Ni mego czegoś, czem serce żyło!

---

[1]) S. Duchińska: Wspomienia o J. B. Zal. Bibliot. Warszaw. II. 1886.

[2]) До найгарнїйших оригінальних поезий Залеского можна зачислити такі, як: „Spiewak tęskniący“, „U nas inaczej“, W oman żurawi“ і т. п. де так і дрожить в кождій стрічцї глибоке ревне чувство туги за Українюю, — твори написані по р. 1830.

[3]) Studya, II. 356.

[4]) Згадані думки і шумки появили ся перший раз по части в Вільнї р. 1838, а по части в Познанї 1841—42.

Менї здаєсь, що „gawęda“ „Albo co“ (надрук. р. 1841) написана під впливом Гоголя, знаного із свого гумору. Сеся „gawęda“ нагадує що до помислу українське народне оповіданє, записане Кулїшом п. з „Очаківска біда“ [Гл. Записки о Юж. Руси I.]

Czem serce żyło, i pełne, brzmiące
Ślicznych i świeżych dźwięków tysiące
Wiało ku mojej piersi roznośnie.

Річ певна, що се, „чим жило серце поета — се україньскі народні пісьнї“.

Звучна, радісна струна пукла в души поета; але сумна, жалібна видала ще „na finał“ кілька чистих і глибоких мельодий в таких віршах як „U nas inaczéj“, „W oman żurawi“ і т. д.

Небавом і той звук зачав завмирати під впливом невисказаних мук психічних, яким підлягав загал емігрантів,[1]) та никнути — розпливатись серед сумних, млявих, неозначених, до свисту вітру подібних, містичних зойків, котрі набирали вправдї часом яснїйшого вигляду, але були се відбиті на хмарах відблески сонця, котре давно вже зайшло...

VIII.

„Україньска дума“ пише В. Ґроховский[2]) „з одного боку поважна і торжественна як ціль війн україньских, з другої сумна і ревна як їх

---

[1]) Пипін ось як описує настрій еміґрантів польских.

„Психічний стан польскої еміґрациї був відчаяний. Була се не лишень утрата вітчини з цїлим полем до дїланя, з цїлим обємом вражінь, котрі від дитячих лїт були для них дорогими, становили услівє їх істнованя, — се була також фактична утрата всякої надїї на будущину. Ілюзия і містицизм, се оден приют для їх наболїлих сердець. Вітчина чим раз більше прибирала для емігрантів ідеальну стать землї обіцяної, украшену цїлим засобом чувств, якими пересповнені були змучені їх серця“. [Эпизоды изъ литературныхъ отношенiй малорусс.-польскихъ. Вѣст. Европы 1886. II. 300].

Полїтичні стосунки тодїшні в Европі не вказували нїякої надії, щоби способом природним мож було воскресити Польщу; потїшали ся отже еміґранти надією на поміч надприродну. Чувства сесї виражені в слїдуючих словах Залєского: „Маймо віру, що колись, дасть Бог, без примусу і насильства через саме лишень „jarzenie się prawdy“ (?) зкатоличить ся людскість (sic!) а славянщина спольщить ся (!) В невисказаному нинїшному народному горю кріпім ся великою вірою — ідеами віри, бо непохитно нам сповнять ся.“ [Pisma, IV. 99—100].

Віра сеся відбилась в єго пізнїйших поезиях:

Ludu mój, ludu sponiewierany
Budujesz ciągle mogiły, krzyże,
Aż na różaniec Pan łzy twe zniże
I sam omyje bolące rany. [Pisma, IV. 99—100].

Поезия Залєского від того часу стратила інтерес для мешканців землї, відколи єго:

Ptak duszny och ostrzem wzlata
Pomiędzy nadziemskie dziwy.. [Pisma, IV. 73]

[2]) Tygodnik ilustrowany 1834 t. XI. ser. II. Nr. 263 str. 121.

наслідки, часто гучна, гомоняча як оклики побіди, то знов щемяча як свист спис козацких. Єсли дума обіймає журбу і радощі житя родинного, називає ся думкою; коли гучнійша і радісна, тоді єсть шумкою". Поділ сей, хоть не науковий [1]) відповідає однак найліпше фактичним поглядам Залєского, по котрим ділить він свої поезиї. Хоть в виданях поезий Богдана подибуємо ту або там неконсеквенциї супроти сього поділу, ми мусимо придержуватись одноцільного порядку. Рапсоди отже лицарскі, що мають ширше тло історичне а котрі ми вже обговорили, зачисляємо до „дум , хоть деякі з них поміщені межи „думками". Сеюж назвою означуємо ми твори, що мають за основу житє родинне або зміст, що не виходить поза чувства одиниці, її тугу і утїху. Розборови стосунку того роду творів Залєского до україньских пісень народних посвятимо ми отсю частину праці.

„Двоякого роду думки бачимо у Залєского", пише Тишиньский, „т. є. двоякий мож в них розріжнити кольорит: одні суть або переводом або наслідованєм думок україньского люду, другі суть відбиткою поезиї неначе штучнійшої, чувства мов би сальонового. Прикметами перших єсть простота, слова ясні, мальовничі, виклад моралї або чувств не через розумованє але через образи з природи: прикметою других єсть зробленє і тіньованє.[2])

Думки першого роду на мій погляд найгарнійші з всього, що написав Залєский. Суть то переводи народних україньских пісень, але декотрі з них суть місцями так вірні і згідні з духом народної поезиї, що, щоби їх написати, треба дійсно бути „обвіяним подувом україньского воздуху, виколисаним звуками україньскої пісьні".[3])

Жаловати лишень треба, що і тут не потрафив поет усюда задержати однакової міри, шліфуючи декотрі хроповаті може по єго думці вірші впровадив фалшиві звуки до гарних тих думок. Найліпше побачимо се на примірах.

Одною з таких думок єсть: „W y j a z d b e z p o w r o t u". Єсть се пересьпів циклю типових т. з. „Коломийок", що становлять мистецьку цілість. Україньский текст подаю із збірника М. Максимовича.[4])

Стоїть явір над водою
В воду похилив ся,

---

[1]) Під думою україньскою розуміє наука усталений род поезиї (пор. стр. 151 сеї праці).

[2]) Rozbiory i krytyki t. III. r. 1854 str. 234—235.

[3]) Łucyan Siemieński: Tygodnik Petersburski, 1839, 206.

[4]) Малоросс. пѣсн. Моск. 1827, стр. 3—4.

На козака невзгодонька
Козак зажурив ся.

Stoi jawór wedle wody
A chyla się, chyla,
Płacze, nudzi kozak młody,
Bo ciężka nań chwila.

Тут поет добре віддав чувство, котре пісьня народна пояснює відповідним образом з природи. В слїдуючих строфах бачимо дальші відтїнки того самого порівнаня:

Не хили ся явороньку,
Ще ти зелененький,
Не жури ся козаченьку,
Ще те молоденький.

Oj nie chylaj się jaworze,
Zielonyś, młodziutki
I tyś chłopcze w rannéj porze,
Na co ci tam smutki.

В послїднїй стрічцї чуємо вже згаданий фалшивий звук, що не годить ся із духом цїлої строфи.

Не рад явір хилити ся
Вода корінь миє,
Не рад козак журити ся
Да серденько ниє.

Jak się jawór chylać nie ma
Fala wśród gałęzi,
Jak z suchemi slać oczyma
Serce na uwięzi.

Слїдуюча строфа єсть уже додатком самого поети і не відзначаєсь розумною гадкою.

Kozak żegna kraj swój wiecznie
A gdzie w inszéj ziemi
Tak miłują się serdecznie
Tak tęsknią za swemi?

Дальший уступ зближений знов до україньскої народної пісьнї.

Ой поїхав в Московщину
Козак молоденький,
Оріхове сїделечко
А кінь вороненький.

Jedzie, jedzie przez dąbrowę
Na cudze już strony,
Siodło pod nim orzechowe
A koń jego wrony.

Слідуюча строфа, хоть не єсть дословним переводом людової пісьнї, вірно віддає її характер:

O za Dunaj jedzie siny
Na chleb gdzieś tułaczy,
Swojéj lubéj Ukrainy
Nigdy nie obaczy.

Ой поїхав в Московщину
Да там і загинув,
Свою любу Україну
На віки покинув.

Ту поет знов поступив собі супроти духа людової україньскої пісьнї, а іменно, він доповняє се, що виходить уже із змісту цілої пісьнї і де в народному творі на позір бракує получення; таке доповнюванє, а особливо незручне, псує лишень вражінє цілости. В україньскій пісьнї, що не зачеркнена на широкі розміри епічні, надибуємо зараз по виїздї козака згадку про єго смерть та про могилу, яку він собі казав усипати. Польскому поетови видавало ся таке оповіданє недокладним, вставив отже на тому місци ще слїдуючі вірші:

Rok za rokiem krwawe boje
Przez długie tam lata
Jak potomstwo liczy swoje
Hoduje dla świata.

Idą przecie milsze chwile
Grób stoi gotowy.

Людова пісьня нїколи не називає годину смерти мильшою хвилею. Дальше згоджуєсь знов думка Залєского з україньскою пісьнею.

Każe wszczepić na mogile
Kalinę u głowy.

Będą ptaszki dniem i nocą
Dzióbać po kalinie,
Może kiedy zaszczebiocą
Wieść o Ukrainie.

Казав собі насипати
Високу могилу,

Казав собі посадити
В головах калину:

Будуть пташки прилїтати
Калиноньку їсти,
Будуть менї приносити
Від родоньку вісти.[1])

Зовсїм в такому самому стосунку, як „Wyjazd bez powrotu“ до наведеної народної пісьнї, стоїть думка Залєского п. з. „Młodo zaswatana“ до україньскої людової думки.

Чи я в лузї не калина?
Да чи я в лузї не зелена?
На щож мене поламано,
І в пучечки повязано?
Нещастє моє,
Недоля моя...

Czyż ja na polu nie kalina?
Czy ja na polu nie jedyna?
Czemuż mnie tak w moje rano
W pączkach jeszcze połamano?
Niedolaż moja,
Moja niedola!

Да чи я в батька не дитина?
Да чи я в батька не кохана?
На щож мене засватано
І сьвіт менї завязано?
Нещастє моє,
Недоля моя...

Czyż ja u ojca nie dziecina?
Czyż ja u ojca nie jedyna?
Czemuż, czemu w moje rano
Cały świat mi zawiązano?
Niedolaż moja,
Moja niedola.

Ой як вийду за ворота,
Сама стану як сирота

---

[1]) Вариянти сеї пісьнї народньої подибуємо у Чубіньского, (Труды, V. 319) і у Салямона Счастного (Коломийки, Львôвъ, 1863, 8).

Усї дївки в танка грають,
Мене к собі не приймають
Нещастє моє,
Недоля моя.

Wyjdę czasem poza wrota,
Chodzę, brodzę jak sierota,
Miła drużka mnie z daleka
Zajrzy ledwie i ucieka.
Niedolaż moja,
Moja niedola.

Перших двох стрічок слїдуючої строфи не знаходимо в жадному вариянтї сеї пісьнї; у Максимовича[1]), звідки її беремо, бракує цїла сеся строфа. Найлїпше ще годить ся із цїлостею думки уступ, котрий подибуємо в вариянтї у Чубіньского.

Ой піду я до Дунаю,
Сама собі подумаю,
Щука риба в морі грає
Сама собі пару має,
Нещастє моє,
Недоля моя.[2])

Chodzę, brodzę zawsze Izawa
Szumi Dąbrowa i Rasawa,
Rybka buja w swojéj wodzie
Buja ptaszek na swobodzie.
Niedolaż moja,
Moja niedola.

Анальоґічного місця сеї пісьнї, котре би можна порівнати із послїдною строфою думки Залеского не міг я віднайти, хоть послїдні її 4 стрічки відповідають духови україньскої народної поезиї:

Sen, sen to luby, to się śniło.
W sercu znów smutno i niemiło!
Ryboɫówka rybkę młodą
Rozłączyła oto z wodą.
Niedolaż moja,
Moja niedola.

---

[1]) „Малорос. пѣсн.“ 70, 71, 72.

[2]) Чубіньск. „Труды“ V. Nr. 23 стр. 1197.

Українська пісьня кінчить ся у Максимовича ось як:

Чи не було річеньки утопити ся?
Чи не було кращого полюбити ся?
Були річки постікали,
Були кращі повмирали.
Нещасте моє,
Недоля моя.

Гарний вариянт сеї пісьні подибуємо у Куліша.[1])

Просту а так гарну думку п. з. „Dwojaki koniec"[2]) перетворив Залєский з україньскої пісьні народної, котру беремо із збірника Чубіньского.[3])

Ой любило ся двоє дітей сердечне,
Присудив Господь розійти ся конечне.
Ой рік любили ся, а два не виділи ся,
Ой як ся вздріли обоє розболїли ся.

Залєский вважав річею відповідною пропустити перші дві стрічки, котрі бачимо у всїх вариянтах сеї пісьні: але на тім думка єго скористала.

Rok się kochali, a dwa się nie widzieli,
Zbolały serca, oboje na pościeli.

Дївчина лежить у батенька в коморі,
Молодий козак при зеленій дуброві.

Leży dziewczyna w komnacie swej na łożu,
A kozak leży w dąbrowie na rozdrożu.

Tam u dziewczyny wezgłowie i puchowe,
A u kozaka żupanik och pod głowę.

Сеї строфи нема в україньскій пісьні.

Ой дївчиноньцї та їсти, пити носять,
Молодий козак зимної води просить.

Tam u dziewczyny na leki wina, miody,
A u kozaka ni kropli nawet wody.

Дальших віршів, котрі бачимо в вариянтї у Чубіньского, не находимо зовсїм в інчих україньских збірниках, нема з них анї слїду в думцї

---

[1]) Записки о Юж Руси II. 243, Нр. 9.
[2]) Pisma, I. 249.
[3]) Труды V. 372, Нр. 727. А.

Залеского, тому опускаємо їх зовсім, а порівнуємо дальше лишень подібні місця.

Над дївчиною отець і мати плаче,
А над козаком та чорний ворон краче.

O nad dziewczyną rodzina cała płacze,
A nad kozakiem och siwy orzeł kracze.

Oboje biedni, wnętrzności ogień pali
Cierpieli srodze, cierpieli i skonali.

Сеся строфа з тим „ogniem palącym wnętrzności“ становить разячий фалшивий тон в тій гармонїї народних звуків.

O! nad dziewczyną po siole w dzwony biją
A nad kozakiem po lesie wilki wyją.

Сї два вірші подибуємо в вариянтї сеїж пісьнї у Жеґ. Павлього.[1])

За дївчиною всї дзвони задзвонили,
А за жовняром всї звірі затрубіли.

В другім вариянтї Чубіньского[2]) сеся строфа звучить ось як:

Ой по дївчинї та дзвони задзвонили
А над козаком та луги зашуміли.[3])

Закінчене сеї думки Залеского есть мабуть ориґінальним его помислом, бо не подибуємо его в збірниках народних пісень.

Kości dziewczyny grób zamknął poświęcony,
Kości kozaka bieleją na wsze strony.

Думки: „Wyjazd bez powrotu“, „Młodo zaswatana“ і „Dwojaki koniec“ надруковано перший раз в Познанї 1841—1842 в виданю поезий Залеского; міг отже поет мати уже під рукою відповідні українські пісьнї із збірника Максимовича, чи то з виданя першого з р. 1827, чи з другого з р. 1834.

В першому виданю сього збірника міг поет знайти також пісьнї, що становлять основу думок его п. з. „Pochód“ і „Zakochana“. Пісьнї ті носять на собі виразні знамена поезиї штучної, а не людової. Одну з тих пісень, в котрій бачимо зміст думки „Zakochana“ подибуємо перший раз вставлену в текст оперети Ів. Котляревского: „Наталка Полтавка“, виданої р. 1819[4]), можемо отже припустити, що автором еї був

---

[1]) Pieśni ludu ruskiego II. 55. Nr. 16.

[2]) Труды, V. 373.

[3]) Важнїйші варіянти сеї пісьнї гл.: Kolberg, Pokucie, II. 55. Nr. 55. Nr 65. — Zbiór wiadomości do antropol. kraj. VIII. 172, ibid. XIII. 239. — Головацкій III. (а). 45. Nr. 5.

[4]) Библіотека Онишкевича I. 78.

Котляревский. Завдяки однак свому людовому характерови стала ся она дуже популярною і ввійшла до збірників пісень народних. Певно з тої самої причини вважалась і друга із згаданих пісень, що зачинаєсь словами: „Засвистали козаченьки", твором людовим. Вставив єї Кухаренко в текст своєї оперети п. з. „Побут на Кубані', або „Чорноморці" (напис. р. 1836). Який же стосунок сих пісень до поезий Залєского?

Думка п. з. Zakochana[1]) єсть дословним майже переводом пісьнї, поміщеної в „Наталці Полтавці':

Віють вітри, віють буйні
Але дерева гнуть ся,
Ой як болить серце моє,
Самі сльози льлють ся.

Wiatr szeleści po topoli
Pomiata kaliną,
Och serce, serce boli,
Łzy płyną a płyną.

Трачу літа в лютім горю
І кіньця не бачу,
Тілько менї лекше стане
Як нишком поплачу.

Młode latka w smutku lecą
A nadal rozpacze,
Wtedy tylko lżej mi nieco
Gdy w kątku popłaczę,

Не поможуть сльози щастю
Серцю лекше буде.
Хто щаслив був хоть часочок
По вік не забуде.

Друга частина сеї строфи у Залєского відмінна.

Łzy niedoli mej nie zmogą
Lecz służą za leki,
Kto miał jedną chwilkę błogą
Ten biedny na wieki.

Єсть і люде, що і моїй
Завидують долї,
Чи щаслива та билинка
Що росте у полї?

---

[1]) Pisma, I. 248.

Czemuż taka wątła, blada
Chylam się na wiosnę
Ja roślinka mdła rosada (?)
Na wydmach tu rosnę.

Ой у полї на пісочку
Без роси на соньцї,
Тяжко жити без милого
В чужій сторононьцї.

Naokoło piasek suchy
Ni rosy ni słońca
Nadal burzy, zawierzuchy,
Przygody bez końca.

Без милого долї нема
Стане сьвіт тюрмою,
Без милого щастя нема
Нема і спокою.

Залеский переклав сесю строфу свобідно:

Ludziom śmiechy, ludziom dziwy
Że szlocham daremnie,
Och! a luby czarnobrewy
Daleko odemnie!

Слїдуючу строфу народної пісьнї поет опустив, а дальші дві подав в свобідному переводї:

До кого я пригорну ся
І хто приголубить,
Коли нема того тута,
Який мене любить.

Ni do siebie mnie przygarnie
Ni ja go przytulę,
Za Dunajem tęskni marnie
A kocha tak czule!

Прилетїлаб я до тебе
Да крилець не маю,
Сохну, чахну я без тебе,
Всяк день умираю.[1])

Jak kukułka na obłędzie
Zrywam się och we śnie,
A w pustyni schnę i więdnę
I kocham boleśnie.

---

[1]) Максимович, 1827. ст. 47–48; порівн.: Żeg. Pauli II. 131.

Початок думки Залеского: „Pochód“[1]) нагадує отсї слова народної пісьнї:

Туман поле, туман покриває,
Матусенька сина в війско виряджає.[2])

Chmurą powiał proch od ziemi
Kozackie mkną półki,
Zakukały w ślad za niemi
Dwie rzewne kukułki.

Дальша частина думки єсть пересьпівом згаданої вже україньскої пісьнї, поміщеної перший раз в збірнику Максимовича[3]) а опісля в оперетї Кухаренка.

Засвистали козаченьки
В похід з полуночи,
Заплакала Марусенька
Свої ясні очи.

Hałasują surmy, trąbki
Na pochód roznośnie,
Dwie kukułki, dwie gołąbki
Zawodzą żałośnie.

Слїдуючі дві строфи, хоть висказують ту саму гадку в думцї Залеского і народній пісьнї — значно від себе ріжнять ся.[4])

Не плач, не плач Марусенько,
Не плач, не жури ся,
За твоєго миленького
Богу помоли ся.
Прощай, прощай мій синочку
Да не забавляй ся,
За чотири неділеньки
До дому вертай ся.
Matka płacze, luba płacze
W łzach toną nieledwie,
Chociaż z konia o kozacze
Pożegnaj obiedwie!

---

1) Pisma, II. 31.

2) Чубиньскій, Труды т. V. с. 1197. Нр. 23.

3) Малоросс. пѣс. 1827, с. 24. Нр. XVII.

4) Одна строфа в думцї Залеского на тім місци пропущена.

Serce, synu miły, złoty,
Bóg z tobą niech będzie,
W płaczu twoje my sieroty
Wspominaj nas wszędzie.

Дальший перевід єсть доволї вірний.

Ой рад би я матусенько
Скорійше вернуть ся,
Да вже щось мій вороненький
В воротах спіткнув ся.

Matko, matko, żal mię chwyta,
Żal niema języka,
Coś i koń mój zły wróżbita
Wciąż mi się spotyka.

Ой Бог знає, коли вернусь,
В якую годину,
Приймиж мою Марусеньку
Як рідну дїтину.

Czy powrócę albo zginę
Bóg tylko wie w niebie,
Weź że matko tę dziewczynę
Za swoją do siebie.

Ой радаб я Марусеньку
За рідну приняти,
Да вже не так вона мене
Буде шанувати.

Serce, synu! twe kochanie,
Tá luba dziecina
Choć za wszystek świat mi stanie,
Nie stanie za syna.

Ой не плачте, не журітесь
В тугу не вдавайтесь,
Заграв кінь мій вороненький
Назад сподївайтесь.[1])

Bóg ci matko łzy odpłaci
Znów będziem żyć błogo,
Ależ koń mój rży do braci,
Bądź zdrowa niebogo!

---

[1]) Варияпт сеї пісьнї подибуємо в збірнику Ж. Павлього: II. 64.

На народній пісьні оснував Залєский також етеричну свою думку п. з. „Oboja wiosna".[1]) Ось і слова українскої пісьні, що містять в собі головні мотиви першої частини сеї думки:

Не всї тоті сади родять,
Що весною розвивають ся,
Не всї тоті поберуть ся,
Що з маленька покохають ся.[2])

Половина саду цвите,
Половина розвиває ся;
Половина вінчає ся,
Половина розлучає ся.[3])

Пісоньцї тій відповідають отсї стихи думки Залєского:

Nie wszystkoć to kwiecie, co buja ku wiośnie,
Da jagody już;
Nie wszystkać ta młodzież, co ma się miłośnie,
Pobierze się tuż!
Oj wiosna z tem kwieciem wciąż igra obłędnie
Nie wiele och dba,
Połowa bo większa jałowo powiędnie
Za miesiąc za dwa.

Перша частина сеї думки, зближена до народної українскої пісьнї, представляє нам з одного боку одушевленє і радість на вид весни і молодости, а з другого біль і жаль з причини обсипаючих ся цьвітів і марніючого людского житя. Другаж єї часть, а особливо послїдні дві строфи, що висказують містичну задуму монаха, не годять ся з цілостию думки, зовсїм не відповідають духови українскої народної поезиї.

Думка сеся написана коло р. 1840[4]) т. є. в часї, коли релїґійно містичний настрій вступає у Залєского на місце молодечої веселости і охоти до житя.

„У Залєского переводи з живих українских пісень так суть змінені", пише Ів. Франко[5]), „так перероблені на фантастичний лад, вибуялі поза нормальні границї поетичної правдоподібности, що читаєш, і сам собі не віриш, що могли бути люде, котрі за правду вважали сю фатаморґану. Прошу для приміру прочитати его думку п. з. „Ukaranie", щоби

---

[1]) Pisma, I. 246.

[2]) Wacław z Oleska, 221. Nr. 14

[3]) Чубиньск. Труды, V. 96. Нр. 200. — Варианти гл Головацкій II 773. Нр. 111 і Чубиньск. V. 198. Нр. 400.

[4]) Поміщена в виданю поезий Зал, що появилось в Познанї р 1841 2.

[5]) „Зоря", Львôвъ 1886 стр 117: „Й. Б. Залєскій".

переконати ся, який дивогляд зробив той „Українский Боян“ з нашої простої а в простоті своїй так реальної пісьні: „Не ходи Грицю на вечерниці.“

Що тикаєсь сеї пісьні, котру Залєский переробив на думку п. з. „Ukaranie“, мусимо признати справедливість сьому критикови; з рештою переконаємо ся о тім небавом. Не менче однак мусимо вважати не зовсім вірним погляд І. Франка, о скілько він відносить ся до загалу думок Залєского, основаних на українских пісьнях народних. Наведених шість думок, котрі ми порівнали з їх ориґіналами, суть на се найліпшим доказом. Бачили ми, що думки ті не виступають поза границї поетичної правдоподібности але противно, будучи будьто дословним будьто свобідним пересьпівом українских пісень, суть часто вірними образками з житя і чувств українского люду.

Одна лишень обставина видаєсь менї дивною, а іменно: *чому Залєский такі думки, як „Swiat omamień tych“*[1]) *або „Ludmiła“, котрі не мають нічого спільного з народними пісьнями, називає „думами з пісень українського люду“, коли між тим анї не згадує про людово-українске походженє тих думок, котрі суть дійсно майже дословним переводом українских пісень народних?* — Сього не умію я собі пояснити.

Перейдім тепер до думки п. з. „Ukaranie“. Основу сеї думки взяв Залєский із загально знаної слїдуючої українскої пісьнї:

Не ходи Грицю на вечерниці,
Бо на вечерницях самі чарівниці,
Котра дівчина чорнобровая
То чарівниця справедливая.
В неділю рано зїля копала,
В понеділок рано зїля полокала,
В вівторок рано зїля варила,
В середу рано Грица строїла.
Ой прийшов четвер, вже Гриць умер,
Ой прийшла пятниця поховали Гриця.
В суботу рано мати дочку била,
На що ти доню Гриця строїла?
Ой мати, мати, жаль ваги не має,
Нехай Грицуню нас двох не кохає,

---

[1]) Пісьнї українскої „Powij witre bujny (!) myły“(!), на котру Залєский покликуєсь (Pisma, I 18) а котра має мати подібний зміст не удало ся менї відшукати Так само не міг єї знайти Ів Франко (Зоря 1886. 117.) і тому вважає сесю пісьню видуманою.

Нехай кохає мене одную
Чарівниченьку справедливую.
Нехай не буде ні їй, ні мені
Нехай ся Грицьнаїсть сирої землі.[1])

До думки Залєского „Ukaranie“ дадуть віднести ся слїдуючі слова, виняті з листу Л. Сємєнского до М. Ґрабовского; „що тикаєсь переводів пісень, довершуваних Українцями,[2]) не знаю справдї, яким то чудом они, сини тої самої землї, обвіяні тим самим воздухом, виколисані тими самими пісьнями, так плохо їх переводять. По моїй думцї, єсли мінї пісня народна, хоть як нераз не обладжена, усе вискаже, що хоче, щоби я знав і відчув, — на щож сесю сильну барву розпускати водою? На щож се довге варийованє на коротку тему?“[3])

І дїйсно розпустив Залєский водою коротку, ядернисту і гарну українську пісьню. Здавалась она єму певно надто простою: старав ся отже її ушляхотнити: але чи єму се удалось? чи се було потрібне? Мусїло єму неподобатись вже само імя „Гриць“, заступив єго отже дивачним іменем „Archory“, котре так разить в пісьнї, взятій з житя сельского люду. Сесяж „Makryna“ і „Aniela“ переносять нас десь до сфер, що стоять поза житєм сельского люду на якісь „wieczory“, на котрі не мож певно показатись в мужицкій свитцї.

Nie chodź mój Archory
Na cudze wieczory,
Młoda go Makryna
Prosi, upomina.
Daremnie Makryna
Prosi, upomina,
Nie słuchał Archory,
Chodził na wieczory.

Строфа сеся що до звязи гадок і стилю нагадує народну польску пісоньку:

Dudni woda, dudni
W murowanéj studni,
A dla czego dudni?
Bo jest woda w studni.

---

[1]) Зборникъ пѣсень, Львôвъ, 1863, 87. — порівн. Максимович: Малор. пѣсн. 107. Nr. LXVI. — Чубинск. Труды, V. 429 Nr 820, 421, Nr 809.

[2]) Сємєньский мав тут на думцї українсько польских поетів.

[3]) Tygodnik Petersburski, r. 1839, str. 206.

O nie chodź Archory
Na cudze wieczory,
Bo twa czarnobrewa
Ciężko ubolewa.
Tak ludzie mówili
I dobrze radzili.
Nie słuchał Archory,
Chodził na wieczory,
I chodził dzień po dniu,
Tydzień po tygodniu
I bawił się długo,
Bo kochał już drugą.
A kłął się Makrynie
Że dla niéj aż ginie,
Choć ta wie od ludzi,
Że ją tylko łudzi.

Цїлий сей уступ, кромі того ще дві строфи, містить ся в чотирох стрічках людової пісьнї: чиж се не „długie waryowania na krótkie tema?“ А стиль цїлої думки, особливож послїдної наведеної строфи, живо нагадує знаний гумористичний вірш В. Сирокомлї (Кондратовича):

„Rzecz taka:
Ksiądz Baka“ і т. д.

В думцї, в котрій уже з природи річи не можна розвинути ширшого епічного образу, входженє в подробицї може лишень викликати неприємне чувство. У всїх творах того роду єсть стислість найгарнїйшою прикметою. Не мож отже назвати вдатними таких уступів сеї думки, як опис місця, де росте трут-зїлє і др. Серед сього опису губять ся траґічні вірші, що становлять кульмінацийну точку людової пісьнї.

Нехай не буде нї їй, нї менї,
Нехай ся Гриць наїсть сирої землї.

Prędzéj będzie w grobie,
Ani mnie, ni tobie.

Тота сама хиба виступає виразно до кінця думки; її закінченє міститься в слїдуючих стихах народної пісьнї:

Ой мати, мати, жаль ваги не має,
Нехай Грицуню нас двох не кохає.

Ach! o matko miła,
Wiem, com uczyniła,

Jego ukaranie
Za przykład zostanie,
Bo żal niema granic,
Nie uważa na nic,
Niechaj młodzież płocha
We dwóch się nie kocha.

В отсїй строфї зробив Залєский яркий психольоґічний промах, котрий міг був легко оминути, єслиби був лишень придержував ся вірно тексту народної пісьнї.

Співак народний перенїсши ся в положенє дївчини, що допустилась злочиньства, знав, що могла она довершити убійства лишень під впливом жалю та в пориві заздрости, над котрою трудно запанувати; дїлаючи під впливом того тяжкого чувства мстить ся она за свою смертельну образу. Усе се по майстерски віддав людовий ґенїй в двох стихах. У Залєского представляєсь нам дївчина якоюсь вирафінованою зброднияркою; її злочиньство не єсть пімстою за індивідуальну кривду — але радше результатом якоїсь загальної фільозофічної теориї. Дївчина тота з сими словами на устах:

Wiem, com uczyniła!
Jego ukaranie
Za przykład zostanie.

подібна більше до фільозофічного убійцї Раскольникова[1]), як до сельскої зведеної любки.

Усе се доказує, що поет, у котрого тони, звуки, трелї і блески ставили ся на зазив, коли хотїв їх віддати словами — не розпоряджав так змістом житя; удалось єму нераз дїйсне житє убрати в реальну форму, коли пішов за проводом народної пісьнї, але сейчас тратив з ока реальне житє, скоро віддалив ся від сеї провідничкя.

На закінченє сього роздїлу мушу ще згадати про думку, котру Залєский вставив до поеми „Damian, książe Wiśniowiecki". З думки сеї, знаної загально[2]) в Галичинї і на Українї подаю лишень ті уступи, о котрі нам розходить ся.

Сусїд оре, сусїд сїє,
У сусїда зеленїє
А у мене нї орано
Анї жита не сїяно.

---

[1]) Гл повість Достоєвского: „Вина і кара".

[2]) Зачинаєсь она:

Щож я буду бідний дїяв,
Що я жита не посїяв.

У сусїда обороги,
У сусїда повні стоги
А у мене нї то нивки
Анї сїна стебелинки.

У сусїда хата біла,
У сусїда жінка мила
А у мене нї хатинки
Анї щастя анї жінки.[1])

У Залєского відбилась сеся частина пісьнї в слїдуючому уступі поеми:

U sąsiada ładna żona,
Dzieci, pokój u sąsiada,
Rodzi niwa niestłoczona,
Mnie jednemu wiecznie biada.
U mnie żony ani dzieci
Ni pokoju rok już trzeci.[2])

Вплив тої самої пісьнї особливо що до форми бачимо в віршу п. з. „Co mi po tem“.

Pięknież ciepło na Wołoszy,
Raj, jak w raju tu rozkoszy:
Chléb bieluchny, pytlowany,
Winogrady jak burzany.

Слїдуюча строфа має також зміст, подібний до народної сеї пісьнї:

U Wołocha żona, dzieci,
U Wołocha sad się kwieci,
Domek schludny i wesoły
A gościnne sute stoły [3])

IX.

Який рід поезий розуміємо під „веснянками“ і „шумками“ Залєского? Позвольмо на се відповісти самому поетови.

„Присвоїв я собі для тих пісень назву українську, назву, в котрій так ясно відбиваєсь їх зміст, зміст веселий, а котра єсть спільна усім спорідненим племенам, як довга і широка Славянщина. Дійсно рід таких

---

[1]) Wacław z Oleska, 351—352. — Чубинск Труды, V. 232—233.
[2]) Pisma, II. 60.
[3]) ibid. II. 77—78.

пісень єсть чисто хліборобский, природний у нас як барвінок, над Вислою і Дніпром, Савою і Мотлявою, межи нашою людностию простою а сердечною. Серби і Україніцї або Русини як в інчих поважнїйших родах поезиї так і в сьому ведуть перед. Веснянки і шумки сербскі суть солодкі, тихі, пестотливі, представляють щось старогеленьского, якийсь стан щасливого настрою люду. Українськіж галасливі, сьмілі, шалені здраджують все, що забулась давна недоля. Помимо сеї ріжницї в дусї, так само з одних і з других бухає неначе запах і тепло весняне, підохочуюче до сьмілої, пустої а часом і поривистої гадки; они упоюють троха, але без слїду слезливих ніжностий або безвстидного бовтаня. Шумки чарують ще окремою власною своєю мельодією, котра стоїть в яркім контрасті до мельодий думок. Шумки а думки, то правдиве українське „Allegro" і „Penseroso". Як сих мельодія тужлива, болюча, протягла, так знов тих охоча, радісна, скочна. Музики і поети можуть з них черпати гарні, численні до безконечности мотиви; не менша їх з відси як і поетів чекає слава. Я прочуваю, що сей рід поезиї в своїй порі при загальнім замилованю до лагідности, простоти і племінних обичаїв по старому (?) буйно у нас розростати ся може. Музики і поети, доки їм стане молодости, будуть мати до сего вічно форму і зміст під рукою".[3])

Вірний своїм поглядам звернув ся Залєский до сього роду української поезиї, і з них черпав своє вітхненє. Тому веснянки єго і шумки носять на собі виразні знамена сього впливу. Не можу вдавати ся в докладний розбір дрібних єго відтїнків, мушу лишень завважати, що українським веснянкам і шумкам народним завдячує Залєский в великій мірі той ясний кольорит, яким відзначають ся усї єго поезиї, а передовсїм легку, звучну форму стиха, і жваве метрум.

Прикмети ті ясно виступають особливо в тих шумках Залєского, котрі порівнаємо з відповідними піснями народними.

Перша з сих шумок має заголовок: „Ladaco".[3])

„Веселість, а сердечна простота, деколи наївність панує в тих творах, котрі мають напис: „Ladaco", „Śliczny chłopiec" і т. п. Змісту їх не можна подати, бо они властиво змісту не мають: веселість має таку прикмету, що не конче вяже ся з якимсь тїсно означеним предметом, але єсть проявою того стану душі, в котрому леда дрібниця викликує невисказану неприємність".[2]) Для сих прикмет шумок не подаємо їх змісту, лишень ставляючи їх поруч відповідних пісень народних вкажемо на взаїмний їх стосунок.

---

[1]) Pisma, 159—160.
[2]) ibid. II. 175.
[3]) Chmielowski, Studya, II. 373.

Бодай ся когут знудив,
Що мене рано збудив,
Малая нічка, мала,
Єщем ся не виспала.

Kogut krzykliwe licho
Nie siedziałby to cicho,
Mała bo nocka, mała,
Jeszczem się nie wyspała.

Причини Боже ночи,
На мої чорнї очи,
Причини і другую
На мене молодую.

Nie wstanę taki z rana,
Doprawdym spracowana,
A mnie do pracy szkoda,
Bom sobie hoża, młoda.

Бачимо, що сеся строфа, хоть єсть свобідним пересьпівом людової пісьнї, вірно віддає її характер.

Казала менї мати
Зелене жито жати,
А я жита не жала,
В бороздоньцї лежала.

Gnała mnie matka wczora
Pleć żyto, póki pora,
A jam nie pleła żyta,
W bróździe leżałam skryta.

Шумки так відповідали успособленю Залєского, що в них лишень, єсли відступив від тексту народної пісьнї, потрафив в тому самому настрою і кольоритї розвивати в легкі відміни ті мотиви, котрі пісень народна подавала лишень в завязку. В той спосіб розвинув він в кілька гарних строф отсї стихи:

А я собі гуляю
Як рибка по Дунаю.

Стоялам на колодцї
Моргалам на молодцї,

З гаю молодці. з гаю
Я чорні очи маю.[1])

В тій строфі зблизив ся знов Залеский до народної пісьні і знов від неї відходить не зміняючи характеру цілости.

Na kładce nuż w swawole,
Pląsać i mrugać w pole,
W lot z dala młódź się zrywa,
Bom taka czarnobrewa.

Тую саму строфу вставив Залеский до іншої веснянки п. з. „Czarnoksiężniczka“.

Do mnie, do mnie chłopcy młodzi
Czarne oczy mam.

Такий самий характер має друга шумка п. з. „Śliczny chłopiec“.[2]) Текст пісьні народної, котра есть єї первовзором, подаю із збірника Чубіньского.[3])

А я люблю Петруся
А сказати бою ся,
Ой біда не Петрусь
Біле личко чорний вус.

Wzniosły, smukły i młody
O nielada urody,
Śliczny chłopiec, czego chcieć
Czarny wąsik, biała płeć.

Як не виджу Петруся
То від вітру валю ся,
Ой біда і т. д.

Gdy się spóźni godzinę
To mi tęskno aż ginę,
Śliczny chłopiec i t. p.

Дальше знов поет розвиває ширше мотиви, зазначені лишень в народній пісьні, і в їх дусї творить нові строфи, в котрих пробиває ся та сама простота і наївна сердечність, якою дише отся україньска пісьня. За примір нехай нам послужить послідна строфа, до котрої не бачимо анальоґічного місця в народній пісьні:

Co to będzie och dalej
Żeby my się pobrali,

---

[2]) Пісьню народну подаю із збірника Чубіньского Труды V. 13. Нр. 32. вар. гл. у „Wacł. z Oleska“ (str. 446. Nr. 358).

[2]) Pisma, II. 176.

[3]) Труды, V. 101; вар. ibid. c. 223; Wacł. z Oleska, 256.

Śliczny chłopiec, czego chcieć
Czarny wąsik, biała płeć.

Як бачимо, пересьпів сеї пісьні доволї гарний; лишень рефрен: Sliczny chłopiec, czego chcieć і т. д. переведений не зовсім зручно.

X.

Найвизначнїйше місце межи легкими блискучими творами Залєского, котрі він сам називає „фантазиями“, занимають: „Rusałki“ і „Kalinowy most“; їм посьвятимо сей розділ працї.

Trzeba chcąc czucie rozszerzyć
Tworzyć bóstwa i w nie wierzyć.

Сесї стихи помістив Залєский яко „motto“ перед заголовком своєї поеми п. з. „Rusałki“ і зовсім справедливо. Божества, котрих імя має цїла фантазия, такі, яких він нам малює, істнували лишень в уяві Залєского; сам їх собі сотворив. Люд український зовсім інакше представляє собі ті богинї. Не буду тут вдаватись в подрібний розбір сеї поеми. Що тикаєсь єї відносин до українских пісень народних, то жадна з них по моїй думцї не відограла ніякої ролї в ґенезї „Русалок“. Пісьня, що зачинаєсь „Fit, fit, fit, fit przepióreczko“, про котру сам автор пише, будьто би она живцем взята з українскої пісьнї народної, не міг я віднайти в українских етноґрафічних збірниках.

Єслибисьмо мали перевести глибшу аналїзу поеми п. з. „Rusałki“, то переконалибисьмо ся, що частини поетичних материялів, котрі бачимо в сьому творі Залєского, треба нам шукати поза Україною, а іменно у нїмецкого романтика Е. Фрідр. Шульце. Твір сього поета: „Die bezauberte Rose“, виданий р. 1818, зовсім відповідає любовним мріям Богдана, коли він писав свої „Русалки“. Ті богинї Залєского зовсім не подібні до тих русалок, яких сотворила уява українського люду, — пригадують живо „феї“ Шульцого. Часть уступу п. з. „Cudowność“[1]) відповідає 22, 23, 24, а особливо 25, 26 і 27 строфі першої пісьнї поеми: „Die bezauberte Rose“. Русалки отже Залєского суть по моїй думцї наслїдком змішаня тих понять про русалок, які має український люд — і плоду фантазиї нїмецкого романтика; із тих то материялів та із своїх тодїшних стосунків любовних склав Богдан твір майстерский під взглядом форми, в стилю собі лишень властивому.

Зовсім інший характер має друга фантазия п. з. „Kalinowy most“. Перша єсть погідним молодечим фантазованьом про любов та єї

---

[1]) Pisma, I. str. 100, 101, 102.

дива — а друга виражає глибокий жаль за минувшою буйною молодостию, єсть признакою, котра вказує, що фізичні і духові сили поета зачали вже тоді марніти.

Головний помисл, котрий Хмєльовский називає сто разів поетичнійшим від усіх споминів і жалів поета за молодостию[1]), оснований на вірованях і пісьнях україньского люду. „Україньский народ", каже сам поет в дописці до сеї фантазиї, „любить символічні порівнаня: улітає радо до тої тайної симпатиї межи природою а чоловіком. Житє людске, се у нього вода, що бурливо пливе: молоді літа, се милі гості, що вибігають десь на калиновий міст, за котрими треба гнати з цьвітами, щоби попращатись. Калиновий отже міст, се мов якась чародійна кладка на водах житя, по котрій мрія за мрією весняних літ раз на все вимикаєсь".[2])

Слова сесї Залєского не о стілько виражають вірованя україньского люду, о скілько суть єго власним поетичним поясненьом народних пісень, що висьпівують жаль за минувшими молодечими літами.[3])

В отсій пісьні містить ся головна основа „Калинового мосту".

Воли мої полови́ї, чому ви орете?
Літа мої молоди́ї, чому марне йдете?
Літаж мої молодиї, тож ми жаль за вами
Здає ми ся, що я не був годиноньки з вами.
Запряжу я штири конї, конї вороненькі,
Та полечу здоганяти літа молоденькі.
Та буяю, нї гадаю, літа здогоняю,
Пішли літа з сього сьвіта як лист по Дунаю.
Здогонив я свої літа на кленовім[4]) мостї
Та верніть ся літа мої, хоть до мене в гостї.[5])

---

[1]) Studya, II. 383.

[2]) Pisma, I. 257—258.

[3]) Чоловіка, що тужить за щасливими молодечими літами, порівнує пісьнь народна до орла що літає високо, як се бачимо в слїдуючій ревній пісьні:

Летить орел понад морем по високій високости,
Плаче козак старесенький да по своїй молодости.
Літа мої молодиї, де ви ся поділи?
Чи ви в луги чи в байраки гет від мене полетїли?
Літаж мої молодиї, де ви ся поділи?
Завили ся в кленовий лист, да в ліс полетїли? [Максимович, Укр. народ. пѣсн. 1834. I. 170. Нр. 38; — порівн. Zeg. Pauli II. 80].

[4]) У Кольберґа [Pokucie II. 131] кленовім мостї; ibid. Nr. 214. кедровім мостї.

[5]) Kolberg, Pokucie, II. 131. Nr. 215.

Деякі гадки і образи поетичні краще суть віддані в слідуючому варияитї сеї пісьнї:

Запрягайте хлопцї конї, конї вороциї,
Доганяйте лїта мої, лїта молодиї.
Ой догнали лїта мої в калиновім мостї:
Верніте ся лїта мої хоть до мене в гостї.
Не вернем ся, не вернем ся, не будем вертать ся,
Булож тобі молодому, було шанувать ся...
Не вернем ся, не вернем ся, не маєм для кого
Не вмів єсь нас[1]) шанувати як здоровя свого.[2])

Отся строфа основана на тих пісьнях становить ядро цїлого поетичного помислу фантазиї „Kalinowy most".

Woda duża i burzliwa,
Kalinowy most mój stoi,
Spodem ku mnie przyhukiwa,
Walą, walą goście moi.
Wślad za nimi tu na moście,
Wślad ostatni puszczam kwiatek,
Bądźcie zdrowi mili goście,
Nie zawrócę młodszych latek.[3])

Строфа сеся повторяєсь, кілько разів впроваджує поет на калиновий міст нову громадку споминів з щасливої своєї молодости:

Bądźcie zdrowi goście mili!

кличе поет, коли пращаєсь із послїдною юрбою споминів:

Wody codzień mętniej płyną,
Co dzień smętniej serce kwili...
Darmoż, darmo Ukraino
Piewcy twego mija latko,
Oj zapłaczmy po cichutko,
Więdnę wcześnie moja Matko...
Z utęsknienia, och ze smutku.
A ustawnie mi się marzy
O minionej lubej wiośnie,
Gdym sam jeden i miłośnie
Budził z mogił twych guślarzy![4])

---

[1]) У Чубіньского: [Труды V. 83, Нр. 174): „Не вмів же ти шанувати здоровечка свого".

[2]) Україньскі пісьнї, видав Данило Каменецкий, Петерб. 161; порівн. Чуб. Труды II. 129-

[3]) Pisma, I. 257.

[4]) Pisma, I 273—274.

Леле! Весна поетичного вітхненя, весна молодечого одушевленя безповоротно для Залєского минула; з єго лїри не пливуть уже звуки чисті, мельодійні, жваві, але понурі, холодом проймаючі зойки, сповиті в туман містицизму. Декотрі гарні уступи „Калинового мосту", — се послїдні „милі гості" з чудової країни споминів молодечих лїт Богдана.[1])

XI.

Українські народні пісьнї, на котрих виплекав ся талант поетичний Залєского, не могли не полишити свого сьлїду і на мові єго поезий.

Уже сам зміст їх, взятий з житя українського народу або і просто із українських пісень, приневолював поета користуватись для вірнїйшої характеристики українсько-рускими словами.

І так описуючи сцени з житя українського люду, входячи в єго сьвітогляд, натякуючи на єго вірованя та обряди, уживає таких україньских слів, котрі мають в тому обємі своє стереотипове значінє: н. п. zozula (I. 266)[2]) = зозуля (вмісто kukułka); trut ziele (I. 198) = трутзілє = тройзілє; lubystek (I. 255) = любисток; tuman (I. 136) = туман; oman (I. 244) = оман; bis (II. 174) = біс (bies); czort (II. 269) = чорт (вм. czart); bojaryni (II. 76) (вм. drużbowie weselni) = бояре; chorowody (II. 143) = хороводи; guślaŕ (IV. 192, I. 255) = гусляр; torban (I. 136) = теорбан (також торбан); prysiudy (II. 63) = присюди.

Малюючи житє козацке мусів знов поет натрафити на предмети, образи і понятя, котрі або насамперед відбили ся в мові руско-україньскій (часом взяті з татарскої мови) або на котрі нема зовсім в польскій мові відповідних слів н. п. buńczuk (I. 138), buńczuczny (ibid) = бунчук, бунчучний; kureń, kurenny (IV. 4) = курень, куренний; koszowy (IV. 17) = кошовий; czajka (IV. 11) = чайка; bajdak (II. 144) = байдак; Sicz = Січ; ług (IV. 4) = луг; majdan (II. 83) = майдан; bajrak (II. 37) = байрак; słobodzki (I. 260) — слобоцкий; porohy (I. 233) = пороги.

Обряди церковні і релїґійні звичаї руско-україньского люду мусїли Залєскому також піддати свою пайку слів, чужих польскій мові: на пр. Spas (II. 15) = Спас; ładan (I. 133) — ладан; władyka (II. 226) =

---

[1]) „Калиновий міст" написав Залєский коло р. 1839, як про се сьвідчать спомини Сев. Духіньскої (Bibliot. Warszawska r. 1886 t. II str. 382).

[2]) Числа римскі означують том, а арабскі сторону львівского виданя (з р. 1877) поезий Залєского, де знаходить ся відповідне слово.

владика; przystół (II. 225) = пристіл; kryłos (II. 15) = крилос; carskie Wrata (II. 226) = царскі врата; lik (II. 116) = лик; chram (I. 78) = храм; czerńcy (II. 119) = черці; ihumen (II. 15) = ігумен; monastyr (II. 15) = монастир; mołebeń (II. 134) = молебень; metropolita (II. 117) = метрополїта; wira (II. 119) = віра і т. д.

Але пригляньмо ся важнїйшим язиковим проявам, які дають ся завважати в українїзмах Залєского.

1) Деякі слова взяті з руско-україньскої мови задержують руску фонетику.

а) **h** вмісто **g**: hromada (II. 58) = громада.
hospodarzyć (II. 73) = господарити.
rozhowor (I. 241) = розговор.
porohy (I. 147, I. 233) = пороги.
hukać (I. 205) = гукати.
przyhukiwać (I. 273) = пригукувати.
hoży (I. 140) = гожий.
kniahinia (I. 270) = княгиня.
hołowa (II. 154) = голова.
horują (IV. 61) = горюють.

б) **u** вм. **ą**, **ę**: siudy, tudy, prysiudy (II. 63) = сюди, туди, присюди.
guślara (genet.) (IV. 198) = гусляра.
niezabudka (IV. 5) = незабудька.
rozpukłych (I. 194) = розпукнених (розпуклих).
ług (IV. 4) = луг.

в) **oło, oro** вм. **ło, ro**: mołodziec, mołojec (I. 147) = молодець.
porohy (I. 147) = пороги.
hołowa (II. 154) = голова.
korol (II. 17) = король.

г) **no** вм. **nie**: chmurno, smutno, wietrzno, nudno (II. 64) = хмарно, смутно, —, нудно.
dworno (II. 76) = — —
pewno (I. 151) = певно.

д) lubystok (I. 255) = любисток.
kniaź (I. 138) = князь.

wira (II. 119) = віра.
mołebeń (II. 134) = молебень.
czort (II. 269) = чорт.
trochi (II. 184) = трохи.

2. Часом українсько-рускі слова зовсїм не суть спольщені:

porohy (I. 233) = пороги.
prysiudy (II. 63) = присюди.
hołowa (II. 154) = голова.
korol (II. 119) = король.
rozhowor (I. 241) = розговор.

3. Інші знов спольщені лишень по части під взглядом фонетичним.

guślarz (IV. 198) = гусляр.
mołodziec (I. 147) = молодець.
przyhukiwać (I. 273) = пригукувати.
niezabudka (IV. 5) = незабудька.
syzopióry (II. 144) = сизоперий.

4. Декотрі слова зовсїм спольщені під взглядом фонетичним.

winograd (II. 77) = виноград.
bodziak (I. 205) = бодак.
przystół (II. 15) = пристіл.
klik (I. 221) = клик.
kraśnolicy (I. 211) = краснолиций.
kraśnopióry (II. 114) = красноперий.
klekot (I. 269, 152) = клекіт.
wzorzec (II. 141) = взорець.
liwady (IV. 15) = левади.
nizać (IV. 10) = низати.
czerniec (II. 119) = чернець.
bezludzie, bezchlebie (IV. 21, 77) = безлюдє, безхлїбє.
rówieśni (IV. 114) = ровесні.
nizem (IV. 62) = низом.
naślednica (II. 134) = наслїдниця.
krasawica (II. 147) = красавиця.
pobratymy (I. 222) = побратими.
bylinka (II. 135) = билинка.
mizina (II. 141) = мізинна (мізинець).
właść (II. 141, IV. 119) = власть.
bogomodlec (II. 134) = богомолець.

przyzostać się (IV. 5) = призістати ся.
nadbać sobie coś (IV. 63) = надбати собі.

5. Часом слова україньско-рускі задержують руску фонетику, а мимо того не разять польского уха, бо свобідні від тих прикмет, котрими руска фонетика відріжняє ся від польскої:

krasa (I. 242) = краса.
um (I. 215) = ум.
dumka (I. 17 і т. д.) = думка.
lubka (I. 198) = любка.
zazula (I. 266) = зазуля.
rusa kosa (I. 140) = руса-коса.
oman (I. 244) = оман.
ostrowy (I. 108) = острови.
kajać się (II. 65) = каяти ся.
podumać (I. 257) = подумати.
zadumany (I. 259) = задуманий.

6. Декотрі слова, взяті з україньско-рускої мови, тому затримують руску фонетику, бо не мають в польскій мові слів фонетично анальоґічних.

hoży (II. 140) = гожий.
hukać (I. 273) = гукати.
niezabudka (IV. 5) = незабудька.
rozhowor (I. 241) = розговор.

7. Інші знов затримали руску фонетику, хоть мають фонетично анальоґічні слова в польскій мові.

bis (bies) (I. 171) = біс
hospodarzyć (II. 73) (gospodarzyć) = господарити.
guślar, guślarz (I. 255) (gęślarz) = гусляр.
porohy (I. 233) (progi) = пороги.
rozpukłych (rozpękłych) (I. 194) = розпуклих.

8. Деякі слова спільні язикови польскому і рускому, ужиті в сему значіню, яке мають в рускій мові:

zorza (I. 142) = gwiazda = зоря.
proch (II. 31) = pył = порох.

9. Подибуємо також у Залєского цілі звороти рускі хоть спольщені.

na wzawody (II. 75) = на взаводи.
na dobry dzień (II. 58) = на добрийдень.
żal się Boże! (I. 225) = жаль ся Боже.

10. Рідше знаходимо флексийну форму руску.

luda (II. 33, 142) вм. ludu = люда.

kani (II. 69) вм. kania (nomin.) = каня (діяль. кані).

11. Деякі слова, взяті Залєским з україньско-рускої мови, суть походженя церковно-славяньского.

carskie wrata (II. 115) = царскі врата.

władyka (II. 226) — владика.

Spas (II. 15) = Спас.

chram (I. 78) = храм.

ładan (I. 133) = ладан.

lik (II. 117) = лик.

12. Другі знов слова, запожичені Залєским з рускої мови, дістались до неї з язика грецкого за посередництвом мови церковно-славяньскої.

ihumen (II. 15) = ἡγούμενος = ігумен.

monastyr (ibid) = μοναστήριον = монастир.

kryłos (ibid) = κλῆρος = крилос.

diakon (II. 15) = διάκονος = діякон.

13. Часом бере Залєский з україньско-рускої мови слова, що мають походженє татарске або турецке.

majdan (II. 83) = майдан.

bajrak (II. 37) = байрак.

buńczuk } (I. 138) = бунчук.
buńczuczny } (I. 138) = бунчучний.

basztan (IV. 97) = баштан.

torban (I. 136) = торбан.

bajdak (II. 144) = байдак.

14. Велике число чувственників, се прикмета язика україньско-руского.[1]) Тому Залєский бере їх часом з того язика.

cur tobie! (IV. 8) = цур тобі!

cyt, cyt! (II. 94) = цит, цит!

ałła, drałła! (II. 36) = гала-драла!

ura ho! (I. 131) = гура га!

na dobrydzień! (II. 58) = на добрийдень!

żal się Boże! (I. 225) — жаль ся Боже!

15. Мова україньско-руска, особливо поетична, дуже любує ся в словах здрібнілих (deminutiva); тому і Залєский, хотячи зблизитись до

---

[1]) Порівн. Dr. Em. Ogonowski: Studien auf dem Geb. d. ruth. Spr. s. 314.

пісень українських, уживає слів здрібнїлих, утворених способом властивим рускій мові:

siostrzyca (I. 222) = сестриця.
bylinka (II. 135) = билинка.

16. У Залеского подибуємо дуже часто слова зложені (composita) [українсько-руска мова ними дуже радо послугуєсь] взяті з рускої мови, або утворені в її дусї:

chórowody (IV. 134) = хороводи.
kraśnopióry (I. 101) = краснопериї.
złotopióry (I. 211) = золотоперий
syzopióry (II. 114) = сизоперий.
kraśnolicy (I. 211) = краснолиций.
zielonokosa (I. 237) = зеленокоса.
słowomocen (II. 142) = словомоцен.
złotostrunny } (I. 102) = золотострунний.
złotousty } (I. 102) = золотоустий.
bezludzie } (IV. 21) = безлюдє.
bezchlebie } (IV. 21) = безхлїбє.
bogomodlce (II. 134) = богомольцї.
cudotwórca (II. 141) = чудотворець.
złotobramy (IV. 6) = золотобрамий.
złotowierzchy (ibid) = золотоверхий.
półkowódcy (IV. 24) = полководцї.
wieńconośny (IV. 233 = (вінценосний) } неужив.
sławopiewca (ibid) = (славопівець) } неужив.
wieńconośca (II. 143) = (вінценосець) } неужив.
latopiscy (II. 102) = лїтописцї.

Ось і перегляд найважнїйших українізмів, що дістались в великій мірі за посередництвом українських пісень народних до поезий Б. Залеского.

XII.

Щоби показати стосунок поезий Б. Залеского до українських пісень народних і вплив їх на Богдана взагалі[1]) мусимо ще раз зібрати коротко найважнїйші гадки, розвинені в попередних частинах сеї студії, додаючи при тій нагоді ще деякі нові подробиці.

---

[1]) Я не мав наміреня показати точно усї дрібні відтїнки сього впливу: тут ходило менї о виразні слїди, о головні признаки впливу українських пісень народних, які подибуємо в деяких поемах Залеского.

Залєский міг зовсім справедливо сказати, що „piastunką mi była ludu duma, nim serce rozbrzmiało w swojej nucie“[2]).

Народна пісьня, в котру він вслухував ся в дитячому віці, розвинула в ньому поетичне успособленє, котре вже тоді мож було завважати в хлопчині. Пізнійше „була україньска дума тим леготом, котрого подув добував з серця поета мов з арфи чудові звуки“. Якіж се були звуки, і о скілько в них мож було розпізнати тони самого леготу, що їх викликував?

В перших творах Залєского, н. п. в „Dumie o Wacławie“ і др., бачимо лишень зміст народної пісьні. Іх форма се незручна ще свита, зроблена на клясичну моду. Не богато ріжнить ся стильом від сеї думи „Janusz Bieniawski“; але тут бачимо вже дрібні жемчуги народної поезиї, вставлені доволї ще незручно в незовсім відповідну оправу власної єго композициї. В дальших поемах подибуємо що раз більше елєментів, взятих з україньских пісень народних, але поет получив їх з собою таким оригінальним, таким дивним способом, що годї їх там нераз розпізнати.

Виняток під тим взглядом становлять декотрі „думки“ і „шумки“, котрі суть майже дословними переводами україньских пісень, хоть і ту, як ми бачили, не зовсім удаєсь поетови вирватись із зачарованого круга — із властивостий свого поетичного таланту.[2]) Прикмети сї завважав на собі сам поет:

Pierwiej z sercem dźwięk pogodzę,
I c z y ś c i e j s z y, u p i ę k s z o n y
Po samotnej puszczam drodze.[3])

Той отже дар прикрашуваня народних мотивів додає єго творам характеристичного блеску, але стирає з них первістну барву. Вроджена сеся прикмета єго таланту перемінила ся пізнійше у Залєского в означену теорию, по котрій користав він із народної поезиї.

---

[1]) Pisma, II. 45, і IV. 65.

[2]) Се, що говорить Ї. Брандес про англїйского поета, Томса Моора [Гл.: Główne prądy literatury europejskiej w XIX. stóleciu, t. IV. str. 219.] дасть ся майже до слова сказати про Залєского:

„Має він еротичну фантазию, як другі поети еротичну пристрасть. Любить він усе, що єсть гарне, ніжне, вибране лагідне і ясне, само для себе без пристрасти, або контрасту. Не подає він нїколи оповіданя переповненого подіями, нїколи не представляє сильного контрасту, і не загребує нїколи чувства довгою, глибокою задумою. Любить він цьвіти, дерева, а не єго корінє. Предмети, котрі єго причаровують, причаровують го першим вражіньом; суть они гарні, осліплюючі блищать перед змислами, займають більше око і ухо як серце.“

[3]) Pisma, I. 179

Pieśni ludu — jedwabników
Przędza na wiatr lśniąca, lekka,
Ktoś jej doda świetnej krasy,
Umaluje, złotem przetka,
I na wieczne, wieczne czasy
Adamaszki i atłasy,
Na królewskie gdzieś pokoje
I na dziewic wszystkich stroje.[1])

Залєский звичайно так сильно малював первістне прядиво, так густо перетикав тканину витворами своєї власної уяви, що в „адамашках“ тих ледво ту або там виглядала народна ткань, хоть она часто, як ми се бачили, становила головний помисл поетичного твору. Сесю первістну людову україньску основу старали ми ся по можности видобути на верх з під золочених оздіб самого поета.

В історичних думах Залєского стосунок той доходив до сього ступеня, що поет покидає зовсім основу народної поезиї, а навіть історії, лишень плід своєї ясної уяви перетикає ту або там прядивом народних україньских слів і образів поетичних.

Тому „лицарскі рапсодиї“ Залєского з житя козацтва мають відмінний характер, і зовсім інчим переняті суть духом, як історичні народні україньскі думи.

Того роду твори Залєского випливали вже з єго ідеї, а іменно, щоби „Поляне з над Дніпра збратались з Полянами з над Висли“.

В тій цїли представляє нам поет в своїх думах історию не таку, яка була, але таку, яка відповідала єго снам і ідеалам.

Lachy-Sławianie, jak w moich snach,
Jak w mojej nucie, słowach i pieśni,
Byliby sobie bracia rówieśni.[2])

Се, що ми доси сказали про відносини поезий Залєского до пісень народних, відносило ся більше до їх змісту. Під взглядом форми і артистичного оброблєня усї майже критики признають Залєскому незвичайні прикмети. Міцкевич каже, що „Залєский буде все до розпуки допроваджувати тих, котрі би хотїли полюбити штуку для самої штуки“.[3]) Навіть В. Цибульский, котрий думає, будьто би ті, що наслїдують людову поезию, нїколи не взнесуть ся до правдивої штуки[4]), одушевляє ся зверх-

---

[1]) ibid. II. 103.

[2]) Pisma, IV. 206.

[3]) Rzecz o literaturze słowiańskiej, rok drugi 1841–42 str. 239.

[4]) „Таких поезий, утворених самим людом, не наслїдує ся, ті, що їх наслїдують, як Залєский, анї межи людом анї серед читаючого сьвіта не суть популярними,

ною будовою поезий Залеского, і дивує ся, звідки бере він свої рими і ритми? „Суть они у нього такі рухливі, такі легкі, що під тим взглядом ніхто му не може дорівнати“.[1]) На слід сеї загадки, до котрої по думці Тишиньского[2]) „сам лишень Залеский має ключі“, трафив уже Цибульский, говорячи, що мова Залеского єсть немов мельодія пісень українських.[3]) Так! Звучний і легкий ритм більшої части поезий Залеского се ритм україньских пісень народних, котрий так тїсно звязаний з їх мельодією. Уже з тих пісень Залеского, котрі ми порівнували з україньскими народними пісьнями, моглисьмо переконати ся, що він присвоїв собі в цілости не лишень ритм поодиноких стихів, але і будову метричну цілих строф. Типовими ясними примірами на се суть такі думки, як „Młodo zaswatana“, „Wyjazd bez powrotu“, „Dwojaki koniec“, „Zakochana“, „Pochód“ і шумки „Śliczny chłopiec“, „Ladaco“ і т. д.

Україньскі шумки взагалї, в котрих будова така легка, свобідна і мельодійна, подали Залескому найбільше метричних взорів, і до них мусїв би звернути ся той, хто би хотів докладно під сим взглядом розслїдити твори Залеского, котрі займають так значне становиско в історії польскої ритмики. Що тикаєсь отже мельодійности стихів, котру він завдячує україньскій народній поезиї, можна про нього сказати, єго власними словами, що він

. . . . . na gody narodowe
W dumie złotej lub piosence,
R u s k ą n u t ę, p o l s k ą m o w ę

не втиснуть ся до глубини народного житя, а з другого боку хоть мають претенсию, не взнесуть ся до правдивої штуки. Що поможе, єслибисьмо собі присвоїли цїлий крам образів, метафор, слів, наколи з ними не сполучимо висшої думки?“ [Odczyty o poezyi polskiej w pierwszej połowie XIX. wieku, str. 323]. Противний погляд на сю справу висказав Вацлав з Олеска: „Хтож заперечить, що народні пісьнї, будучи образами, в котрих кождий нарід найвірнїйше малює свій характер і винуряє свої чувства, описуючи звичаї і всякий обичай, — суть найдокладнїйшими речниками житя народного“. [Гл. Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego, Lwów r. 1833. Rozprawa wstępna str. XVI] „Поезиї Міцкевича і Залеского визначують ся без взгляду на думки сьвіжостию мови, чимсь новим в способі виражуваня своїх гадок, чого від разу не можемо поняти, а що, коли близше застановимо ся, представляє ся нам яко спосіб висловленя, застосований до природи а уживаний людом особливо в єго пісьнях“ [ibid. XXI.] О скілько сеся послїдна думка вравдива, о скілько она тикаєсь Залеского, старали ся ми висше показати

[1]) Odczyty o poezyi polskiej str. 233.

[2]) Rozbiory i krytyki III. 185.

[3]) Odczyty str. 232.

Jak dwie siostry, dwie królowe
. . . . . wiódł pod ręce.[1])

Прегарні, звучні і незвичайно докладні рими, се вже заслуга самого Залеского, бо народна поезия, що має звичайно рими дуже свобідні і недокладні, могла єму в тім взглядї хиба дуже скупого достарчити материялу.

Знанє українсько-руского язика, котрого поет научив ся в молодости, а котре відсьвіжував собі при помочи пісень народних, причинило ся не мало до сформованя ся у нього такої мови, якою він орудував. Хотячи додати своїм поезиям місцевого кольориту уживав Богдан дуже часто українських слів, котрі відповідно польонїзував.[2]) В тім взглядї представляє мова Залеского дуже цікавий предмет для знатока і історика польского язика.[3])

Але докиньмо ще на закінченє кілька слів до характеристики стосунку поезий Б. Залеского до українских народних пісень.[4])

Хоть пісьнї ті, як ми се бачили, так велику відограли ролю в історії поетичного творчества Залеского, хоть так сильно вплинули на характер єго поезий, мимо того лишень дуже мала їх частина написана в народному дусї. Виплнвало се вже з природи єго поетичного таланту, котрий не в міру сильно вибуяв в абстракцийному напрямку.

Тут приходять менї на думку слїдуючі слова польского письменника Ед. Одинця.

„А тямиш ти“, пише він звертаючись до Залеского в своїх „Споминах“[5]), „між иншими того жайворонка, що то хотячи нїби присїсти на житному колосю — котре під ним угиналось, взбивав ся знов до гори,

---

[1]) Pisma, II. 98.

[2]) Найбільше українїзмів бачимо в поемі п. з. „Trechtymirowski monaster“ (Pisma, II. 108.)

[3]) В пізнїйших лїтах, хоть поет сам не уникав українських слів, виступав супроти „przedrzeźniania ruszczyżnie wbrew smakowi i czystości naszego języka. [Listy Zaleskiego do A. Mickiewicza, Kłosy, 1886. XLIII. 119. (лист датований: Fontenebleau 6. lutego 1842].

[4]) По докладнїйшому розборі людового українського елєменту в поезиях Залеского перестають бути пустими фразами всякі порівнаня. Зрозуміємо тепер і слїдуючі слова Спасовича: „Обєм материялів поетичних Залеского був ограничений. Стосунок їх до єго фантазиї єсть такий, що все проміне дїйсности, котре проходить через сесю фантазию, заломлюєсь дуже сильно, і дає хроматичні образи. Кождий промінь перетворюєсь в дугу, а за тими дугами, трелями і кольоратурами, за натовпом найсубєктивнїйших чувств никнуть первістнї мотиви і суть цїлі поеми, котрих зміст можна би подати лишень з великою трудностию. [Geschichte der slavischen Literaturen von Pypin u. Spasowic, Leipzig, 1883 S. 221].

[5]) „Wspomnienia z przeszłości“ A. E. Odyńca str. 415.

і щебетав що раз голоснійше? Ти порівнував єго жартом до духа поета, що хотївби оперти ся на земних підпорах“.

З тим жайворонком мож порівнати самого Залєского. Буйна, легка єго уява уносила го понад сьвіт земний в країну ідей і мрій. Колосє народної поезиї, що виросло з реального ґрунту, з житя і чувств люду, угинало ся під ним; він знов взбивав ся в країну улуди, але рівночасно віддаляв ся від дійсности. Тому єго поезиї, в більшости випадків, о тілько мають виразну форму, о скілько суть вірною відбиткою дійстности, о скілько дух поета, мов той жайворонок, тріпаючи крильцями удержав ся на колосю україньскої народної поезиї.

Олександер Колесса.

Р. 1892.

Про заснованнє і дотеперішній розвиток товариства ім. Шевченка у Львові.

Прояви живійшого літературного руху шістьдесятих років на Україні не могли остати без впливу на літературні і национальні змагання україньско-руського народу в Галичині. Осередком літературного руху шістьдесятих років в Галичині стали часописи „Вечерниці“, „Мета“, „Нива“ і „Правда“, звідси розходили ся соняшні проміння, що розбуджували поміж нашою суспільностю национальну сьвідомість. Поміж сьвідомою своєї национальности інтеліґенциєю почулась потреба заснования товариства для просьвіти селян і міщан а також для видавання літературних і научних творів та шкільних книжок ґімназияльних в руській мові. Так повстало в 1868 р. товариство „Просьвіта“.

Однак небавом показалось, що просьвіта селян та міщан сама про себе вже чималу вкладає задачу і тому видавництва літературні і научні належало би полишити іншому товариству, котре би дбало про розвиток нашої мови, літературу і науку в рідній мові. З кінцем 1873 р. повстало у Львові товариство ім. Шевченка на основі статуту, потвердженого ц. к. намістництвом дня 11. грудня 1873, заходом девяти патриотів, з котрих лише трьох остало між живими іменно: Др. Омелян Огоновський, професор руської мови і літератури в університеті львівськім; Юліян Романчук, професор ґімназиї у Львові і Теофіль Барановський, інжинір виділу краєвого у Львові. Всї інші основателї вже між покійними, а іменно: Степан Качала, Михайло Димет, Др. Корнило Сушкевич, Др. Олександер Огоновський, Льонґін Лукашевич і Михайло Коссак. Сї перші основателї товариства ім. Шевченка признали потребу заснования власної друкарнї, позаяк думали, що сим спо-

собом найскорше зможуть підпомагати рух літературний і науковий. Перевести сю думку в життє прийшлось їм тим лекше, позаяк окрім жертв, зложених 33-ма Русинами галицькими, обдарували нове товариство вельми щедрими дарами покійні вже патриоти з України Пні Милорадовичева а опісьля Михайло Жученко. Слава і честь сим щедрим патриотам, що допомогли утворити огнище для літературно-наукових праць і видань українсько-руських, а історія нашого национального розвитку з великою пошаною запише їх імена на своїх листах.

Друкарня заснована в 1874 р. чимало причинила ся до розбудження літературного руху в Галичині, позаяк товариство подавало в своїй друкарні мірні ціни і кредит видавцям і письменникам. Іменно підпомагало товариство часопись літературно-наукову „Правда“ і видало своїм накладом літературно-наукову часть XI. річника і XIII. річник „Правди“. В р. 1885 переняло товариство від проф. Омеляна Партицького часопись для руських родин „Зоря“ і видає її досї, завівши в ній від двох років ілюстрациї. Окрім того видало товариство ім. Шевченка своїм накладом окрімно: Дра Ом. Огоновського Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache, Історії руської літератури чотири томи (5-ий том друкує ся), Е. Горницького Діва Орлєанська, повісти Івана Левицького: Над Чорним морем і Навіжена, Подоленка К. Т. За громаду і В. Чайченка Повісти, два томи (третий друкуєть ся). Коли-ж до того додамо, що мало що не всї видання периодичні і непериодичні українсько-руські і книжки шкільні руські для ґімназиї друкують ся в друкарні товариства, то се може бути певним доказом, яку велику вагу має друкарня товариства для национально-культурного розвитку українсько-руського народу.

А все-ж таки при найщирших змаганнях своїх членів не змогло товариство ім. Шевченка вповні сповнити сеї великої задачі, що-б справді стати осередком і огнищем розвитку літератури і науки українсько-руської. Адміністрация друкарні і фінансова сторона товариства забирали кожночасному виділови товариства вельми багато часу і випирали літературні і наукові змагання на другий плян. Коли тимчасом інші навіть дрібнійші народи славянські плекають свою мову і розвивають літературу і науку в своїх академіях наук, нарід українсько-руський не тілько не має академії наук, але не витворив навіть справдї наукового товариства, котре могло-б положити підвалини до будучої святинї наук.

Потребу такого наукового огнища почували всї щирі Русини і вважали товариство ім. Шевченка єдино можливим, щоби воно приняло ся за таку задачу, завівши у себе відповідну науковим вимаганням орґанї-

зацию. Вже V-ті загальні збори товариства д. 7 н. ст. цьвітня 1890 р. розбирали проєкт зміни статутів, поданий проф. Ол. Барвінським відповідно бажанням українсько-руських патриотів і прихильників товариства. Одначе збори не спромогли ся полагодити сеї справи і поручили новому виділови, скликати ad hoc нові загальні збори.

Шесті загальні збори товариства ім. Шевченка з д. 1. (13.) марця 1892 р. зазначили почин нової доби в розвитку і поступі товариства, позаяк постановили підняту на V. загальних зборах переміну товариства на „наукове товариство імени Шевченка". Статут змінений, ухвалений загальними зборами, подано до ц. к. намісництва, а скоро ц. к. намісництво прийме до відомости сю зміну, буде могло товариство уконституовати ся на нових основах. Та поки зможемо оповістити новий статут в цілій основі, скажемо тут кілька слів про нову орґанізацию товариства. Наукове товариство ім. Шевченка має плекати та розвивати науки в українсько-руській мові та штуки і збирати та зберегати всякі памятки, старинности і наукові предмети України-Руси. До того мають служити: наукові досьліди з фільольоґії руської і славянської та історії українсько-руського письменства і штуки, з історії і археольоґії України-Руси, а також з наук фільософічних, політичних, економічних і правничих, математичних, природних з ґеоґрафією і лікарських; відчити, розправи і розмови наукові; з-їзди учених літератів і артистів; видання наукових „Записок товариства ім. Шевченка" і інших творів наукових; збираннє материялів до бібліотеки і музея; премії і підмоги ученим, літератам і артистам, а на останку удержуваннє друкарні і книгарні. — Товариство має поділити ся на три секциї: фільольоґічну, історично-фільософічну і математично-природничо-лікарську. Для деяких справ наукових може бути вибрана окрема комісия. Товариство полагоджує свої справи на загальних зборах, засіданнях виділу, секций і комісий. Засідання наукових секций мають відбувати ся що місяця, загальні збори найменше раз в році. Товариство має складати ся з членів дійсних (2 р. вписового одноразово і 3 р. щорічної вкладки), основателів (50 р. одноразової вкладки) і почестних. — Виділ для управи товариства має складати ся з голови, 5 членів (заступника голови, бібліотекаря, секретаря, редактора видань товариства і адміністратора майна) і 2 заступників. Окрім того входять до виділу директори секций або вибрані секциєю референти секцийні.

Пускаючи в сьвіт І. том „Записок наукового товариства ім. Шевченка" з вісткою про сю вельми досяглу реформу нашого товариства, маємо повну надію, що всї щирі прихильники розвитку українсько-ру-

ської мови, літератури, науки і штуки громадно приступати муть до нашого товариства і помагати муть в єго науковій роботї, а також покладаємо надію, що між українсько-руськими патриотами знайдуть ся наші Стросмаєри і Глявки, котрі материяльними засобами допоможуть колись на підвалинах нашого товариства здвигнути українсько-руську академію наук і штук!

Відень в жовтнї 1892.

Олександер Барвінський.